

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЯГІЯЄВ ІЛЛЯ ІГОРОВИЧ

УДК 159.923.32

**ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ
ОСОБИСТОСТІ АТЕЇСТА**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник
ДАНИЛЮК Іван Васильович,
доктор психологічних наук, професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Ягіяєв І. І. – Чинники психологічного благополуччя особистості атеїста. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України, Київ, – 2016.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню психологічного благополуччя особистості атеїста. У роботі розкрито чинники психологічного благополуччя особистості атеїста у співвіднесенні з чинниками психологічного благополуччя релігійних та індиферентних стосовно релігії осіб.

Розроблено теоретичну модель суб'єктивних чинників психологічного благополуччя, яку складають: конгруентність особистих та групових цінностей; соціальна залученість та підтримка з боку спільноти; почуття соціальної та екзистенційної безпеки; впевненість в істинності переконань щодо релігії; цілі та смисл життя. З'ясовано, що релігійні досліджувані мають вищі показники за наступними складовими психологічного благополуччя: позитивні стосунки, управління середовищем, цілі в житті, самоприйняття, а також задоволеність життям, але нижчу ніж у атеїстів автономію.

Загалом, ціннісні профілі релігійних досліджуваних більшою мірою пов'язані з показниками психологічного благополуччя, яке пов'язане з мірою подібності особистих ціннісних профілів досліджуваних та їхніх груп.

Суб'єктивні цінності атеїстів та релігійних осіб істотно відрізняються. Пріоритетними для атеїстів є цінності грошей, успіху та, особливо, інтелектуальних занять, тоді як цінності родини та допомоги іншим людям є другорядними, що відрізняє їх від релігійних. Цінності міжособистісних стосунків у атеїстів позитивно пов'язані з психологічним благополуччям, а

пізнання світу – не пов'язане взагалі.

Група осіб, що ідентифікують себе як атеїстів є неоднорідною. Визначальна для психологічного благополуччя відмінність полягає у наявності чи відсутності матеріалістичних переконань. Рівень складових психологічного благополуччя матеріалістів є вищим за аналогічний рівень у нематеріалістів.

Ключові слова: психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, особистість атеїста, релігійність.

АННОТАЦІЯ

Ягияев И. И. – Факторы психологического благополучия личности атеиста. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология, история психологии. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, МОН Украины. – Киев, 2016.

Диссертационная работа посвящена исследованию психологического благополучия личности атеиста.

Психологическое благополучие – это переживание постоянной, полной и обоснованной удовлетворенности собственной жизнью. Современными исследователями получено много данных о существовании отличий психологического благополучия в зависимости от религиозных убеждений личности, однако сведений о его факторах и содержательной специфике известно крайне мало.

Разработана теоретическая модель факторов психологического благополучия, в которую вошли религиозный или светский характер общества, конгруэнтность личных и разделяемых группой ценностей; социальная вовлеченность и поддержка со стороны группы; чувство

экзистенциальной и социальной безопасности; уверенность в истинности собственных убеждений; цели и смысл жизни.

Показатели религиозных испытуемых по большинству составляющих психологического благополучия, а именно: позитивным отношениям, управлению средой, целям в жизни, самопринятию, удовлетворенностью жизнью выше, чем у атеистов. Исключением является автономия, свойственная в большей степени атеистам.

Ценностные приоритеты атеистов имеют преимущественно индивидуалистический характер: открытость переменам и самоутверждение. Религиозные люди, в свою очередь, отмечают важность сохранения традиций и самотрансценденции. В целом, значимые для религиозных испытуемых ценности связаны с составляющими психологического благополучия позитивно. Конгруэнтность ценностей существенна для всех испытуемых, однако психологическое благополучие атеистов, несмотря на их неприятие конформности, зависит от нее в большей степени, чем у представителей других групп.

Раскрыто содержание субъективных ценностей, а также их связь с составляющими психологического благополучия. Атеисты склонны отдавать предпочтения деньгам, индивидуальному успеху и, в особенности, научному познанию окружающего мира. Для религиозных людей значительно более важными являются семья и окружающие. Атеистам свойственна сильная связь между ценностями, принадлежащим к социальному, межличностному полюсу, – теми, которым они реже считают приоритетными, – и составляющими психологического благополучия. Уровень достижения субъективных ценностей в жизни для атеистов существенно значимее, чем для религиозных и индифферентных лиц. По-видимому, это свидетельствует о большей зависимости благополучия атеистов от объективных жизненных условий.

Группа идентифицирующих себя как атеисты лиц неоднородна.

Определяющим для психологического благополучия отличием является наличие материалистических убеждений, предполагающих каузальную замкнутость физического. Показатели автономии, целей в жизни, поиска смысла и интегрального эвдемонического благополучия у материалистов выше, чем у нематериалистов. Результаты опосредовано подтверждают значимость уверенности в истинности своих убеждений для психологического благополучия: идентифицирующим себя с атеизмом материалистам свойственно более определенное, целостное и непротиворечивое мировоззрение, что помимо прочего согласуется с представлениями их группы.

Ключевые слова: психологическое благополучие, субъективное благополучие, личность атеиста, религиозность.

SUMMARY

Yagiyayev I. I. – The Factors of The Psychological Well-Being of the Atheist’s Personality. – Manuscript.

Thesis for the degree of psychological sciences (PhD) in specialty 19.00.01 – General psychology, History of psychology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2016.

The research focuses on the study of atheist’s personality psychological well-being. The paper contains theoretical substantiation, methodical principles and the results of the empirical research of this problem.

The theoretical model of well-being factors consists of value congruity between person and his/her social group; social engagement and support; feeling of existential and social security; belief certainty; purpose and meaning of life. Religious group in our sample has demonstrated higher positive relations, environmental mastery, and purpose in life, self-acceptance, and life satisfaction. Atheists have got higher autonomy rates.

The research has revealed that values religious people tend to choose are conducive to higher psychological well-being rates. Probationers' well-being indexes relate to the value congruity, the measure of similarity between personal and group value profiles. Atheists tend to get even higher benefits from such similarity.

In the dissertation, the substance of the sources of happiness and its statistical relations with the psychological well-being indexes are discovered. In comparison with religious and indifferent probationers, atheists demonstrate the importance of money, success, and especially scientific knowledge. Meanwhile, comparison between atheists who mentioned and did not mention science as a source of happiness discovered that scientific interests bear no relation with the psychological well-being. Atheists demonstrated stronger positive correlation between interpersonal/social sources of happiness and psychological well-being, than religious group.

Present study partly confirms the statement about the substantial relation between the belief that the world is purely physical and causally closed and the indicators of the psychological well-being. Naturalists tend to show higher amounts of some psychological well-being indexes than non-naturalists. As long as the mechanisms of the psychological well-being include a confident and coherent system of views, ontological naturalism may be utilized for this purpose.

Key words: psychological well-being, subjective well-being, atheist's personality, religiosity.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Ягіяєв І. І. Поняття духовності в контексті психологічного дослідження невіруючих людей: проблема застосування // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. — Том 11. — Психологія особистості. Психологічна допомога

особистості. — Вип. 7. — Частина 2. — Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2013. — С. 600–607.

2. Ягіяєв І. І. Деякі методологічні проблеми вивчення атеїзму в психології // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка. — К., 2014. — Том 11. — Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. — Вип. 11. — Частина 2. — С. 468–475.

3. Ягіяєв І. І. Особливості психологічного благополуччя у самопроголошених атеїстів: Значення натуралістичних вірувань // Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм: зб. наук. праць / За заг. ред. Н. Є. Завацької. — Сєверодонецьк: Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2015. — С. 393–399.

4. Ягіяєв І. І. Психологічне благополуччя та його складові у атеїстів та релігійних людей // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки. — К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. — № 2 (47). — С. 88–94.

5. Ягіяєв І. І. Російськомовна адаптація методики задоволеності базових психологічних потреб на українській та російській вибірці / І. І. Ягіяєв, Є. М. Осін, Т. О. Гордєєва. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Психологічні науки / ред. Г. К. Радчук від. та ін. — Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. — Вип. 7. — С. 182–190.

6. Ягіяєв І. І. Соціальні чинники психологічного благополуччя нерелігійних людей // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки: зб. наук. праць. Гол. ред. В. І. Судаков — К.: КНУ імені Тараса Шевченка. — № 2 (27), 2015. — С. 103–109.

Статті у зарубіжних виданнях:

7. Ягияев И. И. Взаимосвязь веры в опасный мир с религиозностью, атеизмом и религиозным индифферентизмом личности // Психология. Журнал Высшей Школы Экономики. — Том 12, № 3, 2015. — С. 165–174.

8. Ягияев И. И. The meaning of naturalistic beliefs for the Atheists' psychological wellness // Научные ведомости Белгородского государственного университета: Гуманитарные науки, 2015. — Том 26. — С. 159–167.

Тези наукових доповідей:

1. Ягіяєв І. І. Поняття духовності в сучасній зарубіжній психології релігії: світське чи релігійне? // Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження, 18–19 квітня 2013 р., — К.: тези XV Міжнародної конференції молодих науковців / За ред. І. В. Данилюка, І. В. Ващенко. — К.: ОВС, 2013. — С. 110–112.

2. Ягіяєв І. І. Image of God and Subjective well-being among religious believers, agnostics and atheists // Шевченківська весна 2014: зб. наук. праць XII Міжнародної наукової міждисциплінарної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. — К.: Принт-Сервіс, 2014. — Випуск XII. — С. 307–308.

3. Ягияев И. И. Вера в опасный мир у атеистов, религиозных и индифферентных по отношению к религии людей // Шевченківська весна – 2015: психологія, військові науки, соціологія, філологія: Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. Випуск XIII. — К., 2015. — С. 134–137.

4. Ягіяєв І. І. Прямий зв'язок цінностей із показниками психологічного благополуччя атеїстів, релігійних та індиферентних досліджуваних // Психологія та педагогіка сучасності: проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні: зб. тез наук. робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 21–22 серпня 2015 року): – Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2015. — С. 14–17.

ЗМІСТ

ВСТУП	11
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ З АТЕЇСТИЧНИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ	18
1.1. Благополуччя та релігійність особистості в гуманістичній традиції психології	18
1.2. Філософські та психологічні підходи до вивчення благополуччя особистості	32
1.3. Поняття релігійних та атеїстичних переконань	50
1.4. Аналіз дослідження чинників психологічного благополуччя особистості релігійних осіб та атеїстів	53
Висновки до першого розділу	57
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ, ЗАГАЛЬНА МЕТОДИКА ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ АТЕЇСТА	60
2.1. Проблеми операціоналізації поняття атеїстичних переконань	60
2.2. Емпірична модель дослідження чинників психологічного благополуччя особистості атеїста	69
2.3. Завдання та гіпотези дослідження. Методичний інструментарій для дослідження.	80
2.4. Характеристика досліджуваної вибірки	90
Висновки до другого розділу	110
РОЗДІЛ 3. РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ АТЕЇСТІВ	113
3.1. Вивчення особистісних чинників психологічного благополуччя атеїстів у порівнянні з релігійними та індіферентними	113

досліджуваними	
3.2. Суб'єктивні цінності атеїстів, релігійних та індіферентних досліджуваних та їх зв'язок із благополуччям	141
3.3. Аналіз чинників психологічного благополуччя у осіб, що ідентифікують себе як атеїстів	161
3.4. Практичні напрями роботи з атеїстами	165
Висновки до третього розділу	169
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	176
ДОДАТКИ	201

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Суспільні зміни на пострадянському просторі породили ситуацію співіснування різних переконань стосовно релігії, що актуалізувало питання про зв'язок змісту цих переконань з когнітивними, афективними, діяльними та аксіологічними аспектами життя. У дослідженнях М. Аргайла, Е. Дінера, Д. Майєрса, Р. Еммонса, К. Пергамента, А. Абдель-Халека зафіксовано наявність відмінностей у психологічному благополуччі релігійних осіб та атеїстів. Це дає підстави для постановки питань про співвідношення релігійних або атеїстичних переконань особистості з її благополуччям, а також про чинники, механізми та закономірності, що пояснюють виявлені відмінності.

Різні аспекти психологічного благополуччя людей у зв'язку з їхньою релігійністю досліджувалися на теоретичному рівні. Зокрема, розроблено концепції духовності та релігійності у їх співвіднесенні з оптимальним розвитком особистості (Е. Фромм, А. Маслоу), смыслом життя (В. Франкл), типами мотивації (Г. Олпорт). Аналіз мотиваційних аспектів релігійності сприяв появі емпіричних досліджень, побудові теорій (Е. Десі, Р. Райан, В. Чірков, Р. Валлеранд, Д. О. Леонт'єв, Є. М. Осін). Об'єктивні чинники психологічного благополуччя особистості розглядаються у працях соціологів, політологів та економістів (Р. Інглхарт, Р. Веєнховен, Р. Лейард, А. Сен). Вивчення власне атеїзму в контексті соціальної психології та психології особистості було широко представлене в радянській науці (В. В. Романович, М. А. Попова, Д. М. Угринович, А. М. Колодний, А. В. Курова, З. В. Шпак). Останніми роками емпіричні дослідження атеїзму набувають все більшої популярності у зарубіжній психології. Зокрема вивчаються: особистість атеїста в соціальному (Б. Бейт-Халлам, Ф. Закерман) та еволюційному (Г. Пол, Ж. Деламонталь, Дж. Хайдт) контекстах; смисл життя та копінг-стратегії (К. Хванг, Дж. Гуїсман,

Т. Шнель, К. Сілвер, Г. Андерссон); особливості процесу відходу від віри (Ф. Закерман); функції атеїстичних переконань (М. Фаріас). Дослідженню благополуччя та щастя присвячено чимало праць вітчизняних вчених, зокрема в контексті особистісних цінностей (Е. Л. Носенко, І. Ф. Аршава), психологічного здоров'я та якості міжособистісних стосунків (Д. К. Корольов, І. С. Горбаль), соціальних потреб та соціального порівняння (Т. В. Данильченко), саморегуляції (Ю. М. Олександров) тощо.

Проте, проблема зв'язку позитивного функціонування людини та її релігійності або атеїзму залишається недостатньо розробленою. Причиною цього є специфіка методології більшості досліджень. Атеїсти рідко виокремлюються, потрапляючи до ширшої групи нерелігійних, що є вельми неоднорідною групою, оскільки містить щонайменше атеїстів та індиферентних щодо релігії осіб (надалі – індиферентні). Також атеїстичні переконання часто визначаються виключно на основі самоідентифікації досліджуваних без докладного з'ясування специфіки їхніх переконань. До того ж, дослідження зазвичай проводяться у США та Західній Європі, і, відповідно, їх дані не можуть вважатися достатньою мірою репрезентативними для інших країн та культурних спільнот. Постає нагальна потреба врахування конкретних соціокультурних умов формування та функціонування переконань людини стосовно релігії, а також їх індивідуальної специфіки.

Відтак актуальність проблеми психологічного благополуччя атеїстів і недостатня розробленість її основних аспектів зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – «Чинники психологічного благополуччя особистості атеїста».

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах наукового напрямку досліджень факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Розвиток цілісної особистості в контексті соціальних змін: соціальні,

психологічні та педагогічні аспекти» (номер державної реєстрації 0114U003481). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 6 від 16.01.2013 р.).

Мета дослідження: розкрити чинники психологічного благополуччя особистості атеїста у їх взаємозв'язках і співвіднесенні з чинниками психологічного благополуччя релігійних та індіферентних щодо релігії осіб.

Відповідно до мети сформульовано такі **завдання дослідження:**

1. На основі аналізу підходів до явища психологічного благополуччя релігійних осіб розробити теоретичну модель чинників психологічного благополуччя атеїстів.

2. Виявити чинники, що зумовлюють психологічне благополуччя атеїстів.

3. Порівняти ціннісні профілі та зв'язки цінностей з психологічним благополуччям у релігійних людей та атеїстів.

4. Розкрити зміст суб'єктивних цінностей осіб з різними переконаннями та характер їх зв'язку зі змінними психологічного благополуччя.

5. Виявити відмінності рівня психологічного благополуччя в осіб, які ідентифікують себе як атеїстів і мають різні переконання стосовно наявності або відсутності існування реальності поза фізичним світом.

Об'єкт дослідження: психологічне благополуччя особистості.

Предмет дослідження: чинники психологічного благополуччя особистості атеїста.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять положення щодо визначення та дослідження атеїзму в сучасному світі у світоглядному вимірі (Р. Докінз, С. Буллівант, М. Руз, К. Волтерс), у контекстах соціальних змін останніх років (Р. Інглхарт, Ф. Закерман, Г. Пол, Ж. Деламонталь, М. Піглуїччі, К. Сілвер), у зв'язку з особистісними психічними станами та

копінг-стратегіями (Б. Бейт-Халлам, М. Фаріас, К. Хванг, Т. Шнель, Дж. Гуісман). Зasadничими є положення психологічних теорій благополуччя особистості, що продовжили свій розвиток у традиції позитивної психології: самодетермінації особистості (Е. Десі та Р. Райан), суб'єктивного (Е. Дінер, Р. Бісвас-Дінер, Д. Майерс, Л. Тау, Р. Еммонс) та психологічного благополуччя (К. Ріфф), усвідомлення та вивчення питань смислу та смисложиттєвих орієнтацій (В. Франкл, Р. Баумейстер, М. Стегер, Д. О. Леонтьєв), імпліцитних соціальних вірувань стосовно світу (Дж. Даккіт), цінностей особистості (Ш. Шварц).

Відповідно до поставлених завдань у роботі застосовувалися такі **методи дослідження**: а) *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація та інтерпретація наукових даних; б) *емпіричні* – «Шкали психологічного благополуччя» (К. Ріфф, адаптація Т. Д. Шевеленкової, П. П. Фесенко), «Шкала задоволеності життям» (Е. Дінер, адаптація Є. М. Осіна, Д. О. Леонтьєва), «Шкала позитивного та негативного афекту» (Д. Вотсон, Л. Кларк та А. Теллеген, адаптація Є. М. Осіна), «Джерела щастя» (Д. Галаті), «Ціннісний опитувальник PVQ-R2R» (Ш. Шварц), «Задоволеність базових психологічних потреб» (Є. М. Осін) – для операціоналізації соціальної підтримки (субшкала зв'язаності), Опитувальник «Віра в небезпечний світ» (Дж. Даккіт, адаптація О. О. Гулевич), «Опитувальник смислу життя» – MLQ (Ф. Стегер, адаптація Є. М. Осіна); в) *математично-статистичної обробки даних* – первинні описові статистики (медіана, середнє арифметичне значення, стандартне відхилення); визначення середніх значень (t-критерій Стьюдента), кореляційний (критерій Пірсона), однофакторний та двохфакторний дисперсійний аналізи (ANOVA), ієрархічний регресійний аналіз з аналізом модерації, аналіз узгодженості питань (α Кронбаха), критерій узгодженості χ^2 . Статистична обробка даних здійснювалася за допомогою спеціалізованих пакетів прикладних програм (SPSS 21.0), що забезпечують виконання

загальноприйнятих одномірних статистик і багатомірних математично-статистичних методів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що

вперше:

– з'ясовано відмінності змісту психологічного благополуччя осіб, які ідентифікують себе як атеїсти, залежно від наявності у них матеріалістичних переконань: показники складових психологічного благополуччя осіб, які дотримуються цих переконань, вищі;

– розкрито зміст зв'язків атеїстичних переконань з психологічним благополуччям та його складовими: атеїстичні переконання негативно пов'язані з більшістю складових благополуччя; атеїстам властивий негативний зв'язок наявності смислу та автономії, позитивний – цілей та смислу життя;

– виявлено суб'єктивні цінності в групах атеїстів, релігійних та індіферентних щодо релігії осіб, а також їх зв'язок із психологічним благополуччям: значущими для релігійних осіб є міжособистісні стосунки, для атеїстів – інтелектуальні заняття та особистий успіх, для індіферентних – інтелектуальні заняття;

– встановлено зв'язок цінностей зі складовими благополуччя особистості в контексті її релігійності, атеїзму та релігійного індіферентизму: цінності соціального фокусу є суттєвішими, ніж персонального фокусу;

– *уточнено* критерії формування дослідницьких груп осіб з атеїстичними переконаннями, найважливішими з яких є: невіра в Бога або богів, заперечення релігійного погляду на світ як помилкового, уявлення про існування виключно матеріального світу;

– *поглиблено* уявлення про роль конгруентності цінностей особи та групи, до якої вона належить, у формуванні психологічного благополуччя;

– *розроблено* рекомендації, що базуються на принципах екзистенційної

психології та спрямовані на підвищення якості міжособистісних стосунків.

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечувались теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень, використанням надійних і валідних діагностичних методик, репрезентативністю вибірки та застосуванням коректних методів математичної статистики із використанням сучасних програм обробки даних.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання результатів у якості змістових орієнтирів у процесі розв'язання завдань консультування з питань підвищення психологічного благополуччя, психологічної допомоги в кризових ситуаціях людям з атеїстичними та загалом секулярними поглядами. Результати дисертаційної роботи можуть бути використані при викладанні дисциплін «Психологія самопізнання», «Психологія особистості», «Психологія релігії», «Психологія культури» для студентів освітньо-кваліфікаційного рівнів «бакалавр» та «магістр», а також при організації системи соціальної допомоги (клубів знайомств, телефонів довіри та ін.).

Результати дослідження **впроваджено** у практичну роботу психологів-консультантів компанії «Altera» (довідка № 1613 від 02.02.2016 р.), у навчальну та науково-методичну роботу Київського національного університету імені Тараса Шевченка (довідка № 016/029 від 09.02.2016 р.) та Запорізького національного університету (довідка № 01-15/148 від 24.06.2016 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати емпіричного дослідження представлялися на науково-практичних конференціях, зокрема: XV Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (Київ, 2013), XII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих учених Шевченківська весна (Київ, 2014), XIII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та

молодих учених Шевченківська весна (Київ, 2015), II Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Актуальні проблеми теоретичної та консультативної психології» (Київ, 2015); конференції Львівської педагогічної спільноти «Психологія та педагогіка сучасності: проблеми та стан розвитку науки і практики в Україні» (Львів, 2015); а також на засіданнях кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2012–2015 рр.).

Публікації. Результати дослідження відображено у 12 публікаціях, серед яких 6 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, 2 статті в іноземних виданнях; 4 тез виступів на наукових конференціях і семінарах.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Список використаних джерел містить 239 найменувань, з яких 154 – англійською мовою. Основний зміст дисертації викладено на 165 сторінках. Загальний обсяг становить 260 сторінок. Робота містить 37 таблиць (на 36 сторінках), 3 рисунки (на 3 сторінках) і 5 додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСІБ З АТЕЇСТИЧНИМИ ПЕРЕКОНАННЯМИ

1.1. Благополуччя та релігійність особистості в гуманістичній традиції психології

Багато психологів, що були визнані класиками психології особистості ХХ століття, створили власні концепції релігійності у її зв'язку із конструктами особистісної «продуктивної життєвої орієнтації» (Е. Фромм), «особистості, що самоактуалізується» (А. Маслоу), «життям, наповненим смыслом» (В. Франкл) та «неавторитарністю» (Г. Олпорт). В сучасній психології їх роботи, за словами Д. Леонтьєва, «часто та охоче цитують, але зрідка використовують» [83, с. 6].

Наскрізною ідеєю, що об'єднує погляди цих авторів, є психологічний аналіз релігійності особистості на протигагу формальному аналізу. Вони відходили від постановки питання про міру залученості особи до тієї чи іншої віри або до невір'я. Радше вони аналізували місце релігійних та нерелігійних поглядів та практик в особистісній структурі, здійснювали аналіз мотивації, виокремлювали два способи ставлення до релігії, вкорінені в особистості людини. Їх аналіз, хоча й звертав увагу на дещо різні аспекти особистості, демонстрував існування двох способів буття особистості в світі, причому ці два способи були однаково характерними як для людей з релігійними, так і з нерелігійними та навіть атеїстичними поглядами. Інакше кажучи, Е. Фромм, А. Маслоу, В. Франкл та Г. Олпорт вбачали різницю не в віруваннях людей, а в тому, що з їх вірою чи невір'ям вчиняє їх особистість.

Аналіз поглядів Е. Фромма на релігійність варто розпочати із його бачення людської ситуації та екзистенційних дихотомій. Людина, згідно з Е. Фроммом, виникла тоді, коли була проявлена самотійність, коли

людиноподібна істота відмовилася користися природній необхідності. Метафорою акту непослуху є «гріхопадіння» Адама. До даного акту Е. Фромм ставився схвально, як до першого прояву свободи.

Свобода, згідно з Е. Фроммом, дорого коштувала людині, – перебуваючи в тваринному стані, вона сліпо підкорялася волі зовнішніх стосовно неї сил, її не хвилював її розум, не вимагав від неї приймати рішення свідомо. Говорячи словами І. Канта, голос інстинкту був для неї голосом Бога. Стан долюдського, дорозумного існування Е. Фромм порівнює з біблійним раєм, який із появою розуму та свободи був людиною втрачений. Через вибір розуму та свободи людина залишається сам на сам із зовнішнім світом, і приречена на самотійне зростання, намагання свідомо створити нову вкоріненість замість втраченої тваринної.

У ситуацію людини входять корінням екзистенційні дихотомії, які не можуть бути розв'язані остаточно, і потребують постійних зусиль. Екзистенційні дихотомії являють собою протиріччя людського існування, вони є джерелами психічних сил, і на їх вирішення спрямована активність людини.

Е. Фромм вважає можливими лише два принципові шляхи розв'язання людиною екзистенційних дихотомій. Він пише про цей вибір як про вибір життя або смерті, біофілію або некрофілію, шлях прогресу в напрямку до людяності або регресу у тваринний стан. Раціональний вибір, розвиток, являє собою вибір життя, тоді як ірраціональний, регресивний – вибір смерті. Вибір життя передбачає ствердження вігальності й любові, розгортання сил, розуму та потенцій людини.

Екзистенційні дихотомії є такими: потреба у зв'язаності, що знаходить своє вирішення в любові до ближнього або в садомазохізмі як формі симбіозу, зв'язаності в силу дефіциту. Потреба в трансценденції знаходить вихід у творчості або руйнації створеного іншими, потреба у вкоріненості – в братстві як вільній спільності або в «інцесті» як намаганні повернутися в

лоно матері-природи. Потреба в ідентичності також має дві альтернативи: або це розвиток індивідуальності, або стадний конформізм, бажання ототожнити себе з групою, стративши власне «Я». В свою чергу, потреба в орієнтації веде або до авторитарної, або до гуманістичної релігії.

Психоаналітик, згідно з Е. Фроммом, вивчає не релігію як таку, а людські феномени, системи потреб та мотивів, приховані як за релігією, так і за нерелігійними символічними системами. Символічні системи, що застосовуються людиною, для дослідника є вторинними – важливо не те, чи вірить людина в Бога, а «чи живе вона по любові і чи мислить вона по істині» [75, с. 19].

При цьому Е. Фромм називає «релігією» майже всі символічні системи. Його тлумачення релігії доволі широке: це «будь-яка система мислення та дії, що приймається групою, і наділяє індивіда системою орієнтації і об'єктом для поклоніння» [75, с. 35]. Так, немає людини без релігійної потреби – її об'єктом може виступати ідол, Бог, святі, а також нація, клас, партія, гроші та успіх тощо. Питання полягає не в наявності або відсутності релігії в її традиційному тлумаченні, а в тому, «яка саме релігія» характерна для людини, чи сприяє вона розвитку і розкриттю людських сил, чи паралізує їх.

Найважливішою рисою авторитарної релігії є те, що в її межах людина здійснює капітуляцію перед силою, що перевершує її (відчуття абсолютної залежності від Бога). Чеснотою авторитарної релігії є послух, поклоніння, тоді як самостійність – жахливий гріх. Причиною поваги та поклоніння вищій силі в межах авторитарної релігії є не чесноти цієї сили, її мудрість, справедливість та любов, а сам факт її влади. Бог тут – символ людського безсилля перед безмежною силою.

На протиположність авторитарній, гуманістична релігія вибудовується навколо самої людини та її сил. Вона передбачає своєю метою «здатність любити інших людей і самого себе», «досягнення найбільшої сили, а не

найбільшого безсилля», за умови усвідомлення також і власних обмежень [75, с. 54]. Бог, якщо він є в цій релігії, – це символ власних сил людини, а не зовнішня сила, що панує над нею і гнітить її. Превалюючий настрій гуманістичної релігії – радість, авторитарної – сум та провина.

В цьому сенсі атеїстичне відкидання Бога, як це відбувається зокрема у Ф. Ніцше та З. Фрейда, може бути пов'язаним із неприйняттям релігійного авторитаризму і консерватизму, конкретної історично обумовленої форми релігії. При цьому «релігійна установка», що бачиться Е. Фроммом як синонім гуманістичної релігії, прагнення до розуму, свободи і блага, є не менш притаманною такому атеїзму, ніж іншим формам гуманістичної релігії. Ф. Ніцше звинувачував християнство в тому, що воно, за оцінкою самого Ф. Ніцше, підкоряє собі сильних людей, викривляючи їх цінності, і, таким чином, робить їх слабкими і залежними.

З. Фрейд здійснював критику релігії як ілюзії, що невротизує людей та не дає їм змоги звертатися до наукового знання. Критика релігії здійснюється за її авторитаризм: атеїстичний пафос гуманізму, свободи, пошуку істини Е. Фромм не вважає протилежним релігії, він радше приймає його за саму суть «релігійної установки». Зокрема, він називає такі нерелігійні системи, як філософія Б. Спінози та «релігія Розуму Французької революції», формами гуманістичної релігії [75, с. 55].

Поряд із розділенням релігії на авторитарну і гуманістичну Е. Фромм розрізняє два модуси віри – це «мати віру» і «бути у вірі», вірити за принципом буття. «Мати віру» означає отримати із вуст інших людей, зазвичай, наділених владою, відповіді на всі питання, що не потребують раціональних доказів. Результатом є відчуття впевненості у власній правоті, а також залучення до групи, що сповідує такі самі погляди. Жертвою в такому випадку стає самостійність мислення людини [73].

Віра за принципом буття означає не віру в певні ідеї, а внутрішню орієнтацію, установку людини. Людина шукає відповіді на екзистенційні

питання, кожної миті породжуючи сама себе. Е. Фромм як метафору застосовує твердження Мейстера Екхарта про те, що Христос вічно народжується всередині нас самих.

Не лише релігія – колективний невроз, а й невроз – колективна релігія. Екзистенційна невдача, нездатність позитивно вирішити екзистенційні дихотомії і досягти особистісної зрілості призводять до того чи іншого неврозу. Гуманістична релігія для Е. Фромма є виразом структури зрілої особистості, тієї, що вирішує екзистенційні дихотомії через розвиток, приймає виклик складності світу, вносячи в нього свободу, любов та смисл. Таке вирішення екзистенційних дихотомій, що виражається в тому числі через гуманістичну релігію, притаманну особистості, є запорукою благополуччя та осмисленості її життя.

Одним із небагатьох психологів ХХ століття, хто звертався до проблематики релігійності та духовності, був також А. Маслоу. Він піддав критиці розуміння своїми сучасниками наукового методу, що виходив із позитивістських засад, в межах якого внутрішній досвід особистості вважався «ненауковим». Свій підхід він вибудовував на емпіричному розгляді внутрішньоособистісного досвіду, в тому числі в духовній сфері [177].

А. Маслоу розглядає питання релігії в контексті двох важливих і відомих завдяки йому психологічних тем – пікових переживань та особистостей, що самоактуалізуються. Пікові (синонім – містичні) переживання він визначає як «відчуття неосяжних горизонтів, що відкриваються оку, всемогутності в порівнянні із безпомічністю, відчуття екстазу та благоговійного трепету, втрата орієнтації в часі та просторі, і, насамкінець, впевненість в тому, що відбулося дещо важливе і значуще» [50, с. 199].

Характер пікових переживань А. Маслоу вважає цілком природнім («натуральним»), наголошуючи, що однією із ознак зрілості є переживання

подібної сповненості у звичайних ситуаціях, повсякденному житті, сакралізація своїх щоденних справ та обов'язків, міжособистісних стосунків. Дива, наголошує він, відбуваються в звичайному житті, і їх варто помічати. Натомість, нав'язливий їх пошук є ознакою невігластва та нерозуміння того, що саме життя є чудесним [177].

Друга тема, з якою асоціюється гуманістична психологія А. Маслоу, є тема особистості, що самоактуалізуються. Це люди, які досягли психічного здоров'я та значної реалізації власних можливостей. Критеріями самоактуалізації стали такі риси: прийняття реальності як вона є, самоприйняття із усвідомленням власних обмежень, спонтанність, центрованість на проблемі, схильність до усамітнення, автономія, свіжість сприймання, пікові переживання, відчуття людської спорідненості, скромність та повага до оточуючих, глибокі міжособистісні стосунки, власні етичні переконання, відмінність цілей та засобів, філософське почуття гумору, креативність, дистанційованість від панівної культури та її норм, певні недосконалості, власна структура цінностей, ефективне єднання та розв'язання протиріч [50, с. 189-190].

Сюди окрім іншого, входять пікові переживання, хоча вони не є обов'язковими, а також інтерес до питань, що традиційно розглядалися як релігійні. Саме запитування про смисл життя, цінності, існування вищої за буденну реальності вважається А. Маслоу проявом психічного здоров'я, а не патології. Американський психолог, солідаризуючись з Е. Фроммом, називає це запитування виразом «релігійної установки», незалежно від того, чи її проявляє віруюча в Бога людина, чи атеїст.

Подібно до Е. Фромма, А. Маслоу виокремлює два типи релігійності: «містичний» (індивідуальний, заснований на досвіді, переживанні) та «законницький» (організований соціально). Організовані релігії не мають монополії на духовне життя і утвердження вищих цінностей. Цінності не потребують надприродного обґрунтування. Небезпека організованої релігії

полягає в тому, що вона сакралізує лише невелику частину життя людини (віровчення, ритуали, релігійну організацію), тоді як для зрілої особистості важливим є інтеграція і переживання життя як дива в його цілісності.

Релігійність та релігійна установка відокремлюється А. Маслоу, як і Е. Фроммом, від традиційних релігій. Вона є ознакою розвинутої, зрілої особистості. Однак ці типи не обов'язково мають вступати у протиріччя в межах однієї і тієї ж зрілої особистості. Для неї догми, ритуали та церемонії вкорінені в її власному досвіді, живому переживанні, мають особистісний символічний смисл та органічно інтегровані в структуру особистості.

Окрім утвердження можливості такої несуперечливої зовнішньої релігійності, А. Маслоу попереджає про небезпеки надмірного захоплення містицизмом незрілими особистостями. Переживання надзвичайно потужного досвіду благодаті і радості може затьмарити звичайні, «нормальні» переживання цього світу, відвернути людину від світу та людей. Пікові переживання потребують збалансування позитивним та осмисленим досвідом «цього світу», – інакше вони можуть стати єдиним приємним досвідом в житті, сформувавши залежність від себе. Подібна містика може супроводжуватися егоїзмом, спрямованим на досягнення «спасіння», «раю» та «просвітлення», позбавленого емпатії стосовно своїх ближніх.

Окрім небезпеки для міжособистісних стосунків, це також небезпечно для свободи мислення: людина може повернутися до езотеричності, антинаукових та антираціональних установок, повірити, що пізнала остаточну істину. Все це підриває раціональність та науковість, здатність логічно та емпірично розглядати проблеми, що також є шляхом до створення авторитарної релігійної системи. Релігійний дух не має відкидати скепсис, оскільки в іншому випадку не буде оновлюватися і приймати нові одкровення пікових переживань, перетвориться на пусту форму.

А. Маслоу вбачає відмінність між релігією досвіду та з одного боку та організованою релігією з іншого в якості відмінності, відповідно, між типом

особистості того, хто приймає пікові переживання та здатний змінюватися під їх впливом; та «людини організації», що придушує пікові переживання або не надає їм значення. Прикладом людини, вірної організації, А. Маслоу називає Великого Інквізитора із «Братів Карамазових» Ф. М. Достоєвського, об'єктом лояльності якого був не Христос, а збереження соціальної сталості.

Релігійні вчення, формули та практики культу бачилися А. Маслоу в якості перекладу, тією чи іншою мірою невдалого, містичних досвідів для тих людей, хто цих досвідів позбавлений. Позбавлені живого переживання, ці вчення, формули та дії ставали об'єктами поклоніння самі по собі, вироджувались в ідолопоклонство та фетишизм. Справжня релігійність зрілої особистості опирається такому вихолощуванню та виродженню, зберігає критичний дух та відкритість до нового досвіду, поставивши попередній під питання.

«По-справжньому релігійна» людина для А. Маслоу відкрита насамперед для досвіду, а не його концептуалізацій; однак при цьому вона не має ірраціонально приймати на віру те, що не обґрунтовано логічно та емпірично. Основою гуманістично трактованої релігійності є як запитання, інтерес до граничних питань буття, так і суворі вимоги до відповідей на ці питання, неприйняття будь-яких інтелектуально нечесних та легковажних «відповідей» на них. В критичній здатності А. Маслоу вбачав єдність духу справжньої, вищої релігійності та науки, яка розвивається за рахунок заперечення старих гіпотез та теорій і висування нових на основі більшої пояснювальної сили останніх.

Релігійний досвід, що виражається в пікових переживаннях, А. Маслоу вважає по суті індивідуальним, непублічним. Він лежить в основі різноманітних концептуалізацій, як теїстичних, так і нетеїстичних, до яких А. Маслоу зараховує буддизм, даосизм, конфуціанство та гуманізм. При цьому гуманісти, секуляристи та атеїсти, зазначає А. Маслоу, у власному неприйнятті конвенційної, традиційної релігійності приймають її

протилежність – позитивістськи трактовану, механістичну, редуccionістську, вільну від цінностей науку. Помилкою атеїзму, за А. Маслоу, є ототожнення релігії і релігійної установки із церквою. Атеїсти не лише відкидають відповіді церков на граничні питання буття, але й сприймають самі питання як позбавлені смислу. Вони проходять повз містичні переживання та екзистенційні даності, що позбавляє їх смислу життя та збіднює їх людяність.

Таким чином, пікові переживання для А. Маслоу не є обов'язковими для особистостей, що самоактуалізуються; радше особистість, що самоактуалізуються, необхідна для того, щоби вірно пережити та інтерпретувати пікові переживання, уникнути пасток, в які може потрапити людина, що переживає незвичний та інтенсивний досвід.

Австрійський психолог В. Франкл відомий як засновник логотерапії – психологічної практики, спрямованої на пошук смислу. Центральними темами його наукової творчості були свобода та відповідальність, страждання та смисл життя.

В. Франкл визначає три екзистенціали людського існування: духовність, свободу й відповідальність. Дух, відмінний як від тіла, так і від душі (психіки) вільний, необумовлений, оскільки має своє власне джерело не в природі, а в трансценденції. Духовність визначається В. Франклом як співвіднесеність індивідуального буття із чимось, що його перевищує. Було би просто назвати це надбуття Богом, зупинившись на цьому, і проголосивши, що В. Франкл стоїть на суто релігійних позиціях.

Тим не менше, під духовністю В. Франкл розуміє дещо ширше, ніж просто релігійність. Виокремивши дух із життя, наділивши власним існуванням, В. Франкл робить наступний крок – стверджує, що для нього властива інтенційність, тобто направленість на зовнішні об'єкти. В. Франкл називає основною властивістю духу здатність до самотрансценденції. В. Франкл зазначає: «Сутність людини включає в себе спрямованість назовні, на щось або на когось, на справу або на людину, на ідею або на особистість! І

лише наскільки ми інтенційні, настільки ми й екзистенційні; лише такою, якою людина духовно спів-присутня чомусь або комусь, духовній або іншій сутності, лише в міру такої спів-присутності людина спів-присутня собі» [72, с. 100].

Людина не є замкненою системою, що існує в світі своїх інстинктів – навпаки, вона спрямована на зовнішній світ, будучи відкритою йому. Психологія не повинна перетворюватись на монадологію. Принцип гомеостазу, тобто вчення про рівновагу потягів організму і діяльність лише як шлях до відновлення рівноваги не можна пристосувати до людини. У разі відкидання самотрансценденції людина деперсоналізується, її буття зводиться лише до речі, суб'єкт перетворюється на об'єкт. Тут відбувається перехід до етичних проблем, коли до людини ставляться не як до мети, а як до засобу.

Іntenційні акти духу відкриваються у здатності спів-перебування одного суцього іншому суцтому. Це виправляє розколотість суб'єкта і об'єкта – по відношенню до духовного суцього людина перебуває не «ззовні», як суб'єкт, а «тут». Дух реалізує себе у спів-присутності суцтому. Людина пізнає лише настільки, наскільки сама відступає на задній план, наскільки забуває про себе і себе ігнорує – в цьому суть інтенційного акту. Спів-присутність відкриває світ смислів і цінностей, вона спрямована на них.

Дух із необхідністю спрямований на смисл, оскільки така спрямованість – його сутнісна риса. Це може відбуватися й несвідомо, тому В. Франкл пише про так зване «духовне несвідоме». Це несвідоме він називає совістю, що є «органом смислу» та «несвідомим Богом». Совість не може бути раціоналізована, вона передує будь-якій експліцитній моралі. З іншого боку, вона індивідуальна, і знаходить індивідуальні смисли, які співвідносяться із загальнозначущими цінностями, але, тим не менше, є особистісними для конкретної особи і конкретної ситуації. В. Франкл зазначає: «Жити по-совісті – це завжди абсолютно індивідуально-особистісне

життя у відповідності з абсолютно-конкретною ситуацією, з усім тим, що може визначати наше унікальне і неповторне буття. Совість завжди враховує конкретність мого особистого буття» [72, с. 98].

Ознакою совісті є те, що вона відкриває об'єктивний смисл, а не вигадує його. В. Франкл порівнює слідування вигаданому смислу із лазанням по мотузці, яку людина сама щойно підкинула в небо. Смисл не можна створити, його можна лише знайти, відкрити. Совість, яка має інтуїтивне, апріорне знання того, в чому полягає смисл. Людина «відкрита світові» в тому сенсі, що вона постійно готова розгледіти смисл ситуації, а кожна ситуація несе певний смисл. В. Франкл навіть зазначає, що злочином було би, якщо людина, яка має можливість втілювати цінність естетичного і дивитися на прекрасний захід сонця, не помічає цієї можливості і не робить цього, а, наприклад, читає газету.

Смисл розуміється В. Франклом як відповідь на те, що життя вимагає від нас в кожній ситуації. Не існує «смислу взагалі»; шукати «смисл життя» як такий поза запитом конкретної ситуації подібно до того, щоби запитувати шахового гросмейстера який хід є найкращим.

Смисл кожної ситуації, екзистенційний смисл, втім, вимагає від нас віри в смисл цілого, онтологічний смисл. В. Франкл зазначає, що відкритої релігійної проповіді логотерапія не несе, оскільки спрямована на допомогу в стражданні як віруючим, так і невіруючим. Але логотерапія має стосунок до сутнісного ядра особистості – духу, спрямованого на смисл. В. Франкл, подібно до Е. Фромма та А. Маслоу, розумів під релігійністю не стільки конфесійність та конвенційність у віруваннях та культовій практиці, скільки індивідуальне, персональне переживання осмисленості людиною власного життя. Релігія є вірою в надсмисл, який не можна досягнути в його повноті, але можна прийняти як належне, зробивши його основою власної екзистенції. Досить часто, пише В. Франкл, людина під час психотерапії навертається або

повертається до релігії. Релігія дає можливість особі ствердитися в абсолютному, трансцендентному [72, с. 334].

Різноманітні релігії В. Франкл бачив різноманітними мовами спілкування з Богом, – і як кожною мовою можна говорити правду, кожною можна також і брехати. Біограф В. Франкла А. Ленгле зазначає, що для В. Франкла ідеалом була «анонімна віра», та, що світить сама по собі і не потребує публічного сповідання, якоїсь особливої соціальної залученості та демонстрації «обраності». Зверненість до смислу і цінності є для В. Франкла, в кінцевому рахунку, зверненістю до божественного «Ти» як до надособистості. Совість бачиться В. Франклу голосом Бога всередині людини, вона вказує на смисли, здійснення яких в кінцевому рахунку веде до Бога [47, с. 157].

Згідно з В. Франклом, особистість є здоровою тоді, коли не зосереджується виключно на собі, а, відкриваючись світові та його запитам, виходить за власні межі, здійснюючи смисл. Смисл здійснюється вільно від внутрішніх та зовнішніх умов, «безумовно». Особистість є тим, що людина протиставляє зовнішнім обставинам та внутрішнім імпульсам. Натомість, незважаючи на декларований В. Франклом світський характер його теорії, низка його тез видається забарвленою релігійною філософією – в першу чергу це питання походження онтологічного смислу, свободи людського духу та совісті як «несвідомого Бога».

Аналіз мотиваційних аспектів релігійності та її інтеграції до особистісної структури здійснив Г. Олпорт. Він зазначає, що його підхід є аксіологічним, тобто стосується цінностей, оскільки має справу із релігійними орієнтаціями – підходами індивіда до релігійної віри, незалежними від змісту тих чи інших вірувань. Релігія може бути для індивіда метою, тобто сенсом життя (внутрішня релігійність) або засобом, тим, що допомагає в житті, але не вимагає потужної особистісної віддачі

(зовнішня релігійність). Ідея відмінності таких типів прийшла до Г. Олпорта тоді, коли він як соціальний психолог досліджував забобони в США.

Він виявив тенденцію, відповідно до якої прихожани протестантських та католицьких церков є більшою мірою нетерпимими до різного роду меншин (расових, національних, релігійних) ніж особи, що не відвідували церкву взагалі. Окрім цього, студенти, які зазнали в своїй родині сильного релігійного впливу, мали більші показники забобонів та негативних стереотипів, ніж ті, які говорили про слабкий або відсутній релігійний вплив. Г. Олпорт та М. Росс зазначають: «Здається, в середньому релігійні люди показують меншу толерантність – не тільки щодо етнічних, а також щодо ідеологічних груп» [54, с. 432].

Г. Олпорта зацікавив зв'язок релігійності із забобонами. Ним було виявлено, що якщо більшість церковних прихожан менш толерантні і більше схильні до забобонів, деякі з них більш толерантні і схильні до забобонів меншою мірою, ніж навіть невіруючі люди. Має існувати відмінність в типі релігійної орієнтації цих людей; задача досліджень полягала у визначенні цих типів орієнтації [54].

Г. Олпорт та М. Росс розробили опитувальник, метою якого є виявлення релігійної орієнтації – Шкала релігійної орієнтації Олпорта-Росса (Allport-Ross Religious Orientation Scale – ROS). Зовнішня релігійна орієнтація спочатку отримала назву «інституційна релігійність». Для багатьох людей релігія виявилася звичкою або застосовувалася з тією чи іншою зовнішньою стосовно неї метою. Це щось корисне для життя, але не для того, щоби жити заради цього. Можливо, це – спосіб підвищення соціального статусу, підтримки впевненості у собі та своїх вчинках та своєму способі життя. Зверненість до Бога в межах зовнішньої релігійної орієнтації не означає відстороненості від себе [54, с. 434]. Г. Олпорт визначає цей тип релігійності як «щит для центрування на собі». Люди із зовнішньою

релігійністю відвідують церкву нерегулярно, деякі з них бувають в ній тричі: на власних хрестинах, власному весіллі і власному похороні.

Виокремлюють такі кореляти зовнішньої релігійної орієнтації:

- Паттерн авторитарної особистості (на що також вказував Е. Фромм).
- Мала когнітивна складність в царині екзистенційних питань.
- Менша вираженість емпатії, альтруїзму, психічного здоров'я.
- Виражений страх смерті.
- Виражені забобони.
- «Філософія джунглів», уявлення про життя як боротьбу а про інших людей виключно як про потенційних конкурентів за ресурси [54].

Внутрішня релігійна орієнтація спочатку отримала назву «інтерналізована релігійність». Релігія за такої орієнтації, згідно з Г. Олпортом, не є ані засобом боротьби зі страхом, ані формою конформності, ані сублимацією та засобом реалізації бажань. Всі ці мотиви можуть існувати, але вони є вторинними. Мотиви особистості тут контролюються загальним релігійним обов'язком, який є цілісним, включаючи в себе весь досвід особистості, як і емоційний, так і раціональний.

Релігія існує не для того, щоб служити людині – радше людина існує для того, щоби служити релігії. Г. Олпорт зазначає, що внутрішня релігійна орієнтація корелює з толерантністю, вона також цілком позитивно впливає на психічне здоров'я та інші конструктивні особистісні чинники. Внутрішня релігійна орієнтація є глибоко інтерналізованою, і її часто визначають через це поняття. Так, релігія для внутрішньо релігійно орієнтованої особистості є метою, а не засобом. Релігійність, яка виходить із соціальної бажаності, за визначенням не може бути внутрішньою.

Із внутрішньою релігійною орієнтацією корелюють такі феномени:

- Психічне здоров'я.
- Емпатія, альтруїзм та толерантність.

- Внутрішній локус контролю.
- Низька тривожність.
- Менший страх смерті.
- Частіше відвідування церкви, ортодоксальність [54; 88].

Головним внеском Г. Олпорта в психологію релігії вважається підкреслення існування релігійності в різних вимірах, на тому, що її не можна розглядати як єдиний феномен: «Знати, що особистість в певному сенсі “релігійна” не настільки важливо, як знання про те, яку роль релігія відіграє в організації її життя» [54, с. 442].

Отже, згідно з психологами гуманістичної традиції, що в своїх роботах приділяли увагу релігії та релігійності, важливим є не те, чи є особа конвенційно релігійною, а місце релігії в структурі її потреб, мотивів, ступінь інтегрованості релігійного почуття в структуру її особистості. Питання експліцитних поглядів людини на релігію визнавалося вторинним. Наскрізною темою для Е. Фромма, А. Маслоу, В. Франкла та Г. Олпорта був ступінь зрілості особистості, міра її зрілості та розвитку, що радше обумовлювало особливості релігійності або нерелігійності особистості, ніж було їх наслідком.

1.2. Філософські та психологічні підходи до вивчення благополуччя особистості

Поняття щастя, гідного та хорошого життя, поряд із поняттями блага, смислу, смерті, любові складають основу буття людини та визначають структуру її філософських запитів. В світовій філософській традиції щастя нерідко визначається як мета, стимул життя [8, с. 68]. При цьому, звертає на себе увагу відсутність суворих концептуальних меж, дефінітивна невизначеність, туманність вищезгаданих понять. Їх розгляд, спершу у

міфологічному та філософському, аніж у науково-психологічному дискурсі, сягає античних часів.

Різними мовами філософування такі поняття, як щастя, блаженство, задоволення, благополуччя та добробут нерідко складали єдиний синонімічний ряд, а то й взагалі позначалися однаково, відрізняючись лише своїми конотаціями, не завжди з'ясованими експліцитно [20, с. 365]. Завданням філософів, особливо ранніх, було прояснення термінології завдяки експериментам із мовою, застосуванню та віднайденню термінів, які би підходили найкращим чином. Серед філософів, чії погляди на щастя та благополуччя зберегли свою актуальність до наших часів, можна визначити Арістіппа із Кірени, Демокріта, Аристотеля, Епікура, Марка Аврелія та загалом стоїчну школу, Боеція, Августина, Тому Аквінського, Б. Паскаля, І. Бентама, Дж. Локка, Ж. Ламетрі, І. Канта, Дж. Ст. Мілля, В. Татаркевича та ін. [1, с. 13-15; 65, с. 60-61; 164; 231].

Засадничим як для філософсько-етичного, так і для психологічного дослідження щастя та благополуччя особистості виявилось розрізнення *гедоністичної* та *евдемонічної* перспектив у філософії. Це відмінність яскраво проявила себе у давньогрецькій думці. Загалом, античні елліни не вважали щастя надто залежним від активних дій людини – згідно з їх уявленнями обставини людського життя та смерті керувалися сліпою долею (що отримувала різні назви, як-то «діке», «ананке» тощо). Лише після смерті людини, з'єднавши всі обставини її життя до купи, можна було сказати, чи була вона щасливою, чи ні.

Гедоністична установка була певною мірою прогресивною, бо перекладала по меншій мірі частину відповідальності за власне щастя на саму людину. Гедонізм передбачає, що єдиним, що саме по собі має позитивну цінність, є задоволення; і навпаки – єдиним, що має самостійну негативну цінність є страждання, біль [65, с. 291]. Ідеалом мислителів-

гедоністів є гомеостатичний баланс що уможлиблюється через задоволення потреб та пошук чуттєвих насолод [115, с. 5].

Гедонізм яскраво проявився у поглядах представника школи кіренаїків, учня Сократа Арістіппа. Відповідно до його поглядів, метою життя є максимізація чуттєвого задоволення. Щастя тлумачилося ним як сума миттєвих задоволень та позитивних емоцій, що їх супроводжують. Задоволення мають превалювати над стражданнями, болем та негативними емоціями. Згодом погляд Арістіппа буде відроджено в новочасній британській філософії: егоїстичному гедонізмі Т. Гоббса та утилітаризмі І. Бентама.

Ідеал суспільного життя для І. Бентама, однак, не є егоїстичним – він являє собою найбільше щастя для якомога більшої кількості людей. Щастя розуміється ним як переважання позитивних переживань над негативними [46]. Погляд на щастя як на переважання приємного над неприємним та задоволення індивідуальних потреб складає суть подібного «класичного» тлумачення гедонізму.

Децо інший варіант гедонізму запропонував елліністичний філософ Епікур, який акцентував увагу на важливості загальної задоволеності життям як такої, а не на емоційній гостроті миттєвих радощів. Задля того, щоби життя в цілому було щасливим, треба жертвувати миттєвими задоволеннями, які згодом призводять до страждань через утворення звички до них та неможливість їх домогтися. Епікур акцентував увагу на врахуванні наслідків прийняття тих чи інших насолод, які можуть виявитися не настільки райдужними. Щасливе епікурейське життя («атараксія») – спокійне, врівноважене, позбавлене турбот та надто сильних переживань, навіть якщо вони приємні.

Гедонізм Епікура більшою мірою схожий на буддійські та інші азійські концепції щастя, аніж інші гедоністичні підходи [115, с. 5], і значно тонший за радикальний гедонізм Арістіппа. Якщо Арістіпп вважає все, окрім

насолоти, марним, а чесноти – самим марним з усього, то для Епікура життя, аби бути приємним, має також бути справедливим, впорядкованим, помірним, чутливим до потреб інших людей [65, с. 294].

Як бачимо, гедоністичне тлумачення щастя не є єдиним, воно породжує по меншій мірі дві тенденції. Згодом, обидві будуть «перекладені» мовою психологічних конструктів. Зокрема, акцент сучасних психологів на аналізі задоволеності життям повторює епікурейський акцент на важливості оцінки життя загалом, а когнітивний тренінг, спрямований на зміну атрибутивного стилю пояснення успіхів та невдач нагадує вправи й практики, які пропонувалися в епікурейській школі задля досягнення щастя [21].

На противагу гедоністичному розгляду питання щастя, евдемонічна традиція акцентує увагу на важливості сповненості життя, реалізації власного потенціалу та слідування чеснотам, а також на зв'язаність з іншими людьми, емпатію та взаємну підтримку, а не лише на задоволення індивідуальних потреб. На поняття евдемонії проливає світло його Аристотелеве розрізнення з поняттям «євтіхія». В «Нікомаховій етиці» Аристотель виокремлює поняття «євтіхія», що означає щастя та благополуччя насамперед як удачу, щасливу випадковість долі, та «евдемонія», якого майже немає в архаїчних текстах, і яке означає «бути наділеним добрим даймоном» («добрим генієм», духом) [20, с. 366].

«Євтіхія» не має жодного стосунку як до етики, так і до психології, оскільки є простим наслідком зовнішніх, сліпих щодо конкретної особистості, обставин. Українське побажання «хай щастить!» містить пасивну форму дієслова, передбачаючи залежність щастя від обставин, і тим самим передає смисл поняття «євтіхія». Хоча блага воля богів, що є зовнішньою стосовно суб'єкта, присутня і в семантичному полі поняття «евдемонія», проте суттєвою запорукою «евдемонії» є саме вчинки самої особистості.

Аристотель зазначає: «Добре чи погане [життя] полягає не в тому, щоб упіймати удачу, життя людське потребує цього лише на додачу, як ми вже сказали: головне для щастя – добродієння, а протилежні (за характером) учинки й ведуть до протилежного» [Цит. за: 20, с. 366]. «Евдемонія» виявляється активною діяльністю, що проявляється в досконалості і чеснотах, які відповідають розуму. Така діяльність здійснюється через внутрішні причини, а не заради чогось зовнішнього, іншого стосовно самої діяльності. Концепція Аристотеля включає в себе чесноти, як-то справедливість, турбота, хоробрість та чесність, а також інтенсивна інтелектуальна активність.

Варто зазначити, що при всьому цьому чеснот все-таки недостатньо для здійснення евдемонії. Аристотель також акцентує увагу на важливості тілесних благ та заможності («олбос»). Його бачення щастя було придатним лише для вільних чоловіків-еллінів, і не стосувалося жінок, дітей, рабів, варварів, а також хворих, слабких, одинаків, що позбавлені родини та друзів. Егалітарне бачення щастя отримує популярність лише за доби Просвітництва. Щасливим людину роблять не лише моральні та духовні чесноти, але поєднання різноманітних благ, враховуючи також і зовнішні блага.

Окрім цього, філософ застосовував слово «макарію» як синонім «евдемонії». В перекладі «макарію» означає «бути благословеним» (богами) – отже, Аристотель не повністю відійшов від тлумачення щастя як залежного від примх зовнішніх стосовно окремої особи сил. Тим не менше, Аристотелеве розрізнення в межах давньогрецької мови мало наслідки для формування європейських філософських мов, творці яких намагалися виокремити щастя/благополуччя як наслідок (випадкових) зовнішніх чинників та щастя/благополуччя, яке би стосувалося людської особистості в етичному та психологічному контекстах. Тим не менше, новочасна

філософська мова не розрізняла понять «гедонія» та «евдемонія», як це було у давніх еллінів [65, с. 66].

В сучасних англомовних психологічних працях поняття «евдомонія» перекладається і як «щастя» (happiness) і як благополуччя (well-being) (хоча ближчим за змістом є переклад «процвітання» (flourishing) та «досконалість» (excellence), або щось подібне до «відповідність поведінки внутрішньому потенціалу» [202, с. 1070]), які складають єдиний синонімічний ряд, причому нерідко важко зрозуміти їх різницю [6].

Зокрема, Е. Дінер вважає ці поняття синонімами, просто «благополуччя» для нього є «науковим аналогом» буденного поняття «щастя» [119, с. 175]. С. Любомірськи в своїх роботах також не відокремлює ці поняття, застосовуючи їх як синоніми [172], так само, як і автори моделі рис особистості «Велика П'ятірка» [108]. Оксфордське керівництво зі щастя містить в собі глави про суб'єктивне та психологічне благополуччя (евдемонію), і в низці робіт щастя і благополуччя (в психологічному, а не об'єктивному смислі) синонімічні. В. Татаркевич визначає щастя як «постійну, повну і обґрунтовану задоволеність життям» [65, с. 47], тоді як задоволеність життям (life satisfaction) є одним із елементів суб'єктивного благополуччя в моделі Е. Дінера. Е. Дінер із співавторами прямо посилаються на роботу В. Татаркевича, обґрунтовуючи важливість задоволеності життям загалом, а не лише його окремими сферами [223, с. 71]. Психологічне благополуччя К. Ріфф також вважається однією зі спроб концептуалізації буденного, «ненаукового» поняття щастя [164, с. 118]. Отже, ми будемо вважати ці терміни синонімами, застосовуючи, тим не менше, в емпіричному дослідженні саме поняття благополуччя.

Поняття «психологічне благополуччя» застосовується нами у широкому смислі, як парасолька для всіх підходів до оптимального функціонування взагалі та благополуччя з боку психології. У вузькому

сміслі, стосовно теорії К. Ріфф, використовуватиметься поняття евдемонічного благополуччя.

На сучасному етапі виокремлюються дві групи підходів до розгляду щастя, які виходять з різних філософських традицій, про які говорилося вище. Йдеться про *гедоністичне* («суб'єктивне» / «емоційне») та *евдемонічне* («психологічне» та «соціальне») розуміння щастя. Сучасна позитивна психологія змушена констатувати наявність двох альтернативних підходів, намагаючись при цьому звести цю різницю до різних перспектив, точок зору на один і той самий феномен, а то й інтегрувати їх в складніші теоретичні моделі [100; 115; 157].

Нижче буде дана загальна характеристика гедонії та евдемонії в сучасній психології з особливим акцентом на підходах, на яких безпосередньо будується дисертаційне емпіричне дослідження: це теорії суб'єктивного благополуччя Е. Дінера, психологічного благополуччя К. Ріфф, теорія самодетермінації Е. Десі та Р. Райана.

Гедоністичні проекти на сьогодні мають найбільше емпіричне підкріплення і превалюють в масових дослідженнях, являючи собою певну «стандартну модель» [6]. Вони є прямими теоретичними наступниками гедоністичної філософії, згідно з якою щастя досягається через максимізацію задоволення та мінімізацію болю та негативних емоцій [184, с. 216].

Суть гедоністичних підходів полягає в суб'єктивізмі – в центр ставиться переживання самого індивіда, тоді як об'єктивні умови його життя роблять внесок в його щастя (і, як наслідок, вивчаються) не прямо, а лише через опосередкований вплив на переживання людиною власного життя. Перевага гедоністичних підходів в уникненні апріоризму – вони не містять в собі імпліцитних уявлень про універсальні принципи, що роблять життя є хорошим та щасливим, а пропонують запитувати у індивіда, що робить щасливим саме його. Бачення індивіда в якості найкращого експерта того, чи є він щасливим, є одним із пунктів критики гедоністичних підходів (нібито

люди можуть не знати про те, що насправді є нещасними), однак це є і очевидною їх перевагою [164]. Гедоністична психологія в цьому сенсі є атеоретичною та релятивістською – вона враховує можливість існування різних способів досягнення щастя, передбачаючи просте їх дослідження і опис [184, с. 216].

Проекти, що беруть за основу гедонію, можна розділити на висхідні та низхідні теоретичні моделі. Теорії, побудовані на *висхідних моделях*, стверджують, що загальний досвід благополуччя є сумою позитивних та негативних емоцій, що супроводжують життєві події протягом людського життя. Якщо події є загалом позитивними, вони породжують позитивні переживання, що, в свою чергу, об'єднуються в загальне благополуччя. Подібний погляд вбачає в благополуччі плинну і залежну від обставин змінну [191, с. 136].

Теоретично такі підходи мало чим відрізняються від поглядів античних фаталістів та Арістіппа із Кірени – фактично, щастя в їх межах уподібнюється мінливому, залежному від контексту настрою, або погоді. Тим не менше, такі підходи не слід відкидати взагалі – психолог-лауреат Нобелівської премії з економіки Д. Канеман вважає, що «об'єктивне щастя» може бути досліджене лише за допомогою методів вибірки переживань, тобто людина може відповісти лише на питання, чи є вона щасливою зараз, а не на питання, чи була вона щасливою певний час тому, або чи буде вона щасливою в тому чи іншому випадку в майбутньому. Такі стрибки в часі унеможливаються через когнітивні викривлення пам'яті [162].

Низхідні теорії передбачають наявність базового процесу або процесів, що перебувають в основі афективного фону індивіда, який здійснює потужний вплив на загальну оцінку щастя у власному житті. Випадкові ситуаційні детермінанти в межах цих моделей не відіграють суттєвої ролі в благополуччі особистості.

Ці базові процеси можуть тлумачитися як пов'язані насамперед із рисами особистості, що описані у «Великій П'ятірці», в першу чергу з екстраверсією та нейротизмом [108], а також із самооцінкою (особливо в індивідуалістичних культурах), довірою, приємністю, життєстійкістю, бажанням все контролювати (негативний зв'язок) [164, с. 123], або із постійними, характерними для особистості когнітивними процесами (оптимізм як атрибутивний стиль у М. Селігмана тощо) [21].

Загалом, ці теорії розглядають благополуччя як дещо за своєю природою стабільне: щоденний досвід може мати минулий ефект, але люди схильні повертатися до певного характерного для них базового рівня щастя, який нерідко інтерпретується як зумовлений в основному генетично.

Суперечка цих двох теоретичних моделей може бути вирішена двома шляхами. По-перше, це емпіричні дослідження, які показують, що позитивні життєві зміни все-таки впливають на оцінку власного життя як щасливого загалом, хоча й обмеженим рисами особистості чином. Зокрема, лонгітюдні дослідження показали загальну стабільність рівня суб'єктивного благополуччя протягом значних часових відрізків. В колах психологів-дослідників щастя популярності набула ідея «гедоністичної бігової доріжки», тобто метафори того, що незважаючи на зміни умов та активну діяльність людини її щастя, фактично, стоїть на місці [6].

Втім, «гедоністична бігова доріжка» є доволі дискусійною метафорою через наявність емпіричних даних, що вступають в протиріччя з її всюдисутністю. Зокрема, людям важко адаптуватися до смерті партнера, безробіття, прогресуючих хронічних хвороб, сильного шуму, довгого шляху на роботу та назад та до інтерперсонального конфлікту [148]. Зростання фінансового благополуччя може, навпаки, мати позитивний вплив на щастя, в першу чергу у людей із невисоким рівнем доходів [191, с. 136-137; 147].

По-друге конкуруючі моделі можуть об'єднуватися в складніші, інтегративні теоретичні конструкції, які би враховували як плинні емоційні

реакції на життєві події, так і загальну оцінку життя як такого, що задовольняє особу.

В низці публікацій різних авторів з позитивної психології, зокрема в «Енциклопедії позитивної психології», започаткування інтегральної та збалансованої гедоністичної традиції в психологічних дослідженнях щастя приписується Е. Дінеру, що почав досліджувати суб'єктивне благополуччя у 80-х роках [115, с. 6]. Е. Дінер, Д. Майєрс та їх колеги визначили суб'єктивне благополуччя як частий досвід позитивних емоцій, рідкісний досвід негативних емоцій та суб'єктивний ступінь задоволеності життям. Згодом, до цих компонентів додалося задоволення окремими сферами життя (domain-specific satisfaction), такими як особисті та родинні стосунки, робота, здоров'я, житлові умови тощо, що, вірогідно, означає рух в бік компромісу з об'єктивістськими теоріями щастя, хоча суб'єктивістська установка тут залишається превалюючою [226]. Перші два елементи є виявом емоційного компоненту, останні два – когнітивного. Розділення позитивного та негативного афекту відбулося через відкриття їх ортогональності – висока частота позитивного афекту може супроводжуватися частим негативним афектом, і навпаки [202, с. 1070].

В моделі суб'єктивного благополуччя передбачається, що лише самі індивіди є найкращими суддями того, чи є вони щасливими, чи ні – результати досліджень спираються на самозвіт. Масштабні дослідження Е. Дінера, Р. Бісвас-Дінера та їх колег показали, що більшість людей в світі є щасливими, щастя статистично пов'язане зі значною кількістю об'єктивних обставин життя (здоров'я, рівень доходів та освіти тощо), причому зв'язок із статтю та віком майже відсутній [148; 164].

Евдемонічна традиція дослідження щастя на відміну від гедоністичної стверджує, що не всі шляхи до щастя еквівалентні. Вона фокусується на тому аспекті людського функціонування, який полягає в житті у відповідності до «справжнього Я» людини, осмисленому житті, у реалізації власного

потенціалу та досягненні значущих цілей життя. Біль та негативні емоції, на відміну від гедоністичної традиції, тлумачаться не обов'язково як завада для щастя (хоча цілком можуть нею бути), але і як можливий необхідний елемент досягнення щастя. Л. Левіт назвав евдемонію «шляхом для героя», наголосивши на складності цього шляху, що не обмежується задоволеннями та успіхом [38]. В. Татаркевич цитує слова Наполеона Бонапарта, який стверджував, що протягом свого життя він приносив в жертву щастя в ім'я свого призначення, і що хоча щастя важливе, здійснення призначення ще важливіше [65, с. 309].

Відмінність гедонії та евдемонії можна звести до відмінності насолоди та чесноти. Евдемонічна традиція виходить із етичних поглядів Аристотеля, усвідомлюючи його ідеї як цілком актуальні для досліджень та дискусій в сучасній психології. Окрім аристотелізму, джерелом евдемонічних поглядів є уявлення різних світових релігій, які підкреслюють важливість життя відповідно з вищими чеснотами відкладання винагороди на потім [157, с. 201-202].

Відкладання винагороди, однак, можливе і в контексті гедонізму, трактованому в епікурейському ключі; але в такому разі метою буде не здійснення чеснот і реалізація смислу, а отримання більшого задоволення або уникнення більшого страждання через деякий час. Відмінність гедонії та евдемонії існує на рівні мети, але на рівні засобів вони можуть змикатися. Прикладом може слугувати схожість епікурейських вправ з аскетичними практиками християн та буддистів.

На відміну від суб'єктивізму та культурного релятивізму гедоністичних психологів, теоретики евдемонізму вважають, що людська природа є загалом універсальною, незалежною від віку, статі, культури, соціального та матеріального становища тощо [184, с. 216]. Психологи, що обстоюють евдемонізм, критикують гедонізм за недостатню теоретичну розробку своїх

концепцій та за ігнорування важливих аспектів позитивного функціонування людей [202, с. 1069].

Класичними психологами, близькими до евдемонізму, були К. Юнг, Ш. Бюлер, Е. Фромм, А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, Е. Еріксон, В. Франкл та ін. [81, с. 98; 157, с. 201-202; 202]. В. Франкл демонстрував обмеження гедонізму, вслід за Дж. Ст. Міллем та М. Гартманом наголошуючи на так званому «гедоністичному парадоксі» (згідно з М. Гартманом це «закон евдемонії»): пошук щастя як такого приводить до того, що воно зникає, тоді як забуття про щастя та здійснення смислу парадоксально веде до щастя. Іншими словами, щастя не може бути досягнуте прямо, лише опосередкованим чином [9; 72]. Згодом ця теза була підтверджена емпірично [164, с. 120].

Представники евдемонічного підходу, К. Ріфф та її колеги з Вісконсінського університету розробили теорію благополуччя, яка провадить цілісну та теоретично обґрунтовану модель позитивного функціонування, що підкреслено спирається на низку ідей психологів ХХ століття. К. Ріфф виокремлює шість пов'язаних, але окремих вимірів евдемонічного благополуччя. Кожен із цих компонентів є окремим аспектом позитивного функціонування особистості, і може мати різний ступінь вираженості. Тим самим він визначає унікальну особистісну структуру психологічного благополуччя [81; 202, с. 1071].

1. Автономія (autonomy).

К. Ріфф виводить цю складову із ідей самодетермінації, незалежності, внутрішнього контролю поведінки, що характерно, зокрема, для особистостей, що самоактуалізуються (за А. Маслоу). Повноцінно функціонуюча особистість (за К. Роджерсом) також має внутрішній локус оцінки, не занадто потребує прийняття з боку інших людей. Індивідуація, згідно з К. Юнгом, включає в себе звільнення від необхідності слідувати конвенційним поглядам та правилам [202, с. 1071]. Отже, автономна

особистість здатна чинити опір зовнішньому впливу, схильна спиратися на внутрішні, а не зовнішні стандарти мислення та поведінки, здатна до саморегуляції власної діяльності.

2. *Управління середовищем (environmental mastery).*

Здатність обирати та ефективно застосовувати можливості зовнішнього світу, створювати сприятливий для особистості контекст існування. В основі конструкту лежить концепція психологічної зрілості Г. Олпорта, згідно з якою здоровий розвиток особистості полягає у збільшенні активності за межами Я та здатності до контролю і маніпуляції складним навколишнім середовищем. Особливо інформативним він стає в контексті досліджень у галузі вікової психології, зокрема, стосовно досліджуваних дитячого та похилого віку [202, с. 1071].

3. *Особистісне зростання (personal growth).*

Оптимальне функціонування вимагає також використання можливостей для реалізації власного потенціалу, зростання та розширення особистості. Потреба в самореалізації та самоактуалізації уможливорюється завдяки відкритості досвіду та постійній особистісній активності. К. Ріфф при описі даної складової посилається не лише на критиків гомеостатичного погляду на особистість ХХ століття, але й на евдемонізм Аристотеля [202, с. 1071].

Особистісне зростання, таким чином, передбачає триваючий розвиток, розширення можливостей та реалізацію творчого потенціалу.

4. *Позитивні стосунки з іншими (positive relations with others).*

Теплі, щирі та довірливі стосунки з іншими людьми, здатність любити, що розглядалося З. Фрейдом як головна мета психоаналізу (уможливити для пацієнта змогу «любити та працювати»). Особистості, які самоактуалізуються, описувались А. Маслоу як емпатичні стосовно всіх людей, здатні на велику любов та дружбу, повнішу ідентифікацію з іншими. К. Ріфф, окрім довіри та теплоти, підкреслює важливість турботи про

благополуччя інших, наслідуючи концепції мистецтва любові Е. Фромма, а також розуміння балансу «давати» та «отримувати» у стосунках з людьми [205, с. 12].

5. Цілі в житті (purpose in life).

Згідно з В. Франклом, людина стає людиною, виходячи за власні межі в реалізації позамежного для Я смислу [72]. Критика гомеостазу як моделі психічного здоров'я, характерна для Г. Олпорта, гуманістичних та екзистенційних психологів, із необхідністю призводила до акценту уваги на відчуття спрямованості життя, творчості та продуктивності. Цей конструкт, таким чином, передбачає здатність переживати і реалізовувати суб'єктивно вартісні цілі в житті та осмисленість життя загалом [205, с. 12].

6. Самоприйняття (self-acceptance).

Позитивна установка стосовно самого себе і свого минулого, здатність приймати себе загалом, свої позитивні та негативні сторони такими, якими вони є. Цей компонент є центральною характеристикою позитивного психологічного функціонування [202, с. 1071].

Компоненти моделі К. Ріфф також корелюють із особистісними рисами із «Великої П'ятірки», що піднімає питання часткової диспозиційної детермінованості психологічного благополуччя (як це було і з гедоністичним щастям). Зокрема, відкритість досвіду пов'язана з особистісним зростанням, приємність – із позитивними стосунками з іншими, екстраверсія, сумлінність та нейротизм – із вправністю у взаємодії з середовищем, метою життя та самоприйняттям [205, с. 14].

У межах позитивної психології (будучи оформленою в 70-ті роки) розвивається *теорія самодетермінації* (ТСД), яка також тяжіє до евдемонічної традиції. Вона є плодом наукового співробітництва дослідників з Рочестерського університету Е. Десі та Р. Райана, їх учнів та колег. Поступово теорія самодетермінації набуває характеру макротеорії людської особистості та мотивації.

Теорія самодетермінації передбачає, що більшість людей за природою активні та вільні, допитливі та зацікавлені, сповнені життєвих сил і активні в досягненні успіху. Тим не менше, люди також можуть бути відчуженими і механізованими, пасивними та незадоволеними. Теорія самодетермінації описує ці розбіжності в термінах типів мотивації, які є результатом зв'язку вродженої людської активної природи та соціального середовища, яке і підтримує цю природу, і вступає з нею в протиріччя.

Самодетермінацією, або автономією, називається здатність обирати і мати вибір, на відміну від автоматичних рефлекторних реакцій. Це гнучкість людини, можливість взаємодії з середовищем. При цьому автономія є також результатом інтерналізації мотивації. Емпіричними критеріями самодетермінації є такі її прояви, як спонтанність, креативність, перевага психолінгвістичних індикаторів «хочу» над «повинен».

Автономія, таким чином, передбачає авторство власних дій, виходячи із цінностей, притаманних Я. Автономія особистості відрізняється як від сліпої покори, так і від демонстративного нонконформізму – свобода означає можливість протистояти суспільній думці та діяльності, а також можливість прийняти їх в залежності від їх співвідношення із цінностями особистості. В межах теорії самодетермінації розрізняють реактивну автономію (просте неприйняття зовнішніх впливів, демонстративний нонконформізм) та рефлексивну автономію (яка передбачає можливість скористатися чужою порадою та думкою експерта, а не сліпо відкидати всі зовнішні впливи) [39].

Важливим елементом теорії самодетермінації є теорія трьох базових психологічних потреб – в автономії, компетентності та зв'язаності з іншими людьми. Ці потреби вбачаються настільки ж необхідними та вродженими, наскільки це можна сказати про потреби тілесні, і їх задоволення є необхідною умовою для щастя.

1. *Потреба в автономії* (autonomy) передбачає важливість для особистості наявності вибору та самодетермінації. Це – універсальна потреба

відчувати себе діячем, ініціатором, суб'єктом, причиною власного життя. Потреба в автономії є центральною в теорії самодетермінації.

2. *Потреба в компетентності (competence)* є прагненням бути ефективним, мати можливість вправлятися із складнощами та викликами середовища.

3. *Потреба в зв'язаності з іншими (relatedness)* означає бажання мати надійний зв'язок зі значущими людьми, які розуміють і приймають людину такою, якою вона є.

Задоволення цих потреб є критично важливим для забезпечення психічного здоров'я та соціальної адаптації індивідів, інтерналізації ними культурних практик. Фрустрація всіх або навіть однієї з цих потреб призводить до зниження благополуччя та зменшення ефективності діяльності. Згідно з Т. Гордєєвою, саме розробка конструкту автономії є оригінальним і надзвичайно важливим внеском теорії самодетермінації в психологію особистості та мотивації [12].

Серед базових психологічних потреб саме потреба в автономії викликає найбільші дискусії. Пов'язані вони в першу чергу із твердженнями представників теорії самодетермінації щодо культурної універсальності даної потреби, її важливості як для представників індивідуалістичних, так колективістських спільнот. Низка емпіричних досліджень показала, що для представників колективістських культур не характерна свобода від соціальних очікувань, а вірність групі призводить до більшого задоволення, ніж автономія в сенсі відсутності будь-яких зовнішніх впливів. За умови прийняття автономії як універсальної психологічної потреби варто чітко вирізнити її з-поміж таких конструктів, як індивідуалізм, незалежність та роздільність [122, с. 97-98].

Теорія потреб в теорії самодетермінації отримала додаткову незалежну підтримку з боку К. Шелдона із співавторами, які порівнювали важливість 10 потреб-кандидатів на те, аби вважатися базовими. Всі ці потреби мали своїм

джерелом відомі психологічні теорії мотивації. В інструкції містилося прохання згадати найщасливішу подію останнього місяця, а також побудувати ієрархію думок та відчуттів, пов'язаних зі згаданою ними подією. Після цього досліджувані за шкалою від 1 до 5 оцінювали вірність 30 описів свого стану під час подій, що були запропоновані дослідниками (по 3 описи на кожну виокремлену на основі теорій мотивації потребу). Також досліджувані за тією самою шкалою відповідали на питання, якою мірою під час події в них були наявні ті чи інші почуття.

В одному із трьох досліджень досліджувані згадували також найнеприємнішу подію останнього місяця; окрім цього, застосовувалась шкала позитивного та негативного афекту. Автономія, компетентність, зв'язаність з іншими, а також самооцінка виявилися найважливішими для досліджуваних як із США (загальна кількість учасників із США на всіх етапах склала 700 осіб), так і з Південної Кореї ($N = 200$), тоді як самоактуалізація, смисл, фізичне процвітання, популярність та впливовість, а також гроші та засоби розкоші виявилися меншою мірою важливими для всіх груп. К. Шелдон із співавторами робить висновок, що «Велика трійка» мотивацій теорії самодетермінації може стати основою для побудови загальної типології мотивацій, як «Велика п'ятірка» стала основою для об'єднання в межах психології особистісних рис. З іншого боку, автори наголошують на важливості того, аби додати ще одну потребу до трьох, утворивши «Велику четвірку» потреб [232, с. 336].

Окрім теорії базових потреб, теорія самодетермінації містить також теорію організмичної інтеграції, уявлення про ступені інтерналізації мотиву. Вони лежать в основі розуміння мотивації, в тому числі стосовно релігійної діяльності. Теоретики самодетермінації застосовують поняття саморегуляції через інтеграцію соціальних цінностей та мотивів.

Внутрішня мотивація у розумінні Г. Олпорта є прототипом поняття автономії в теорії самодетермінації, хоча зовнішня мотивація також може

бути автономною, у разі якщо індивід вільно погоджується із зовнішніми вимогами. Замість дихотомії внутрішня/зовнішня застосовуються поняття автономна/контрольована мотивації. Вони утворюють континуум, через який низка рівнів уможлиблює рух від контролю до автономії. Інтерналізація відбувається через наступні кроки:

1. *Зовнішня регуляція* визначається нагородою та покаранням, і цілком виключає можливість саморегуляції. Фактично, біхевіористські теорії оперантного обумовлення описують цей тип регуляції.

2. *Інтроектована регуляція* передбачає певний рівень інтерналізації, за якої вимоги йдуть зсередини, а нагороди та покарання трансформуються у гордість та сором, тривогу, провину. Інтроектована регуляція ще не є саморегуляцією, дії не сприймаються як такі, що виходять від Я.

3. *Ідентифікована регуляція* – прийняття мотиву в якості суб'єктивно вартісного, хоча можлива ще неповна інтеграція з іншими мотиваціями.

4. *Інтегрована регуляція* – включення мотиву в загальну ієрархію мотивів, уявлень та цінностей особи.

Виокремлюється також *амотивація* як відсутність будь-якої мотивації, автономної чи контрольованої, зовнішньої чи внутрішньої [200, с. 72-73]. Вона має прямий стосунок до вивченої безпомічності, яка була виокремлена М. Селігманом та С. Майєром в якості моделі депресії, за якою суб'єкт (не лише людина; перші дослідження проводилися на собаках) через негативний досвід відсутності можливості впливати на середовище «опускає руки» і нехтує навіть реальними можливостями змінити його [21].

Вище були описані не всі евдемонічні підходи в сучасній психології, були опущені навіть деякі відомі та популярні в дослідницьких колах. Зокрема, не було приділено уваги теорії потоку М. Чіксентміхаї, дослідженням негативних сторін матеріалізму Т. Кассера тощо. Перевага надавалася підходам, які безпосередньо застосовуються в дисертаційному емпіричному дослідженні.

1.3. Поняття релігійних та атеїстичних переконань

У працях з психології релігії увага зазвичай приділяється релігійності та особливостям психічного життя віруючих людей, тоді як відсутність релігійності до останнього часу рідко сприймалася як особливе поле для досліджень. Природнім виключенням було СРСР, де писалися праці з атеїстичного виховання. Вірогідно, релігійні переконання викликають науковий інтерес психологів саме тому, що не є притаманними більшості із них, через що з'являється цікавість та спроби їх зрозуміти (наприклад, в США, де проводиться більшість досліджень, 50% психологів є атеїстами, 11% – агностиками) [97].

Варто дати робочі визначення деяких термінів, які будуть використовуватися нижче.

Поняття релігійності виявляється доволі проблемним. Воно безпосередньо пов'язане із дискусіями щодо визначення релігії як такої, а питання визначення релігії, в свою чергу, є перешкодою для релігієзнавства. Складність у визначенні виявляється в тому, що нерідко в конкретних емпіричних дослідженнях, які є базою для теоретичних узагальнень, терміни «релігія» (religion), «релігійність» (religiousness, religiosity), «релігійна орієнтація» (religious orientation) вживаються або взагалі як синоніми, або різниця між ними не роз'яснюється. Аби не вдаватися в релігієзнавчі дискусії, пропонуємо прийняти за базове визначення релігії психологами Б. Бейт-Халламі та М. Аргайлом, згідно з якими *релігія* являє собою «систему вірувань в божественну або надлюдську силу, і практик культу або інших ритуалів, адресованих до такої сили» [95, с. 6].

Переконання розумітимуться нами когнітивно як відношення до висловлювання, переконаність в його істинності або хибності (тут виникає термінологічне ускладнення, оскільки англійське слово «belief» означає не лише релігійну віру, а будь-яке переконання, тоді як «faith» перекладається

саме як релігійна віра. Стосовно переконань атеїстів не застосовується слово «faith», лише «belief», що не має релігійних конотацій). Це одне із визначень релігійної віри, яке застосовується в межах аналітичної філософії релігії [179, с. 94]. Релігійні переконання в цьому сенсі передбачатимуть експліцитне прийняття положень віровчення певної релігії як істини.

Особливістю релігійних переконань є як ствердження істинності віровчення, так і переживання цього віровчення як винятково осмисленого – тобто, до когнітивного аспекту додаються аксіологічний. Цю особливість релігійних переконань вловив В. Джеймс. Для нього релігія є переконаністю в існуванні за світом видимих речей світу невидимого, про який ми не можемо нічого стверджувати, причому смыслом життя людини є певне відношення до цього невидимого світу [16, с. 39].

Відповідно, це визначення має бути збалансоване визначенням Б. Бейт-Халлами та М. Аргайла, оскільки не передбачає культової практики та включеності в релігійну організацію. Під «невидимим» В. Джеймс розумів надчуттєве взагалі, метаемпіричне, нефеноменальне, те, що не може бути осягнутим чуттєво. Окрім визначення віри в невидиме важливим є акцент В. Джеймса на те, що зв'язок із цим невидимим є смыслом життя людини – без цього смыслу релігійні переконання були би втрачені, не мали би особливого психологічного змісту, перетворившись лише на суху констатацію факту. Без переконань в реальному існуванні надчуттєвого смыслу життя людини є суто мирським («етичним»), а без смыслу життя, цінності перебування в контактi з надфеноменальним та метаемпіричним; віра в надчуттєве стає системою абстрактних поглядів («філософською», як-то уявлення платоніків, що самі по собі релігією не є).

Поняття релігійних переконань будується на вірі в істинність релігійного вчення, суб'єктивній важливості цієї віри, а також на діяльності відповідно до самого змісту релігійного вчення. В. П. Москалець наголошує

на важливості впевненості в існуванні Бога та надприродного світу задля того, щоби стверджувати існування релігійної віри [51, с. 56].

Релігійність – заснована на релігійних переконаннях (впевненості в істинності релігійних положень) та суб'єктивній важливості цих переконань в житті особи соціальна і культова залученість у релігійні практики (молитви, ритуали, пости, відвідування храмів, соціальна діяльність в церковній громаді та за її межами тощо).

Самі по собі переконання не є достатньою підставою для релігійності, якщо особа не бере участі в культовій практиці, але й ця участь, якщо вона позбавлена особливого роду переконань, не дає підстав говорити про людину як про релігійну. Релігійність включає когнітивний (впевненість в істинності релігії), аксіологічний (ціннісно-смісловий) та практичний (включеність в релігійні практики) компоненти.

Хоча визначення релігії через віру в трансцендентне є проблематичним, визначення атеїзму через відкидання такої віри може мати низку переваг, оскільки так зазвичай визначають атеїзм атеїстичні автори. Для визначення атеїзму варто брати до уваги думку авторів-атеїстів про те, що вони бачать сутністю атеїзму. Р. Докінз визначає атеїста як «людину, яка вважає, що за межами природного, фізичного світу нічого не існує; за лаштунками Всесвіту, за які можна заглянути, немає ніякого надприродного розумного творця, душа не переживає тіло, а чудеса, – окрім ще не пояснених природних явищ, – не відбуваються самі собою» [18, с. 29]. Серед сучасних дослідників атеїзму визначення останнього через поняття «онтологічного натуралізму» також успішно застосовується [156, с. 21-22]. Філософ К. Волтерс вважає натуралізм основним компонентом атеїстичного світогляду, зазначаючи, що «для онтологічного натураліста не існує нічого поза природою, а природа є самопороджуючою, здатною до того, щоби бути поясненою сама через себе і позбавленою абсолютної мети» [236, с. 37]. Загалом, «натуралізм» можна вважати синонімом поняття «матеріалізм».

Якщо релігія визначається як віра в трансцендентне, атеїзм становить уявлення про світ як цілковито іманентний, фізичний. Надприродні твердження релігії про світ та людину сприймаються атеїстом як надлишкові та зайві.

Атеїстичні переконання означають впевненість в тому, що не існує релігії, вчення якої є істинним («поліатеїзм»). Це можна вважати розширенням на віровчення в цілому, визначення через відкидання Бога/богів. Відкидання вчення всіх релігій, твердження, що вони є хибними, є достатнім для емпіричної констатації атеїзму. Атеїзм постає в якості протиположності саме авраамічному монотеїзму, сприймаючи інші релігії за аналогією з ним.

Згідно з нашим визначенням, *атеїстичні переконання* є експліцитним

1. Запереченням віровчення всіх релігій (враховуючи нетеїстичні) на основі переконаності в хибності цих віровчень.
2. Ствердженням матеріалізму – уявлення про те, що існує лише каузально замкнений світ природи, який може бути досліджений науково, а поза цим світом нічого не існує.

1.4. Аналіз дослідження чинників психологічного благополуччя особистості релігійних осіб та атеїстів

Питання взаємозв'язку релігійності та психологічного є порівняно новим для психології релігії. Воно отримало розвиток декілька десятиліть тому завдяки тій же тенденції, яка призвела до появи позитивної психології. Починаючи з ґрунтовного огляду проблеми щастя В. Вільсона в 1967 році, в якому серед інших факторів щастя виокремив релігійність, дослідники відмічають помірний, але стабільний позитивний зв'язок релігійності та щастя [2; 95; 120; 121; 129; 180; 194; 219]. Останні дослідження свідчать, що релігійні люди, в середньому, повідомляють про більш високі показники щастя і благополуччя, їх соціальна самооцінка і психологічна адаптація є

оптимальнішою (див. огляд у [140]), навіть їх повідомлення в мікроблогах Twitter позитивніші, ніж у атеїстів [194].

Деякі огляди, однак, не знаходять достатніх підстав для ствердження менших показників благополуччя та психічного здоров'я у атеїстів [96]. Може здатися, що релігія є незалежним чинником благополуччя: на основі значної кількості досліджень щастя, Р. Старк та Дж. Майер навіть зробили висновок, що релігія здатна забезпечити більш доступні і підтримуючі соціальні стосунки, ніж світські альтернативи, і це пов'язано з священними припущеннями, що лежать в основі церковного життя. Ця підтримка уявляється в якості, що є причиною різниці між показниками щастя релігійних та нерелігійних людей [219].

Утім, зв'язок релігійності зі психологічним благополуччям не є однозначним. В загальних оглядах релігійність, зазвичай фігурує серед факторів, що вносять значущий внесок у щастя індивідів, незважаючи на низку доволі неоднозначних емпіричних свідчень з даного питання [99; 121; 128; 208; 137; 140; 169; 170; 178; 187; 190; 217; 218; 220].

Варто відмітити, що нерідко аналіз емпіричних досліджень підтверджує неоднозначність співвідношення досліджуваних понять. К. Льюїс із співавторами стверджує, що хоча багато досліджень вказують на взаємозалежність показників релігійності й щастя, цей взаємозв'язок може і не проявлятися в разі застосування інших діагностичних методик [169, с. 215–218].

По-перше, зв'язок показників релігійності і благополуччя не є сильним: дослідження показують їх слабку кореляцію [169], і немає жодного, в якому релігійність виявилася визначальним чинником благополуччя. Деякі автори навіть не можуть відтворити позитивний зв'язок показників релігійності і щастя у своїх дослідженнях, або показують, що використання різних методик вивчення щастя призводить до різних результатів, навіть якщо ці показники щастя показали високу кореляцію раніше.

Інші вчені повідомляють тільки про помірну кореляцію – М. Аргайл називає цифру в 0,16 [2] та стверджує також, що нерелігійна людина може бути щасливою і задоволеною життям в разі участі в нерелігійних, але ще корисніших для щастя видах діяльності, як-то у спорті, романтичних стосунках, успішній роботі тощо. Це можливо і у разі, якщо суспільство, в якому проживає нерелігійна особа, загалом не є релігійним: кореляція щастя і релігійності в такій доволі релігійній країні, як США, в середньому складає 0,13, тоді як в Нідерландах та Данії, економічно благополучних та нерелігійних Європейських країнах, цифра складає 0,05, не будучи, до того ж, статистично значущою [217].

По-друге, ефект від релігії не є тим самим в різних обставинах. В багатих і демократичних країнах релігійні та нерелігійні люди переживають аналогічний рівень благополуччя – це Скандинавські країни, Австралія, Канада, Нідерланди тощо. Багато щасливих країн менш релігійні, ніж нещасні. Більше того, в деяких країнах, як-то Литва та Словаччина, релігійні люди отримують менші показники благополуччя, ніж нерелігійні [164, с. 122].

На рівні країн вищі показники релігійності, зазвичай, супроводжуються високими показниками кримінальних правопорушень та паління, низьким рівнем освіти та доходів населення, хоча на індивідуальному рівні навпаки – релігійні люди є не гіршими, а часто і кращими громадянами [231, с. 14]. Отже, релігійний ефект залежить від соціальних обставин, і не є незалежним, як, наприклад, ефект від спортивних вправ або стосунків з іншими людьми, що завжди позитивно впливає на щастя.

Деякі люди більш схильні відчувати переваги від приналежності до релігії, ніж інші. Перш за все це люди, які переживають певного роду нещастя. Релігія можуть бути використані в якості основи для копінг-стратегії. Отже, питання полягає не в тому, чи підвищує релігійність щастя, але в яких умовах і для кого це відбувається.

По-третє, в більшості попередніх досліджень також не враховуються відмінності між нерелігійними людьми, про що зазначалося вище. Це значно ускладнює аналіз зв'язків благополуччя із релігійністю та світськістю. Очевидно, що порівняння релігійних людей не тільки з усіма нерелігійними разом, але і з переконаними атеїстами, непереконаними агностиками, байдужими до релігії людьми тощо може надати інформацію в тому числі для кращого розуміння психології релігійності.

По-четверте, коли відповідні види контролю застосовуються, значущий зв'язок між релігією і щастям може слабшати або й зовсім зникати. Когнітивний психолог релігії Л. Кіркпатрік використовує еволюційну метафору: люди схильні до релігії не тому, що сама релігія задовольняє деякі прості та одноманітні уподобання. Релігія задовольняє комплекс потреб, які еволюціонували незалежно один від одного. Те ж саме з чізкейком, який задовольняє наші еволюційно обумовлені потреби в солодощах і жирах. Чізкейк був розроблений людьми, щоби максимально задовольнити наші окремі смакові потреби разом. Л. Кіркпатрік стверджує, що релігія є свого роду соціально-емоційно-когнітивним «чізкейком» [166]. Релігія може робити непрямий внесок в щастя, являючи собою «контейнер» для факторів, що його опосередковують, не роблячи внесок сама по собі.

Основне припущення передбачає, що щастя, пов'язане із внеском релігії, опосередковується чинниками, які не завжди є релігійними самі по собі. Ці фактори також можуть бути повністю присутніми в світських видах діяльності та світогляді. Тому, якщо позитивний ефект релігійності є непрямим, кожен інгредієнт цього «релігійного чізкейку», що стосується щастя, може бути, можливо, замінений світським без значних втрат. А. Норензаян і А. Шаріф показали, що люди, як правило, обманюють менше і проявляють більшу щедрість в економічних іграх, коли вони думають, що за ними спостерігає та чи інша всевідаюча істота. Дослідження засвідчили, що

віра як в Бога, так і в інститути світської влади (тобто поліцію та уряд) є однаково корисними, сприяючи просоціальній поведінці [186].

Отже, світські «замінники» може досягти ефектів, подібних релігійним. Та ж логіка пошуку свого роду «світського замінника» може бути застосована для дослідження взаємовідносин між різними показниками благополуччя і релігійності.

Висновки до розділу 1

1. Згідно з представниками гуманістичної традиції в психології (Е. Фроммом, А. Маслоу, В. Франклом та Г. Олпортом) важливим для психологічного аналізу є не конвенційна релігійність особи, а місце релігії в структурі її потреб, мотивів та ступінь інтегрованості релігійного почуття в її особистість. Питання експліцитних поглядів особи на релігію є вторинним. Наскрізною темою є ступінь зрілості особистості, міра її розвитку, що радше обумовлювало особливості релігійності або нерелігійності особистості, ніж було їх наслідком.

Сучасна позитивна психологія успадковує з попередньої філософської традиції дві групи підходів у тлумаченні щастя: гедоністичний та евдемонічний. Гедоністичні теорії вбачають в щасті задоволеність потреб та реалізацію бажань, а також відсутність чи мінімум страждань в житті, тоді як евдемонічні теорії акцентують на важливості свободи, наявності смислу життя, що виходив би за межі суб'єкта і реалізації власного потенціалу навіть всупереч можливим стражданням.

2. Евдемонічні підходи в психології представляють, в першу чергу, теорія психологічного благополуччя (К. Ріфф), теорія самодетермінації (Е. Десі та Р. Райан), а також теорія потоку М. Чіксентміхайї та низка інших. Психологічне благополуччя розуміється К. Ріфф як об'єктивна реалізація потенціалу особистості в умовах екзистенційних викликів. Відповідно до моделі К. Ріфф,

воно складається із наступних конструктів: особистісне зростання, цілі в житті, автономія, вправність у взаємодії із середовищем, позитивні стосунки з іншими людьми і самоприйняття. Теорія самодетермінації особистості (Е. Десі та Р. Райан, В. Чірков та ін.), виокремлює три базові психологічні потреби людини, вимоги яких є невідворотними, подібно до біологічних потреб: потреба в автономії, компетентності та зв'язаності з іншими. Ця теорія має безпосередні імплікації стосовно мотивації релігійності або атеїзму особистості та її благополуччя через реалізацію або фрустрацію базових потреб.

3. Задля створення балансу між різними теоріями, в роботі застосовується модель суб'єктивного благополуччя (Е. Дінер, Р. Еммонс, Р. Бісвас-Дінер, Д. Майєрс), що вивчає суб'єктивну оцінку життя в цілому і переважання позитивного афекту над негативним. Суб'єктивне благополуччя включає як афективний (переважання приємних емоцій над неприємними), так і когнітивний (загальна задоволеність життям, а також задоволеність окремими сферами життя) компоненти.

4. Віра є когнітивним утворенням, оцінкою висловлювання як істинного або хибного. Релігійна віра передбачає експліцитне прийняття положень віровчення певної релігії як істини, впевненість в тому, що воно відповідає дійсності. Особливістю релігійної віри є як ствердження істинності віровчення, так і переживання цього віровчення як винятково осмисленого – до когнітивного аспекту додається аксіологічний.

Релігійність – це заснована на вірі в істинність релігійних положень, соціальна і культова залученість особи в релігійні практики. Атеїстичні переконання є експліцитним запереченням віровчення всіх релігій (враховуючи нетеїстичні) на основі переконаності в їх хибності, та ствердженням уявлення про те, що існує лише каузально замкнений світ природи, який може бути досліджений науково, а поза цим світом нічого не існує (матеріалізм).

5. Зважаючи на дослідження Л. Кіркпатріка, К. Хванг, А. Норензаяна,

А. Шаріфа та інших, припускаємо, що чинники психологічного благополуччя людей є універсальними. При цьому традиційно вони пов'язані із залученістю особи до релігійних вірувань та релігійного життя загалом. Однак існує й можливість віднайдення світських стратегій досягнення психологічного благополуччя. Здійснення цих стратегій є складнішим, порівняно зі способами досягнення психологічного благополуччя релігійними особами.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЯ, ЗАГАЛЬНА МЕТОДИКА ТА МЕТОДИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ АТЕЇСТА

2.1. Проблеми операціоналізації поняття атеїстичних переконань

Виявлення сутності та природа атеїстичних переконань особистості, що міститься в розділі 1, має теоретичний характер. Проведення емпіричного дослідження вимагає його операціоналізації, що уможливорює створення низки критеріїв та питань на їх основі, метою яких є диференціація вибірки та утворення атеїстичної групи досліджуваних в ній. Принагідно підкреслимо, що метою є розробка робочого, а не кінцевого визначення атеїстичних переконань з метою проведення емпіричного дослідження.

Варто відразу зазначити, що жодні додаткові уявлення та ціннісні установки, що зазвичай супроводжують атеїзм, такі як гуманізм (в тому числі «світський гуманізм»), політичний лібералізм або комунізм тощо не є визначальними для його сутності, і не можуть бути включеними в емпіричне визначення атеїзму. Сучасний атеїзм рідко є пов'язаним із радянською ідеологією, і навіть якщо цей зв'язок є наявним, він має акцидентальний, не сутнісний характер. Радянські ідеологи атеїзму підкреслювали відмінність атеїзму в СРСР, що був частиною політичної ідеології, від, за їх оцінкою, недалекого «буржуазного» атеїзму, позбавленого чіткої ідеологічної основи [26; 62].

З огляду на це відмітимо, що атеїзм сучасний, в тому числі в пострадянських країнах, є більшою мірою «буржуазним», аніж радянсько-ідеологічним. Політичні ідеології та гуманізм можуть бути помислені поза

атеїзмом, як і атеїзм можливий без них. Їх варто досліджувати в якості корелятив атеїзму, але не його сутнісних властивостей.

Аналіз психологічних робіт, присвячених тематиці світськості та атеїзму, свідчить про відсутність єдиного критерію віднесення досліджуваних до атеїстів. Автори деяких досліджень просто покладаються на самоідентифікацію досліджуваних – якщо особа називає себе атеїстом, вона досліджується як атеїст. Однак постає проблема співвідношення таких нерідко застосованих як для самоідентифікації, так і в дослідницьких анкетах понять, як «нерелігійний» (non-religious), «невіруючий» (nonbeliever), «прихильник вільнодумства» (freethinker), «скептик» (skeptic), «(світський) гуманіст» (secular humanist), «раціоналіст» (rationalist), матеріаліст (materialist), натураліст (naturalist), «антиклерикал» (anticlerical), «світська людина» (secular), «позацерковний» (unchurched), «агностик» (agnostic) та «людина з науковим світоглядом» (a person with a scientific worldview). Це створює плутанину в аналізі емпіричних даних та у співвіднесенні їх між собою в подальшому аналізі.

Терміни, викладені вище, позначають різні явища, такі як: 1) автономність мислення: «вільнодумство», «скептицизм», «раціоналізм» та «науковий світогляд»; 2) нейтральне або негативне відношення до інституційної релігії: «нерелігійність», «позацерковність», «світськість», «антиклерикалізм»; 3) заперечення вірувань або епістемологічних можливостей людей: «невір'я», «агностицизм», «атеїзм».

Хоча в історії Заходу вільна думка, як правило, асоціювалася із запереченням релігії, вона, а також раціоналізм, скептицизм та науковий світогляд можуть бути наявними і у віруючої людини. Через сумнів можна дійти як до невір'я, так і до віри. Низка статистичних досліджень вказує на те, що більшість вчених і філософів відкидає теїзм [96, с. 307; 102, с. 11; 126, с. 296; 173, с. 12], але існують віруючі та професійно успішні вчені та філософи. Окрім цього, віруюча людина може виступати проти наступу

інституційної релігії на суспільне життя, мати світські та навіть антиклерикальні погляди. Отже, вільнодумство не може бути емпіричним критерієм для побудови психологічного дослідження атеїзму.

До того ж, не всі люди, які відкидають віру в релігійне віровчення, називають себе атеїстами. Згідно з даними проекту Європейського дослідження цінностей (European Value Study – EVS) атеїстів (тих, хто відповів що не вірить в Бога) в Україні проживає аж 9,6 % [101, с. 630]. Однак в цьому дослідженні в групі країн, в які входила Україна, респонденти, визначені як атеїсти, в 20,6 % випадків вірили у «духовну або життєву силу», а в 2,3 % – в особистого Бога. Лише 50 % осіб, визначених як атеїсти, стверджували, що «не існує Бога, духовної або життєвої сили» [101, с. 632]. Ф. Закерман наводить приклад іншого дослідження, в якому 41 % норвежців, 48 % французів та 54 % чехів стверджували, що не вірять в Бога, але відповідно лише 10 %, 19 % і 20 % із них ідентифікували себе як атеїсти [237, с. 50].

Нерідко самопроголошені атеїсти, що визначають себе також в якості «духовних», вірять в карму та потойбічне життя [211, с. 115-116], або у вищу духовну силу та й навіть особистого Бога. У дослідженнях В. Безрогова на російській вибірці виявилось, що лише 51,3 % людей, що назвали себе віруючими, вірять у Бога, тоді як 26,1 % – в певну «вищу силу». Окрім цього, 17 % самопроголошених православних «вагалися з відповіддю», а 5,2 % стверджували, що в Бога не вірять. Серед тих, хто назвав себе атеїстами лише 43,5 % погодилися із твердженням, що «Бога немає» [23, с. 75].

Ще одним аргументом проти самоідентифікації як надійного критерію для емпіричних досліджень є те, що вона може взагалі не стосуватися релігійної віри, а носити культурний та політичний характер. Згідно з німецьким дослідником Г. Зіммеlem, архаїчній релігійності, яка на буденному рівні присутня й зараз, властива прив'язка божеств до своєї спільноти. Скажімо, перед людьми стоїть питання не віри чи невір'я в тих чи

інших богів, а належності до спільноти, яка вклоняється цим богам. Таким чином, незалежно від індивідуальної віри (ідея якої народжується історично недавно), людина культурно, соціально, політично ідентифікує себе із групою тоді, коли ідентифікує себе з її віруваннями – «групова єдність взагалі схильна наділятися в трансцендентну форму і наділяти себе цінностями релігійного почуття» [22, с. 151-153].

Зокрема, для багатьох росіян важливим є усвідомлення себе православними, навіть якщо вони не вірять в Бога. Два визначні релігійні націоналісти індійського субконтиненту, голова Мусульманської ліги (чия діяльність призвела до появи Пакистану окремо від Індії) М. А. Джинна та ідеолог індуського націоналізму (хіндутва), президент організації Хінду Махасабха В. Д. Саваркар були атеїстами, причому переконаними та войовничими [215]. Як вони відповіли би на питання про те, ким вони себе вважають – атеїстами чи мусульманами/індуїстами? Певно, вони були цілком свідомі розрізнення між вірою та політичною ідентичністю, і визначили би себе атеїстами – однак чи можна в дослідженнях задавати питання, що можуть неоднозначно тлумачитися досліджуваними?

Окрім цього, оскільки щодо атеїстів нерідко існують негативні стереотипи, особливо в США, де рівень довіри до них нижчий, ніж до всіх інших меншин [127; 141], досліджувані можуть не називати себе атеїстами навіть в анонімних опитуваннях, не ідентифікувати себе із цим стигматизованим поняттям. Стигматизація атеїзму присутня не лише в США – в пострадянських країнах значна кількість людей, особливо старшого віку, також може не бажати ідентифікувати себе з атеїзмом через негативний асоціативний зв'язок останнього із радянською ідеологією.

Отже, просте самовизначення не може слугувати надійним критерієм атеїзму. Однак не можна цілком відмовлятися від того, щоби дослухатися думки самих атеїстів при визначенні атеїзму – дослідники мають вивчати терміни, пов'язані з невір'ям, через позицію самих невір'ючих.

Варто також відмовитись від надто широких визначень, що розмивають поняття атеїзму. Наприклад, дослідники атеїзму Т. Шнель та Дж. Кінан послуговуються таким: «Атеїстом є той, хто... стверджує що категорично відкидає, або налаштований скептично, або просто індиферентно ставиться, або перебуває у невігластві стосовно будь-якої релігії або ідеї священного» [211, с. 60]. Це визначення має перевагу в тому, що підкреслює важливість відкидання вірувань не одної релігії, а їх усіх (це те, що в сучасних атеїстичних колах отримало назву «поліатеїзм»). Однак навряд чи варто погоджуватись з тезою, що скептицизм або індиферентизм щодо релігії автоматично робить людину атеїстом. До того ж, вкрай важко знайти людину, яка би перебувала у невігластві стосовно існування релігії взагалі.

Розмаїття релігій робить складним визначення атеїзму, оскільки для того, щоб знати, як заперечити релігію, треба знайти зміст, що можна піддати запереченню. Втім, релігій багато, і навряд чи легко знайти щось, що об'єднує лише їх.

Отже, визначення атеїзму віддзеркалює проблему, яку сучасне релігієзнавство не вирішує – проблему визначення релігії.

На етимологічному та інтуїтивному рівні термін «атеїзм» стосується в першу чергу відкидання теїзму, відсутності віри в Бога або богів. Так цей термін визначається, зокрема, в Оксфордському керівництві з атеїзму [103, с. 13]. Однак заперечення теїстичних вірувань є обов'язковою умовою атеїзму, але не достатньою.

Для того, щоби відкинути віровчення авраамічного монотеїзму достатньо заперечити існування Бога класичного теїзму. Якщо не брати до уваги давньоіндійську локаятю, атеїзм постає в Західній культурі в якості заперечення віровчення античного язичництва, а згодом християнства. Окрім них, іудаїзм та іслам також можуть бути піддані атеїстичній критиці без суттєвої зміни її змісту. Сучасні атеїсти критикують, насамперед, авраамічний монотеїзм, тоді як на долю інших релігій припадає значно

менше критики. Але що робити з архаїчними віруваннями, рухами New Age, такими релігіями Сходу, як буддизм, даосизм, джайнізм, нетеїстичний індуїзм? Їх прихильники можуть не вірити в Бога або богів, не стаючи при цьому атеїстами.

Сінолог та буддолог Є. Торчинов називає буддизм не-теїстичною релігією – буддисти можуть вірити в божества, але ця віра не є сутнісним ядром буддизму. Ті самі аргументи застосовуються дослідником також і до джайнізму [69, с. 23-26]. В індуїзмі співіснують полі- і монотеїстичні, моністичні та не-теїстичні (ніршваравата: санкх'я, пурва міманса тощо) форми. Нобелівський лауреат з економіки А. Сен акцентує увагу на тому, що найбільша кількість атеїстичної літератури, що написана класичними мовами, була написана на санскриті [214]. Традиційні релігії Китаю є настільки нетеїстичними, що християни-несторіани, перекладаючи поняття Бог, застосовували ієрогліф «фо», що в традиції китайського буддизму означало «Будда». Проповідникам-ієзуїтам довелося навіть зробити кальку з латинського слова Deus (Бог), бо вони не могли віднайти в китайській мові адекватного відповідника.

Теїзм не є суттю релігії, теїстичні релігії є лише одним із виявів релігійного почуття, що в жодному разі не є універсальним. Він мислиться в якості універсального через європоцентризм, що до сих пір домінує в мисленні багатьох дослідників [68]. Такі релігійні уявлення можуть видатися екзотичними, однак в сучасних західних та пострадянських країнах, в тому числі й Україні, багато людей мають уявлення про «Бога як космічний розум», тобто про вище безособистісне начало. З одного боку, такі уявлення відкидають Бога як особистість, але з іншого їх вкрай важко назвати атеїзмом. При потраплянні таких людей в атеїстичну групу у вибірці стане причиною отримання дослідником артефактів.

Отже, одне лише відкидання Бога або богів не робить людину атеїстом. Невіруючий в Бога та богів індуїст, буддист або прибічник New Age не є

атеїстом: для цього варто ще відкинути віровчення всіх інших, не-теїстичних релігій та навіть духовних систем, які не становлять собою релігії в традиційному сенсі.

В деяких дослідженнях атеїзм визначається через віру/невір'я в потойбічне життя [194, с. 77], але й цей критерій явно недостатній – можна вірити в Бога або богів, відкидаючи потойбічне життя, як і навпаки. І віра в життя після смерті, і віра в Бога або богів можуть бути лише окремими елементами віровчення, хоча й дуже важливими, навіть центральними. Наша теза полягає в тому, що атеїст має заперечувати релігійне віровчення повністю, а не лише його окремі елементи, якими би важливими вони не були. Це допоможе відрізнити атеїста від людини, яка вірить в лише в те, що її приваблює, ігноруючи все інше (наприклад в рай, відкидаючи пекло).

Атеїзм із необхідністю заперечує лише віру, тобто атеїст може відвідувати храм, брати участь у службі і навіть молитися, якщо ці дії вчиняються не через релігійну віру. Звісно, подібна поведінка атеїста видається дивною, але вона можлива, як можливою є відмова від всіх зовнішніх проявів релігійності для глибоко віруючої людини. «Релігійні» практики, які здійснює атеїст, можуть витікати із зовнішньої релігійної орієнтації: відвідувати церкву, молитися, брати участь у ритуалах і таїнствах можна через естетичні міркування, задля психологічного ефекту, або просто підкорюючись соціальному впливу та силі звички [88]. Відомий британський атеїст Р. Докінз пише про низку сучасних вчених, які практикують релігію, не вірячи в її твердження, і наводить слова свого знайомого астронома М. Різа, який сказав «що ходить в церкву як “невіруючий англіканин... щоби не відриватися від суспільства» [18, с. 29].

Отже, проміжним висновком є те, що *атеїстичні переконання* означають впевненість в тому, що не існує релігії, вчення якої є істинним («поліатеїзм»). Це можна вважати розширенням на віровчення в цілому, визначення через відкидання Бога/богів. Анкета, завдяки якій відбувається

виокремлення атеїстів з-поміж інших учасників дослідження, повинна містити в собі питання про істинність принаймні однієї релігії – особа, аби вважатися атеїстом, має заперечити її.

Втім, тут постає низка проблем. При спробі деталізувати наведене вище визначення важко уявити собі інший варіант, окрім перерахування великої кількості тверджень різноманітних релігій, які заперечуються атеїстом. Як тоді має виглядати опитувальник, метою якого є визначення наявності атеїстичних переконань у досліджуваних? З якою кількістю різнорідних тверджень різних релігійних традицій, від православ'я до сінто, досліджуваний має не погодитися, щоби цього було достатньо для визначення його атеїстом? Тобто, визначення атеїзму як заперечення віровчень всіх релігій є хоча й вірним, але недостатнім – знову постає необхідність знайти щось сутнісне для релігійних віровчень, що відкидається атеїзмом.

В нагоді може стати поняття «натуралізму», яке застосовуються деякими невіруючими для самоідентифікації і не було розглянуте вище. Атеїсти палко відкидають звинувачення в тому, що їх погляди є нічим іншим, як ще однією релігією та вірою. Якщо можливі віруючі-вчені, то віруючого-натураліста уявити значно важче. Звісно, вони можуть бути методологічними натуралістами, не будучи онтологічними (або метафізичними) натуралістами. Іншими словами, вони можуть приймати позиції натуралізму, поки займаються наукою, але в повсякденному житті передбачають існування чогось вищого за матеріальний світ.

Віруючий вчений може не застосовувати наукові критерії істини щодо релігії, тоді як онтологічний натураліст – ні. Якщо релігія визначається в якості віри в трансцендентне, потойбічне, надприродне, то атеїзм є відкиданням цієї віри, ствердженням того, що існує лише природа, яка може бути досліджена за допомогою науки, а окрім неї та поза нею немає нічого.

Як було показано в розділі 1, натуралістична (матеріалістична) установка характеризує сучасних атеїстичних авторів, як-то Р. Докінз [18] та К. Волтерс [236]. Якщо релігія визначається як віра в трансцендентне, атеїзм становить уявлення про світ як цілковито іманентний, матеріальний, фізичний. Надприродні твердження релігії про світ та людину сприймаються атеїстом як надлишкові та зайві – світ може бути поясненим без апеляції до них.

Визначення атеїзму через цілковите відкидання трансцендентного також може виявитися проблематичним. Головною з них є те, що розмежування трансцендентного та іманентного є культурно обмеженим, не менш ніж уявлення про релігію як віру в Бога/богів. Ч. Тейлор зазначає, що «великим здобутком Заходу було віднайдення іманентного порядку Природи, чий перебіг можна систематично розуміти і пояснювати в його власних межах...» [66, с. 36]. Але неавраамічним релігіям, знову-таки, подібне протиставлення нехарактерне, тож матеріалізм також не може претендувати на сутнісну характеристику атеїзму. Відкидання трансцендентного не виявляється відкиданням вчення багатьох релігій. Архаїчні вірування та уявлення, релігії Сходу не мають уявлення про надприродне, яке можна зіставити з поняттям, сформованим на Заході.

Проте, хоча визначення релігії через віру в трансцендентне є проблематичним, визначення атеїзму через відкидання такої віри може мати низку переваг, оскільки так зазвичай визначають атеїзм атеїстичні автори. Звісно, атеїзм позбавлений єдиного авторитету, що може говорити від імені усіх атеїстів. Тим не менше, якщо не можна вирішити питання про те, чим є релігія, можна піти іншим шляхом, спробувавши зрозуміти, як атеїстичні філософи та публіцисти бачать себе і релігію, яку вони відкидають. Для визначення атеїзму варто брати до уваги думку авторів-атеїстів про те, що вони бачать сутністю атеїзму.

Так, розділення світу на трансцендентне та іманентне може бути не притаманне всім релігіям, або навіть і більшості з них, але атеїзм постає в якості протиположності саме авраамічному монотеїзму, сприймаючи інші релігії за аналогією з ним.

Отже атеїстичні переконання є, з одного боку, запереченням віровчення всіх релігій, враховуючи нетеїстичні, а з іншого – ствердженням існування лише каузально замкненого світу природи. Анкета емпіричного дослідження міститиме твердження про істинність віровчення принаймні однієї релігії (яке атеїст має заперечити), а також твердження про існування лише матеріального, досліджуваного наукою світу природи, поза яким не існує нічого (наша анкета відповідає цим вимогам, див. демографічну анкету в додаку А). Якщо ці вимоги виконуються, досліджуваного в психологічному дослідженні можна назвати атеїстом.

2.2. Емпірична модель дослідження чинників психологічного благополуччя особистості атеїста

Виокремлюються об'єктивні та суб'єктивні чинники психологічного благополуччя. Наше дослідження присвячене виявленню внеску саме суб'єктивних чинників у психологічне благополуччя осіб з атеїстичними переконаннями. Причина цього полягає в тому, що об'єктивні чинники зазвичай досліджуються більшою мірою політологами, соціологами та економістами, тоді як психологи, особливо при дослідженні особистості, здійснюють лише контроль цих чинників, зосереджуючись на суб'єкті [46; 159; 230]. Ми також здійснюватимемо контроль таких об'єктивних чинників, як:

- стать;
- вік;
- країна проживання;

- повнота батьківської родини;
- сімейний стан;
- фінансове становище;
- здоров'я;
- рівень освіти;
- рід професійних занять;

Зауважимо втім, що в силу обмежень дослідження контроль здійснюється через самозвіт досліджуваних, в якому вони самі оцінюють, скажімо, стан свого здоров'я чи фінансове становище, через що контроль має свої обмеження. Тим не менше здійснення подібного контролю змінних є необхідним задля уникнення артефактів дослідження.

В результаті теоретичного аналізу було запропоновано тезу, відповідно до якої релігія може робити непрямий внесок в щастя, являючи собою «контейнер» для чинників, що його опосередковують (Д. Мочон, М. Нортон, Д. Аріелі, К. Хванг, Л. Кіркпатрік). Різні автори виокремлюють кілька основних чинників можливого впливу релігійності на складові щастя, які не є унікальними для релігії, і можуть бути віднайдені в світських поглядах та активності. С. Любомирські наголошує на таких чинниках:

- Соціальна та емоційна підтримка з боку інших членів релігійної організації.
- Ствердження своєї самобутності, цінностей і способу життя шляхом апеляції до релігійних цінностей.
- Наявність смислу життя
- Комфорт перед загрозою важких часів.
- Відволікання від стресів і суєти.
- Співчуття до тих, кому пощастило в житті менше.
- Відчуття контролю і сили, щоби впоратися з проблемами тощо [172].

С. Любомирські вважає, що щастя може бути також досягнуто через апеляцію до секулярних цінностей, якщо вони є для особистості значущими.

Вона навіть пропонує розробити певні секулярні інститути, що матимуть подібний з релігійними вплив на особистість.

В свою чергу, М. Нільсен виокремлює такі чинники взаємозв'язку релігійності й щастя:

– Соціальна підтримка. Релігійність є способом одержання соціальної підтримки. Люди в цілому щасливіші, коли їх оточують ті, хто може їх підтримати. Релігійні групи, як правило, пропонують це. Це пояснення підтверджується фактом, що загалом релігія позитивно впливає на відчуття щастя людей самотніх, літніх або з поганим здоров'ям. З цим пов'язана ідея, що релігія допомагає людям відчувати себе ближче до Бога, що також можна розглядати в якості особистої підтримки.

– Тверді переконання. Щастя і задоволеність життям збільшуються за наявності почуття, наявності смислу і значення життя. Багато людей знаходять відповіді у релігії. Цей фактор може бути пов'язаний зі зростанням популярності консервативних релігійних спільнот в США, які більшою мірою регламентують життя, ніж ліберальні релігійні громади.

– Релігія сама по собі. Релігійний досвід може мати позитивний вплив. Релігія пропонує людині відчуття контакту з Богом, агентами трансцендентного [183].

Е. Дінер, Л. Тау та Д. Майерс називають три фактори, які наявні в інституційній релігії і можуть впливати на щастя:

- Соціальна підтримка.
- Відчуття поваги до себе.
- Цілі і смисл життя [121, с. 1279].

Р. Інглхарт визначає, що релігійні вірування можуть сприяти благополуччю, оскільки переводять увагу із гедоністичних установок на евдемонічні, а також:

- (1) знижуючи рівень очікувань та домагань;
- (2) підтримуючи почуття участі і солідарності;

- (3) забезпечуючи почуття впевненості в небезпечному світі;
- (4) забезпечуючи наявність цілей та смислу життя [159, с. 369-370].

Отже, сучасні дослідження, не відкидаючи виявлену раніше позитивну кореляцію релігійності зі щастям та суміжними конструктами, намагаються конкретизувати значення змісту даної кореляції, виявити умови, за яких вона проявляється найяскравіше, а за яких може нівелюватися або навіть проявляється протилежна тенденція. Дані крос-культурних досліджень останніх років показують значну залежність щастя від соціальних за своєю природою факторів, таких як складність умов життя, ступінь релігійності спільноти, її увага до релігійності власних членів, а також індивідуальних чинників наявності сильних когерентних переконань, уявлення про світ як безпечний, наявність смислу життя. Релігія, з огляду на цитовані вище результати, може бути описана не як безпосередня детермінанта благополуччя особистості, а як певна форма, в якій ці детермінанти можна легше віднайти, в тому числі завдяки дії механізму конформності.

Засновуючись на класифікаціях чинників, запропонованих вище, було виокремлено чинники, які здатні опосередковувати релігійний або світський внесок в психологічне благополуччя. Їх можна підсумувати наступним чином:

1. Релігійний або світський характер суспільства, ставлення до релігії в суспільстві, конгруентність особистих і суспільних цінностей.
2. Соціальна залученість та підтримка, що надаються релігійною (або світською) спільнотою.
3. Почуття соціальної та екзистенційної безпеки.
4. Впевненість у власних переконаннях – в тому, що власні погляди на світ відповідають істині.
5. Цілі та смисл життя.

Не зважаючи на їх взаємозв'язки, ці чинники умовно розділяються на соціальні та індивідуальні: 1 і 2 можна розглядати як соціальні, а 3, 4 і 5 – як індивідуальні.

Зв'язок між релігійністю і показниками благополуччя опосередковується ставленням до релігії в суспільстві, релігійним або світським характером даного суспільства в цілому. Цей фактор передбачає конгруентність індивідуальних та соціальних цінностей, і подібна конгруентність може зробити свій внесок в індивідуальне благополуччя. Нерелігійні люди щасливіші в світських суспільствах, оскільки вони можуть виражати свої погляди, не побоюючись негативних наслідків, і мати більше друзів-однодумців.

Люди щасливіші, коли вони вписуються в домінуючі характеристики культури свого суспільства. Цей статистичний тренд відноситься до релігійності, а також екстраверсії – екстраверти щасливіші в Латинській Америці, мусульманських та інших країнах, де культура більш екстравертована, але не такі щасливі в країнах Північної Європи [121; 158; 217; 220]. Дж. Гебауер, К. Седікідес і Н. Вієбке емпірично підтвердили гіпотезу релігійності як соціальної цінності [140]. Відповідно до даної гіпотези, соціальна значущість має відчутні психологічні переваги. Релігійні люди користуються психологічними перевагами в тих культурах, що мають тенденцію цінувати релігійність. Чим менше значення надається релігійності в культурі, тим більше вірогідності, що аналогічний рівень щастя будуть відчувати люди з альтернативними поглядами на релігію. Наприклад, зв'язок між щастям і релігійністю слабший в Данії, одній з найбільш світських країн в світі, ніж в помірно релігійних США.

Автори доходять висновку, що психологічні переваги релігійності не є іманентно притаманними релігії та універсальними, а є культурноспецифічними. Вони базуються на соціальному контексті і механізмах конформності [121]. Деякі дані свідчать про більший зв'язок

соціального аспекту релігійності із благополуччям, ніж індивідуального: кореляція відвідування церкви, проведення часу із єдиновірцями зі щастям вища, ніж його кореляція з індивідуальною молитвою, медитацією та вірою в Бога [217]. З іншого боку, серйозним джерелом стресу для невір'ючих є негативне сприйняття іншими людьми через невір'я [194].

Важливим є питання: який фактор є важливішим для щастя – соціальної залученості та підтримки або конгруентності цінностей? Результати дослідження А. Мусіол і К. Бенке показують, що благополуччя може йти поруч з пріоритетом алоцентричних (колективістських) цінностей в індивідуалістичних суспільствах. У їх дослідженні, підлітки із високими показниками алоцентризму можуть бути задоволені своїм життям більшою мірою, тому що отримують більше соціальної підтримки. Гіпотеза авторів про зв'язок між конгруентністю цінностей і щастям була спростована [181].

В статті 2011 року Е. Дінер, Л. Тау та Д. Майерс задалися питанням про те, чому, незважаючи на те, що релігійність тісно пов'язана зі щастям, так багато людей в благополучних країнах перестає бути релігійними. Автори відмічають, що факторами, які впливають на щастя, і наявні в організованій релігійності, є соціальна підтримка релігійної громади, відчуття поваги до себе, цілі та смислу життя (як було зазначено вище).

Погоджуючись в цілому з установкою, що пов'язує щастя із релігійністю, автори ставлять питання про характер цього зв'язку й умови, в яких він проявляється [121, с. 1279]. Метою дослідження Е. Дінера, Л. Тау та Д. Майерса було вивчення потенційних умов, які опосередковують даний зв'язок. Автори висунули гіпотезу, згідно з якою фактори релігійного благополуччя в благополучних нерелігійних суспільствах можуть існувати доступно поза організованою релігією, тоді як в соціально неблагополучних і релігійних спільнотах підтримку, повагу та смисл життя можна отримати лише в межах організованої релігії.

Результати дослідження підтвердили дані про високий ступінь релігійності США порівняно з іншими економічно розвиненими країнами (66% осіб, для яких релігія є значущою). Був виявлений прямий зв'язок між важкими економічними та соціальними умовами в низці штатів і високим ступенем релігійності в них; в штатах з кращими умовами життя рівень релігійності виявився значимо нижче, його можна зіставити з аналогічними показниками розвинутих європейських країн [121, с. 1282].

На індивідуальному рівні зв'язок між важкими умовами життя та релігійністю був набагато нижчий, ніж на рівні штату. Автори роблять висновок, що зв'язок релігійності й щастя пов'язаний із нормативністю, широкою розповсюдженістю релігії в США, і висувають гіпотезу, що підтвердилася згодом, що в інших розвинених країнах такого зв'язку немає.

З метою кращої репрезентації різності країн з найкращими та найгіршими умовами життя, автори виокремили 25% найбільш і 25% найменш благополучних з цієї точки зору країн. Хоча жителі неблагополучних країн в цілому більш нещасні, релігійні індивіди мають менший негативний і більший позитивний афект в них, ніж нерелігійні. В країнах з кращими умовами життя нерелігійні індивіди порівняно з релігійними мають вищий рівень задоволеності життям, нижчий позитивний і негативний афект. Е. Дінер, Л. Тау та Д. Майєрс роблять висновок, що в таких умовах нерелігійні індивіди в цілому мають аналогічний або навіть вищий показник щастя, ніж нерелігійні [121, с. 1284].

Неочікуваним для авторів виявилось те, що в нерелігійних країнах із сприятливими умовами нерелігійні індивіди, хоча й отримували соціальну підтримку й почуття поваги, набирали менше балів за показником цілей і смислу життя. Світськість в цілому не забезпечувала їм смислу життя в тому обсязі, в якому його забезпечує організована релігія в їх країнах. Однак, як показав Е. Дінер в низці досліджень, наявність смислу підвищує задоволеність життям у нещасливих людей, тоді як в умовах наявності

соціальної та емоційної підтримки і поваги значення даного фактору для щастя не є критичним [194].

Автори заключають, що релігійність пов'язана зі щастям не механічно й однозначно, а залежить від численних обставин, соціальних за своєю природою. Зв'язок релігійності й щастя насамперед залежить від двох факторів: важкості умов життя та нормативності релігійності для більшості населення країни. Соціальна підтримка та відчуття поваги в країнах із гарними умовами життя може бути доступним для всіх, в тому числі нерелігійних осіб. Навіть більше – в нерелігійних країнах нерелігійні індивіди нерідко бувають найбільш щасливими, та загалом щасливіші за своїх релігійних співвітчизників [121, с. 1289].

Культурна та соціальна обумовленість внеску релігійності в показники, пов'язані зі щастям, аналізуються також в колективному дослідженні німецьких та британських психологів Дж. Гебауера, К. Седікідеса і В. Ніберіха, опублікованому в 2012 році [140]. Ними висувається гіпотеза про релігійність як соціальну цінність (*religiosity-as-social-value hypothesis*). Згідно з нею, релігійні люди отримують низку психологічних переваг в суспільствах, в яких цінується релігійність, тоді як в спільнотах, в яких на релігійність своїх членів звертається менше уваги, релігійні та нерелігійні особи знаходяться в рівноцінних психологічних умовах.

Аналіз результатів їх дослідження показав, що хоча релігійність пов'язана із соціальною самооцінкою та психологічною адаптивністю, цей зв'язок опосередковується ступенем релігійності в цілому за країною: наприклад, в нерелігійній Швеції релігійні та нерелігійні особи отримують ідентичні психологічні переваги. Дж. Гебауер, К. Седікідес і В. Ніберіх роблять загальний висновок про культурну специфічність зв'язку релігійності з показниками благополуччя, стверджуючи, що «релігійність дає переваги, застосовуючи культурні цінності» [140].

Важливо відмітити, що в аналізі Е. Дінера, Л. Тау та Д. Майєрса не було виявлено значущих відмінностей між конкретними релігіями в їх статистичному відношенні до щастя. Було зібрано дані про релігійних християн, мусульман, індуїстів та буддистів – і після контролю таких змінних, як вік, стать, індивідуальні та соціальні умови, релігійна належність до будь-якої з цих релігій передбачала наявність позитивного афекту. Негативний афект негативно корелював із усіма вищезазначеними релігіями, крім буддизму. Позитивний афект виявився позитивно пов'язаним з усіма релігіями, окрім ісламу. Релігійна належність до всіх цих релігій виявилася позитивно пов'язана зі щастям, значущих відмінностей між конкретними релігіями виявилось вкрай мало [121, с. 1287].

Релігійний вплив на щастя і задоволеність життям може бути опосередкований *соціальною участю та підтримкою спільноти*. Теоретики прив'язаності (attachment theory) розглядають питання про необхідність належності (need to belong) і підтримки іншими людьми в якості фундаментальної потреби [94], в той час як теорія самодетермінації Е. Десі та Р. Райана постулює, що зв'язаність є однією з трьох вроджених психологічних потреб [112]. Релігійна належність може бути одним з основних джерел почуття належності, забезпечуючи відчуття позитивних відносин з іншими людьми і з усією громадою.

Л. Гален і Дж. Клоет зазначають, що згідно з їх дослідженнями, соціальна підтримка, що сприймається суб'єктивно та частота соціальних контактів більш тісно пов'язані з благополуччям, ніж віра в Бога само по собі [137]. О. Ставрова і колеги роблять висновок, що релігійність сприяє суб'єктивному благополуччю тією мірою, якою вона підтримується усією спільнотою. Оскільки атеїсти рідко створюють співтовариства, вони не в змозі відчувати психологічні переваги потужної підтримки іншими в спільноті. Навіть релігійні меншини в умовах, коли вони живуть в оточенні представників інших релігій, будують соціально згуртовані групи і, як

правило, щасливі тією же мірою, що й представники релігійної більшості [220]. Незважаючи на акцент Р. Старка на унікальності саме релігійної приналежності та її внеску в індивідуальне щастя, як мінімум не є очевидним, що світські соціальні зв'язки і підтримка не в змозі виконувати цю функцію не гірше.

Відчуття *соціальної*, та, загалом, *екзистенційної безпеки* також виокремлюється у якості можливих чинників благополуччя в межах організованої релігії. П. Норріс і Р. Інглхарт запропонували теорію екзистенційної безпеки, згідно з якою секуляризація в економічно та соціально розвинутих спільнотах обумовлена зростанням рівня об'єктивного благополуччя та безпеки [121; 187; 190]. Праймінг страху смерті збільшує віру в надприродні істоти у релігійних досліджуваних (у атеїстів – лише імпліцитну) [161], тоді як тривожність у атеїстів збільшує інтенсивність віри в прогрес та еволюцію [208]. Втім, світські досліджувані мають нижчі показники страху смерті, ніж релігійні [158]. З огляду на це, можна припустити, що соціальна та екзистенційна безпека опосередковує зв'язок показників релігійності та благополуччя.

Сильні переконання атеїстів можуть бути порівняні із інтенсивними релігійними віруваннями (саме через це атеїзм іноді називають «ще однією релігією», що атеїсти палко заперечують). Дослідження останніх років розкривають криволінійний позитивний зв'язок сильних релігійних або атеїстичних переконань із індексами благополуччя особистості, тоді як статистичний «центр», що не є такою ж мірою впевненим у власних, більш аморфних, поглядах, зазвичай має нижчий рівень благополуччя.

Окрім сили світогляду, важливим пов'язаним чинником виступає *когерентність поглядів*, тобто їх логічна несуперечність, що в свою чергу унеможлиблює когнітивний дисонанс і дискомфорт через його наявність. Переконання атеїстів, таким чином, вірогідно можуть надихати та запропонувати більшу підтримку, аніж релігійні вірування [137; 158; 178].

М. Фаріас показав, що у стресових ситуаціях деякі невіруючі індивіди застосовують науку як форму віри. Він висунув і підтвердив «гіпотезу про заміну віри» (belief replacement hypothesis), згідно з якою вірування можуть бути різними, але вони виконують ідентичні функції. Він запропонував навіть поняття «наукової віри». М. Фаріас називає погляди атеїстів натуралістичними (матеріалістичними), називаючи з-поміж них віру в прогрес і науку [131; 208].

Релігійні люди можуть віднаходити у релігії також *смысл життя* – здійснити волю до смислу може бути важчим в межах суто секулярної, поцейбічної картини світу [72]. Смысл життя, будучи відмінним від індексів суб'єктивного благополуччя, сильно корелює з ним, причому якщо стоїть вибір між задоволенням та реалізацією смислу, обрати друге є більш гідним вчинком [93].

Згідно з деякими дослідженнями, смысл незалежно від релігійності корелює з вищим суб'єктивним благополуччям [137], але релігійні люди схильні переживати життя як осмислене значно частіше, аніж нерелігійні досліджувані, в тому числі й атеїсти. Втім, між атеїстами існує чітка відмінність в тому, якою мірою вони переживають смысл, що дозволяє виокремити кластери атеїстів за переживанням смислу життя [210]. Відмовляючись від вертикальної трансценденції, атеїст може здійснювати смысл через вертикальну трансценденцію – тобто світські рухи, як-то екологізм, правозахисна діяльність тощо.

На рис. 2.1. зображена теоретична модель взаємодії суб'єктивних чинників та складових психологічного благополуччя особистості атеїста.

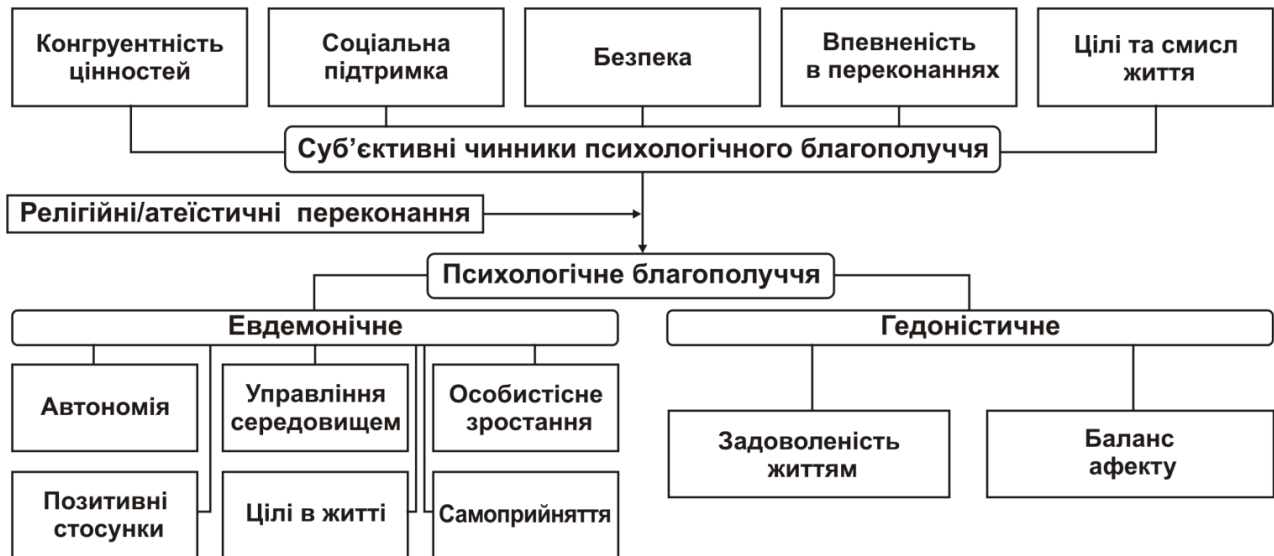

Рис. 2.1. Модель взаємодії суб'єктивних чинників психологічного благополуччя та його складових.

Як бачимо, за умови контролю об'єктивних (соціально-демографічних) чинників психологічного благополуччя суб'єктивні чинники в межах запропонованої моделі виявляються умовою його можливості. При цьому психологічне благополуччя тлумачиться і як гедоністичне, і як евдемонічне, що пов'язано зі складністю та неоднозначністю взаємодії цих підходів між собою. Вплив суб'єктивних чинників, натомість, опосередковується атеїстичними переконаннями особи, що змінює характер зв'язку між суб'єктивними чинниками та психологічним благополуччям.

2.3. Завдання та гіпотези дослідження. Методичний інструментарій для дослідження

Метою дослідження є виявлення чинників психологічного благополуччя особистості атеїста у їх взаємозв'язках і співвіднесенні з чинниками психологічного благополуччя релігійних та індіферентних щодо релігії осіб.

Завданнями дослідження, таким чином, є виявлення відмінностей в рівні психологічного благополуччя та його показників у релігійних

досліджуваних та атеїстів, а також аналіз внеску в ці відмінності переконань особи, що стосуються істинності або хибності релігійного віровчення.

Гіпотеза дослідження. Існують відмінності у рівні психологічного благополуччя і внеску в нього різних чинників у залежності від характеру релігійних переконань особи.

Гіпотеза містить у собі низку аспектів:

1. Середні показники складових психологічного благополуччя є вищими у релігійних досліджуваних. Негативний афект та пошук смислу є вищими у атеїстів.

2. Різниця вищезазначених змінних пов'язана із належністю досліджуваних до тієї чи іншої групи, а не з демографічними змінними.

3. Виокремлені чинники психологічного благополуччя є вищими у релігійних досліджуваних, ніж у атеїстів.

4. Існують статистично значущі відмінності між внеском виокремлених чинників психологічного благополуччя в його змінні у атеїстів та представників інших досліджуваних груп. Атеїстичні переконання особистості виступають в якості модеруючого чинника.

5. Існують статистично значущі відмінності у рівні психологічного благополуччя та його складових у осіб, що ідентифікують себе як атеїстів, і дотримуються або не дотримуються матеріалістичних переконань, що обумовлені саме різницею в поглядах, а не демографічними змінними.

Дослідження здійснюється із застосуванням **комплексного підходу**. Він є особливою формою інтеграції наукових знань. Поряд із системним підходом, для якого характерний розгляд предмету дослідження в якості певної системної цілісності, комплексний підхід є застосовним для проведення наукових досліджень в різних науках, враховуючи також психологію. Комплексний підхід передбачає, однак, при наявності усебічності розгляду предмету, більшу відкритість до застосування різноманітних методів дослідження. При цьому саме мета дослідження є

методичним ядром вибору елементів та методів. Таким чином, комплекс передбачає функціональну, а не субстратну єдність предмету [5, с. 169], що уможливиле більшу відкритість методології, обумовлену завданнями конкретного дослідження. Подібна відкритість стає необхідною у нашому випадку, через практичну потребу паралельного застосування різноманітних, почасти конкуруючих підходів, як-то гедоністичного та евдемонічного підходу в дослідженнях психологічного благополуччя.

Всі методики застосовуються у російськомовних версіях, незважаючи на те, що низка з них перекладена та адаптована українською. Таке рішення було прийнято через те, що не всі методики мають україномовні варіанти, а деяким україномовним варіантам не вистачає надійності. Ці причини унеможливили створення україномовної батареї методик.

Статистична обробка даних здійснювалася завдяки описовим статистикам, кореляції Пірсона, t-критерію для порівняння середніх, одновимірному дисперсійному аналізу (ANOVA), ієрархічному регресійному аналізу з аналізом модерації, критерієм узгодженості χ^2 , а також якісним методам. Підрахунки проводилися в програмі IBM SPSS Statistics 21. Метою проведення ANOVA був контроль таких демографічних змінних, як стать і країна проживання. При проведенні аналізу за допомогою критерію Лівіна перевірялася нульова гіпотеза про те, що дисперсія помилки залежною змінною є постійною в обох порівнюваних групах. В силу невеликої кількості досліджуваних в групах контроль змінних статі та країни проживання проводився окремо.

Психологічне благополуччя із його компонентами та смисл життя має стосунок до евдемонічної традиції, тоді як дослідження задоволеності життям, загальної та пов'язаної з різними сферами життя, позитивного та негативного афектів тяжіють до гедоністичної традиції. З метою всебічного вивчення питання та через очевидну та принципову можливість ми послуговувалися надбаннями обох традицій у вивченні благополуччя. Їх

взаємодія та взаємообумовленість є дискусійним питанням в контексті позитивної психології – зокрема, евдемонічні показники здійснюють вплив через показники гедоністичні (зокрема, наявність смислу життя може обумовлювати зміщення балансу афекту в бік позитивних емоцій), але не навпаки. Натомість, гедоністичні показники навряд чи мають каузальну силу стосовно показників евдемонічних [100].

В будь-якому випадку, розгляд та дослідження співвідношення цих традицій потребує подальших досліджень та не є предметом даної роботи. Задля уникнення термінологічної плутанини психологічне благополуччя розуміється в даній роботі як узагальнююче поняття, що включає в себе евдемонічне благополуччя («психологічне благополуччя» в моделі К. Ріфф) і гедоністичне благополуччя, що відповідає суб'єктивній задоволеності життям за Е. Дінером та балансу афекту.

З метою емпіричної перевірки моделі суб'єктивних чинників психологічного благополуччя було здійснено операціоналізацію конструктів через застосування анкети та психологічних методик (у табл. 2.1. відображено дескриптори та методики операціоналізації психологічного благополуччя та його показників).

Таблиця 2.1.

Дескриптори та методики операціоналізації досліджуваних конструктів

Явище	Дескриптор	Методики
Евдемонічне благополуччя	Автономія Управління середовищем Особистісне зростання Позитивні стосунки Цілі в житті Самоприйняття	Шкали психологічного благополуччя К. Ріфф
Гедоністичне благополуччя	Задоволеність життям Баланс афекту	Шкала задоволеності життям Е. Дінера Шкала позитивного та негативного афекту

Шкали психологічного благополуччя К. Ріфф (Scales of Psychological Well-Being – SPWB) в адаптації на російську мову Т. Шевеленкової та П. Фесенко [81]. Існує також україномовна адаптація [25], яка є, однак, недостатньо надійною. Психологічне благополуччя має стосунок до євдемонічної традиції в психології щастя, і вимірюється методикою в якості «інтегрального показника ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, що виокремлюються в контексті теорії психологічного благополуччя К. Ріфф як базові» (див. вище), а також «ступеню реалізованості цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається в відчутті щастя, задоволеності собою та власним життям» [81, с. 103]. Бланк методики являє собою список тверджень. Існує декілька варіантів опитувальника, що відрізняються між собою за кількістю тверджень. Найпоширенішим і таким, що застосовується нами, є опитувальник із 84 тверджень, на кожне із яких можна відповісти від 1 («Абсолютно не згоден») до 6 («Абсолютно згоден»).

Текст опитувальника міститься в додатку Б.

Шкала задоволеності життям Е. Дінера із співавторами (Satisfaction With Life Scale – SWLS) в російськомовній адаптації Є. Осіна та Д. Леонтєва [56]. Шкала містить 5 тверджень, згоду з кожним із яких пропонується оцінити за 7-бальною шкалою, і вимірює когнітивну оцінку відповідності життєвих обставин очікуванням особи. Показник є тісно пов'язаним з об'єктивними показниками успішності життя. Коефіцієнт α Кронбаха складає 0,71-0,80 на різних вибірках.

Згідно з думкою авторів шкали [223], вона вимірює не суб'єктивне благополуччя загалом, а лише задоволеність життям, когнітивну оцінку життя як такого. Важливо відмітити, що твердження індивіда про те, наскільки він задоволений життям в даний момент, залежить від результатів його порівняння з певним стандартом, еталонним станом справ, що його індивід виробив для себе. Здоров'я, доходи, стосунки з іншими, безумовно,

багато значать для людей, але різні люди можуть вибудовувати різні ієрархії важливості цих сфер життя для свого щастя. При цьому дослідник не має апріорного уявлення про те, яким має бути щастя досліджуваного, а лише запитує його.

Шкала задоволеності життям дозволяє виміряти лише когнітивний елемент суб'єктивного благополуччя. Аби покрити всю сукупність значення гедоністичного благополуччя, варто окрім цієї методики застосувати шкалу позитивного та негативного афекту, а також методику «Джерела щастя».

З текстом опитувальника можна ознайомитися в додатку Б.

Шкала позитивного та негативного афекту (Positive and Negative Affect Schedule – PANAS) – російськомовна адаптація Є. Осіна [56]. Теоретичною основою шкали є ієрархічна модель емоцій Д. Уотсона та А. Теллегена. Її верхній рівень містить два фактори, що відповідають знакам позитивної та негативної валентності емоцій. Нижній рівень містить чинники, що відповідають емоціям, різним за змістом. Шкали позитивних та негативних емоцій ортогональні, уніполярні, та слабо негативно корелюють між собою, що, з одного боку, є основою для критики моделі, але з іншого, є результатом прийняття до уваги емпіричних даних.

Задача досліджуваного – відмітити власну міру переживання цих емоцій протягом останніх двох тижнів (при цьому залежно від мети дослідження час в інструкції може мінятися). α Кронбаха на англійськомовних та російськомовних вибірках співпала майже повністю, склавши для позитивного афекту 0,89, для негативного – 0,86. Такі самі показники були отримані нами при підрахунку α Кронбаха для шкал негативного та позитивного афекту.

Деякі дослідники послуговуються загальним вимірюванням психологічного благополуччя, застосовуючи шкали задоволеності життям, позитивного та негативного афекту. Вони стандартизують та комбінують ці шкали ($SWB = SWL + PA - NA$), де SWB – суб'єктивне благополуччя, SWL –

задоволеність життям, РА – позитивний афект, НА – негативний афект [150, с. 41].

Шкала позитивного та негативного афекту міститься в додатку Б.

Табл. 2.2. присвячена операціоналізації чинників психологічного благополуччя.

Таблиця 2.2.

Схема операціоналізації чинників психологічного благополуччя

Явище	Дескриптор	Методики
Цінності та їх конгруентність	Об'єктивні цінності Суб'єктивні цінності	Портретний опитувальник цінностей Ш. Шварца другого перегляду Джерела щастя Д. Галаті
Соціальна підтримка	Міра якості стосунків особи з її оточенням	Опитувальник «Задоволеність базових психологічних потреб» – шкала зв'язаності з іншими
Безпека	Уявлення про впорядкованість та надійність навколишнього світу	Опитувальник Дж. Даккіта «Віра в небезпечний світ»
Впевненість в істинності поглядів	Міра інтенсивності власних переконань щодо релігії	Анкета
Цілі та смисл життя	Наявність смислу Пошук смислу	Опитувальник «Смисл життя» М. Стегера
Об'єктивні чинники (контроль)	Стать Вік Країна проживання Повнота батьківської родини Фінансове становище Оцінка стану здоров'я Рівень освіти Рід занять	Анкета

Портретний опитувальник цінностей Ш. Шварца другого перегляду (Portrait Values Questionnaire-Revised – PVQ-R2R). Це один із

найновіших опитувальників, заснованих на новітній редакції теорії цінностей Ш. Шварца; дані дисертаційного дослідження застосовуються Ш. Шварцем для адаптації методики.

В її межах виокремлювалося 19 цінностей, або 4 метацінностей [24; 206]. Варіант теорії Ш. Шварца, обраний для застосування в межах даної роботи, є новітнім. Він передбачає уточнення базових та широко відомих 10 базових цінностей, виокремлення підвидів останніх, що має суттєву інформативну значущість. Цінності визначаються як надситуативні цілі, що варіюються за своєю важливістю, слугуючи керівними принципами в житті окремої особи чи групи [198, с. 664]. Згідно з центральною тезою теорії, сукупність цінностей являє собою мотиваційний континуум, і відмінності між мотивами є неперервними, а не дискретними. В цьому сенсі цінності є універсальними для усіх культур, а також взаємозв'язаними, пояснюють індивідуальні установки, рішення, поведінку. Вони розглядаються окремо задля зручності дослідження а не через їх концептуальну розірваність [71, с. 45].

Методика складається з 57 тверджень, що описують цілі, устремління, бажання людини, по 3 на кожну цінність (що є мінімумом, необхідним для проведення конфірматорного факторного аналізу). Мета досліджуваного – оцінити кожне твердження за шкалою від 1 до 6, наскільки цей опис гіпотетичної людини відповідає оцінці себе з боку досліджуваного. Таким чином, цінності досліджуваних виводяться із імпліцитних цінностей людей, яких вони вважають на себе схожими.

Текст методики поданий в додатку В.

«Джерела щастя». Італійський психолог Д. Галаті пропонує вимірювати щастя в якості не одномірного конструкту, а, скоріше, екзистенційного проекту, що дозволяє досліджувати якісні особливості його актуалізації у зв'язку з індивідуальними, культурними чинниками та різними сферами життя, на які вказує сам суб'єкт [40; 134]. Ця перспектива збігається

із вимогами новітнього розуміння суб'єктивного благополуччя Е. Дінера, згідно з яким воно, окрім загальної задоволеності життям, передбачає також розуміння міри задоволеності різними сферами життя [119]. Метод є якісним, а не кількісним, і встановлює не загальні, а диференційні закономірності психологічного благополуччя. Окрім цього, те, що Д. Галаті називає «компонентами щастя», фактично являють собою суб'єктивні цінності особистості, що вона сама їх виокремлює та вважає важливими в своєму житті.

Процедура, запропонована Д. Галаті із співавторами, полягає в тому, що досліджуваним пропонують написати 5 речей, які роблять їх щасливими, починаючи з найважливішої та закінчуючи найменш важливою. Окрім цього, вони оцінюють міру, в якій ці речі доступні для них зараз, за шкалою від 0 до 10, а також визначають, скільки часу їх життя присвячується тим речам, і наскільки важко їх досягти.

Ми вважаємо методику Д. Галаті здатною на дослідження суб'єктивних цінностей – на відміну від тих цінностей, які вимірюються, зокрема, ціннісним опитувальником Ш. Шварца, «компоненти» або «джерела щастя», фактично, є узагальненими цілями, яких досягає людина, визначаючи їх самостійно.

Текст методики «Джерела щастя» поданий в додатку Б.

Опитувальник «Задоволеність базових психологічних потреб» є одним із опитувальників саморегуляції в межах теорії самодетермінації, що стосуються різних сфер життя: роботи, освіти, психотерапії, спортивних вправ, дружби, релігії (лише для релігійних осіб). Російською мовою перекладений Є. Осінім (наданий автором) – у співавторстві з автором було проведено адаптацію опитувальника на основі вибірки нашого дисертаційного дослідження.

Відповідно до уявлень теоретиків самодетермінації про три базові психологічні потреби (див. розділ 1) опитувальник містить 3 шкали:

автономії, компетентності та зв'язаності з іншими. Загалом він складається з 21 твердження. Завданням досліджуваного є зіставити зміст цих тверджень зі своїм життям і вказати міру збігу за шкалою від 1 («Повністю не згоден») до 7 («Повністю згоден»).

Показники α Кронбаха на загальній вибірці склали 0,77 для шкали автономії, 0,71 для шкали компетентності та 0,79 для шкали зв'язаності.

З опитувальником задоволеності базових психологічних потреб можна ознайомитися в додатку Д.

Опитувальник Дж. Даккіта «Віра в небезпечний світ» в російськомовній адаптації О. О. Гулевич, О. А. Анікеєнок та І. К. Безменової. Віра в небезпечний світ – це «уявлення про те, що суспільство є хаотичним та непередбачуваним, люди нападають на оточуючих, а соціальний порядок, що існує, знаходиться під загрозою знищення» [14, с. 69]. Віра в небезпечний світ є соціальним віруванням, тобто частиною зв'язаних уявлень про природу соціального світу, мотивації людей, те, як до них варто ставитися тощо [223]. З одного боку континууму знаходиться уявлення про те, що світ є поганим та становить небезпеку, люди навкруги є злими та агресивними, здоров'я та спосіб життя хороших людей знаходиться під загрозою. На іншому боці континууму – погляд, що соціальний світ є безпечним, і люди загалом є добрими.

Опитувальник включає в себе шість прямих та шість обернених тверджень, і відображає загальне ставлення людини до світу, в якому вона живе. Ці твердження стосуються теперішнього та майбутнього стану суспільства. Обернені твердження при обробці інвертуються. Вищий показник свідчить про більшу віру людини в небезпечний світ. α Кронбаха загальної шкали опитувальника російською склала 0,78, на оригінальній англійській – 0,8, тоді як на нашій вибірці навіть більше – 0,844.

Текст методики поданий в додатку Г.

Опитувальник «Смисл життя» (Meaning in Life Questionnaire – MLQ) – створений М. Стегером із співавторами [223], перекладений, адаптований і наданий Є. Осінім. Включає 10 тверджень, що оцінюються за 7-бальною шкалою. Твердження згруповані в дві субшкали: наявність смислу та пошук смислу. Шкала наявності смислу вимірює суб'єктивне відчуття того, що життя індивіду є осмисленим та має перед собою мету; шкала пошуку смислу показує, наскільки виражені бажання та орієнтації стосовно віднайдення смислу в житті. Шкали є ортогональними та незалежними, що відображає незалежність та окреме походження конструктів. Виокремлення конструктів наявності смислу та пошуку смислу є важливим здобутком, оскільки дозволяє досліджувати конструкт, що не був виокремленим достатньою мірою раніше: наприклад, через застосування цієї методики можна диференціювати досліджуваних, які за умови невисоких показників наявності смислу продовжують його шукати від тих, хто не шукає його, а також від тих, хто його знайшов і більше не шукає.

Шкали мають високу надійність, α Кронбаха складає 0,86 для шкали наявності смислу та 0,87 для пошуку смислу. На нашій вибірці α Кронбаха для наявності смислу склала 0,928, тоді як α Кронбаха для пошуку смислу – 0,899.

З текстом опитувальника можна ознайомитися в додатку Е.

2.4. Характеристика досліджуваної вибірки

Було зібрано загальні демографічні свідчення про вибірку, що виконуватимуть важливу функцію в аналізі емпіричних даних, отриманих в результаті аналізу відповідей на методики, а також загальні кореляції складових психологічного благополуччя, відмінності за статтю та країною проживання.

Вибірка досліджуваних формувалася восени 2014 року. Оголошення з проханням про участь в дослідженні публікувалося в тематичних групах соціальної мережі «В Контакте», і містило прохання відповісти на питання ряду психологічних методик, присвячених дослідженню психологічного благополуччя, цінностей і релігійності особистості. Атеїстичні групи: «Атеїзм в Україні», «Движение «The Brights»», «Ричард Докинз», «Атеизм. Материализм», «Чайник Рассела», «Атеизм 24». Релігійні групи: «Preo.Dynamics», «ССХ Центральний Регіон» (ССХ – Співдружність Студентів-Християн), «Протестанты России». Повідомлення з проханням про участь також було опубліковано в групі «Freud Zone», що використовується психологами для пошуку досліджуваних в Інтернеті. Бажаючі взяти участь у дослідженні відправляли досліднику повідомлення, і їм надсиалося посилання на сайт із батареєю тестів.

Всі досліджувані заповнювали методики анонімно і добровільно; після закінчення їм надавалися їх результати за деякими методиками. Перед заповненням батареї психологічних методик досліджувані відповідали на запитання про стать, вік, місце проживання, освіту, професію, політичні погляди, наявність сіблінгів, сімейний стан, чи виростили вони в повній родині, фінансовий стан родини та задоволеність станом свого фізичного здоров'я. Також були наявні питання, завдяки яким визначалися переконання особи стососовно наявності або відсутності релігійних переконань.

Початкова кількість досліджуваних склала 476 осіб, із них для уникнення змішування виключалися досліджувані, старші за 40 років. Із групи релігійних досліджуваних було виключено одну людину, що не відносила себе до жодної релігії та конфесії, одного месіанського іудея, чотирьох мормонів та двох осіб, що відносили себе до інших релігій або конфесій. Метою було створення більш-менш однорідної вибірки, що складалася би із досліджуваних студентського та молодого дорослого віку, що Е. Еріксон визначав до 39 років.

Для релігійних досліджуваних було важливо досягнути певної однорідності, через що їх група формувалася із представників різних християнських конфесій, а також позаконфесійних християн. Окремий аналіз представників інших релігій та конфесій був неможливий через їх надто малу представленість у вибірці.

Після вищевказаних змін у вибірці залишилися дані 438 осіб. З них, з метою уникнення змішування, було виключені ті, хто проживає за межами України чи Росії (29 досліджуваних), а також ті, хто не потрапив в жодну з груп за критеріями відбору (138 досліджуваних). Вибірка склала 271 особу, із них 126 чоловіків та 145 жінок. В Україні серед них проживало 153 особи, в Російській Федерації – 118. Вік учасників склав 17-40 років, середнє (надалі M) = 25,06, стандартне відхилення (надалі SD) = 5,8.

Для порівняння атеїстів з релігійними та індиферентними досліджуваними було утворено три групи.

Критеріями для віднесення досліджуваних у групу *релігійних* були: віра в Бога (за Ліккерт-шкалою від 1 до 7 на твердження «Чи вірите Ви в те, що Бог існує?») відповідь 6 або 7); ідентифікація себе як віруючого; віднесення себе до певної релігії; віра в Божественне втручання в розвиток Всесвіту; відвідування храму не рідше разу на місяць і/або молитва не рідше разу на тиждень; заперечення матеріалізму, тобто тези, згідно з якою крім каузально замкненої природи, що вивчається наукою, нічого немає; суб'єктивна значущість віри в житті (по Ліккерт-шкалі від 1 до 7 «Для Вас важливо те, що Ви віруюча людина (атеїст)» відповідь від 5 до 7). Група релігійних досліджуваних склала 99 осіб, 23 чоловіки і 76 жінок. 72 – жителі України, 27 – Росії. Вік: 17-40 років, $M = 26,58$, $SD = 5,968$. Групу склали християни: 49 представників різних протестантських деномінацій, 36 православних, 8 католиків і 6 християн, які не віднесли себе до жодної з конфесій.

Критерії для віднесення досліджуваного до *атеїстів*: невіра в Бога (за Ліккерт-шкалою від 1 до 7 на твердження «Чи вірите Ви в те, що Бог існує?»

відповідь 1 або 2); ідентифікація себе як невіруючого; відсутність віднесення себе до жодної релігії; заперечення Божественного втручання в розвиток Всесвіту; ствердження матеріалізму; заперечення релігійного погляду на світ як помилкового; суб'єктивна значущість атеїзму в житті (по Ліккерт-шкалі від 1 до 7 «Для Вас важливо те, що Ви віруюча людина (атеїст)» дають відповідь від 5 до 7). До групи атеїстів було віднесено 95 досліджуваних, з них 65 чоловіків, 30 жінок. 40 виявилися жителями України, 55 – Росії. Вік: 18-40 років, $M = 25,47$, $SD = 5,98$.

Індиферентними є досліджувані, які відвідують храм не частіше разу на декілька місяців; моляться не частіше одного разу на два-три тижні; за Ліккерт-шкалою від 1 до 7 на твердження «Чи вірите Ви в те, що Бог існує?» не дають крайніх відповідей, тобто відповідають з 2 до 6; суб'єктивна незначущість віри або невір'я в житті (за Ліккерт-шкалою від 1 до 7 «Для Вас важливо те, що Ви віруюча людина (атеїст)» відповідь від 1 до 4). Індиферентними виявилися 77 осіб, 38 чоловіків та 39 жінок. 41 досліджуваний з цієї групи проживає в Україні, 36 – в Російській Федерації. Вік – від 17 до 40, $M = 22,6$, $SD = 4,499$.

Зазначимо, що хоча для атеїстів не було необхідним не відвідувати храм частіше разу на декілька місяців та не молитися частіше разу на два-три тижні, аналіз відповідей атеїстів у вибірці показав, що жоден із них не робив ні того, ні іншого. В цьому вони не відрізнялися від індиферентних досліджуваних.

Задля виявлення світоглядних розбіжностей серед осіб, що визначили себе атеїстами, їх було розділено на дві групи. Критерієм атеїстичної самоідентифікації було продовження речення «Я вважаю себе...» із варіантами «віруючим», «агностиком», «атеїстом» та «інша відповідь»; якщо досліджуваний обирає останній варіант, він мав змогу написати, ким себе вважає. В даній роботі беруться до уваги дані лише тих досліджуваних, які назвали себе атеїстами.

Таких виявилось 169 осіб, обох статей (109 чоловіків, 60 жінок), що проживають в Україні (66) та Російській Федерації (103). Вік досліджуваних – від 17 до 40, $M = 24,46$, $SD = 5,645$.

З метою порівняння психологічного благополуччя осіб, що ідентифікують себе як атеїстів та мають різні погляди на світобудову, утворено дві окремі групи: матеріалісти (110 осіб, з них 74 – чоловіки, 36 – жінки, 44 – жителі України, 66 – Російської Федерації) та нематеріалісти (59 осіб, з них – 35 чоловіки, 24 – жінки, 22 – жителі України, 37 – Російської Федерації).

Варто сказати декілька слів стосовно правомірності проведення емпіричних досліджень в психології за допомогою мережі Інтернет. Проведення досліджень в Інтернеті є розповсюдженою практикою, особливо в зарубіжній, в тому числі, російськомовній психології. Воно має низку переваг, дозволяючи автоматизувати і пришвидшити процес, а також отримати доступ до осіб, який без допомоги Інтернету є вкрай обмеженим. Зокрема, до такої групи відносяться атеїсти, пошук яких на тематичних сайтах та групах в соціальних мережах є, фактично, однією із рідкісних можливостей отримати до них доступ. Із підвищенням доступності та популярності Інтернету проблема репрезентативності, що раніше гостро обговорювалася, втрачає свою актуальність – особливо це стосується дослідження молодих людей [40]. Для них природнішою є робота з комп'ютером, аніж із паперовими методиками.

Повнота родини. Низка питань в демографічному блоці батареї методик стосувалося родини досліджуваних. Одне із питань звучало: «Чи виросли ви в» з варіантами відповідей «В повній родині», «Не в повній родині» і «Не в батьківській родині». Повнота родини може здійснювати очевидний вплив на психологічне благополуччя людей [125, с. 106].

Дані за групами показані в табл. 2.3.

Таблиця 2.3.

Повнота батьківської родини досліджуваних за групами

Повнота родини	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Повна родина	66	69,5	73	73,7	54	70,1
Неповна родина	29	30,5	25	25,3	22	28,6
Не батьківська родина	0	0	1	1	1	1,3

Дані за групами мало відрізняються одне від одного. Для того, щоби робити висновки, обсягу вибірки і відмінностей недостатньо.

Наявність братів та сестер. Порядок народження та сама наявність інших дітей в родині може здійснити значний вплив на людину. Одне із питань звучало: «Чи є у вас брати або сестри?». Дані за групами містяться в табл. 2.4.

Таблиця 2.4.

Наявність братів та сестер

Варіанти відповіді	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Так	60	63,2	75	75,8	43	55,8
Ні	35	36,8	24	24,2	34	44,2

Релігійні досліджувані показали дещо більші показники за наявністю братів та сестер, індиферентні – дещо менші. Група атеїстів показала середні значення. В усіх групах більшість мали братів або сестер.

Релігійність родини батьків. Батьківська родина грає значну роль в тому, наскільки людина буде схильною до релігійної віри в дорослому віці.

Порівняння представників трьох досліджуваних груп за показниками релігійності родини, в якій вони вирости, міститься в таблиці (табл. 2.5.).

Таблиця 2.5.

Релігійність батьківської родини за групами

Варіанти відповіді	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Ні	21	22,1	32	32,3	24	31,2
Скоріше ні	33	34,7	11	11,1	22	28,6
Скоріше так	24	25,3	29	29,3	22	28,6
Так	17	17,9	27	27,3	9	11,7

Дані показали, що релігійні досліджувані дійсно частіше виховувалися в релігійних родин, однак різниця з іншими групами не виявилася надто великою. Цікавим фактом є те, що нерідко атеїсти виховувалися в релігійних родин, значно частіше, ніж, наприклад, індиферентні досліджувані, тоді як релігійні люди могли виховуватися в цілком нерелігійних родин. Загалом результати неоднозначні і потребують подальших, вже соціологічних, досліджень.

Сімейний стан на сьогодні. Важливим є розуміння того, якою мірою у досліджуваних із різних груп наявні значущі стосунки. При проходженні демографічної анкети треба було обрати варіант, який характеризував би сімейний стан. Відносна однорідність досліджуваних груп за цим критерієм вказує на те, що відмінності в психологічному благополуччі не обумовлені різними показниками сімейного стану, що є особливо актуальним з огляду на значну роль романтичних та сімейних стосунків для різних показників благополуччя людей [104; 120; 134; 148].

Перебування у шлюбі є одним із суттєвих чинників психологічного благополуччя [125], що стало вимогою для врахування цього для середнього благополуччя та його показників у досліджуваних груп.

В табл. 2.6. продемонстровано кількість досліджуваних в групах, що давали ту чи іншу відповідь на це запитання.

Таблиця 2.6.

Сімейний стан досліджуваних за групами

Сімейний стан	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Неодружений/ неодружена	44	44,2	54	54,5	35	45,5
Одружений/од ружена	24	25,3	35	35,4	11	14,3
Є друг/подруга, живемо разом	9	9,5	1	1	10	13
Є друг/подруга, живемо окремо	17	17,9	9	9,1	19	24,7
У розлученні	3	3,2	0	0	2	2,6

Як бачимо, релігійні досліджувані меншою мірою схильні зустрічатися, не оформлюючи свої стосунки, і ще меншою мірою схильні жити разом поза шлюбом, на відміну від інших груп. Також вони не дають відповіді про те, що є розлученими або нещодавно розійшлися. Ці дані пояснюються сповіданням більш традиційних цінностей з їх боку.

Якщо підсумувати відсотки досліджуваних з різних груп, що перебувають у стосунках, то вийде 52,7% у атеїстів, 45,5% у релігійних та 51,3% у індиферентних досліджуваних.

Фінансове становище родини. В демографічному блоці батареї тестів було запитання про те, як досліджуваний оцінює фінансове становище своєї родини. Варіанти відповіді формулювалися так, аби отримати якомога об'єктивнішу інформацію: 1 – «Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на продукти», 2 – «На продукти грошей вистачає, однак купівля одягу викликає фінансові утруднення», 3 – «Грошей вистачає на продукти та одяг, але купівля товарів тривалого користування є для нас проблемою», 4 – «Ми можемо без вагань дозволити собі товари тривалого користування, але важко купувати дійсно дорогі речі», 5 – «Ми можемо дозволити собі машину, квартиру дачу і багато чого іншого».

Фінансове становище стабільно пов'язане з вищими показниками благополуччя особистості на різних вибірках в різних дослідженнях [152, с. 1440]. Це є закономірним з огляду на товари та послуги, які людина може отримати завдяки грошам, і також із збільшенням життєвих можливостей. При цьому гроші мають значно більший зв'язок із благополуччям у людей бідних, тоді як у забезпечених людей вони зазвичай не мають високого зв'язку із благополуччям та його показниками [46].

В табл. 2.7. представлений розподіл частот відповідей за групами.

Таблиця 2.7.

Актуальне фінансове становище родини досліджуваних за групами

Бали за шкалою	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	1	1,1	0	0	3	3,9
2	6	6,3	9	9,1	6	7,8
3	32	33,7	38	38,4	28	36,4

Продовження таблиці 2.7.

4	48	50,5	48	48,5	35	45,5
5	8	8,4	4	4	5	6,5

Ніяких значних відмінностей між фінансовим становищем родини віднайти не вдалося – жодна з груп, якщо виходити з їх відповідей, не є значно багатшою або значно біднішою, ніж інші групи.

Суб'єктивне здоров'я. Демографічний блок містив запитання про те, наскільки досліджуваній задоволений станом свого фізичного здоров'я.

Цей показник покликаний проконтролювати стан здоров'я досліджуваних, оскільки він є одним із найвизначніших об'єктивних чинників психологічного благополуччя. Контроль не є досконалим через те, що заснований на самозвіті, тобто має неминуче суб'єктивний характер. Через неможливість врахувати об'єктивні медичні дані про стан здоров'я досліджуваних та необхідність контролю цього чинника зостосування самозвіту виглядало безальтернативним.

Досліджувані мали обрати варіант відповіді за Ліккерт-шкалою від 1 («Повністю не задоволений») до 7 («Повністю задоволений»). В табл. 2.8. продемонстровано частоти досліджуваних в групах, що давали ту чи іншу відповідь на це запитання.

Таблиця 2.8.

Суб'єктивне здоров'я за групами за групами

Бали за шкалою	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	0	0	1	1	0	0
2	5	5,3	2	2	2	2,6
3	5	5,3	5	5,1	9	11,7
4	10	10,5	12	12,1	12	15,6
5	35	36,8	32	32,3	25	32,5

Продовження таблиці 2.8.

6	31	32,6	34	34,3	25	32,5
7	9	9,5	13	13,1	4	5,2

Як бачимо, між групами немає великих відмінностей за цим показником, основні результати скрізь концентруються навколо значень 5, 6 і 4. Це свідчить про однорідність груп за цим критерієм, і виключає необхідність урівнювати досліджуваних за ним.

Особи з оптимістичним атрибутивним стилем інакше пояснюють свій фізичний стан, ніж с песимістичним [21]. Воно формує окремий індикатор, що неабияким чином пов'язаний із благополуччям, причому причинно-наслідковий зв'язок може мати взаємний характер. Зокрема, психологічне благополуччя здійснює вплив на здоров'я, тоді як здоров'я є умовою вищого психологічного благополуччя через вищу якість життя особи. Не можна виключати можливість впливу третього чинника як на здоров'я, так і на психологічне благополуччя – ним можуть бути пренатальне годування або середовище життя, які мають обґрунтований та очевидний вплив на обидві змінні [117, с. 20]. З іншого боку, вплив позитивних психічних станів, емоцій та загальне благополуччя як таке, хоч і зменшують ризики для здоров'я умовно здорових людей через, зокрема, стимуляцію роботи імунної системи, якщо і здійснюють вплив на фізичний стан хворих серйозними розладами осіб, то він є незначним [117, с. 8].

Частота молитви та відвідувань храму. Для потрапляння в релігійну групу необхідною умовою було відвідування храму не рідше разу на місяць і/або молитва не рідше разу на тиждень. Тим не менше, зберігався значний діапазон можливостей – деякі релігійні люди можуть відвідувати храм раз на місяць, інші – декілька разів на тиждень. Те саме можна сказати і про частоту молитви – здійснювати молитву можна раз на тиждень або декілька разів на день. Окрім цього, досліджуваний міг молитися дома, але ходити до храму.

Відвідування культових місць, а також індивідуальні релігійні практики, на кшталт молитви, зв'язані з психологічним благополуччям та його складовими [160, с. 25].

В табл. 2.9. представлено дані частоти відвідувань храму та молитви представників релігійної групи.

Таблиця 2.9.

Частота відвідувань храму у релігійних досліджуваних

Варіанти відповіді	Релігійні	
	Кількість	%
Раз на тиждень або частіше	71	71,7
Раз на 2-3 тижні	13	13,1
Раз на місяць	7	7,1
Раз на декілька місяців	8	8,1
Раз на рік або менше	0	0
Ніколи	0	0

Як можна побачити, менш ніж 10% релігійних досліджуваних відвідує храм менше разу на місяць, тоді як 71,7% – раз на тиждень або частіше. З цього робимо висновок про високу релігійність релігійної групи у нашій вибірці та їх залученість до соціального боку сповідування релігії.

Наступна таблиця (табл. 2.10.) містить дані з частоти молитви.

Таблиця 2.10.

Частота молитви у релігійних досліджуваних

Варіанти відповіді	Релігійні	
	Кількість	%
Декілька разів на день	52	52,5
Кожного дня	40	40,4
Декілька разів на тиждень	3	3

Продовження таблиці 2.10.

Раз на тиждень	4	4
Раз на 2-3 тижні	0	0
Раз на місяць або менше	0	0
Ніколи	0	0

Більше 90% представників релігійної групи моляться не менше, ніж раз на день, і жоден – менше разу на тиждень. Дані з частоти відвідування храму та молитви свідчить про високу релігійну залученість релігійних досліджуваних у нашій вибірці.

Як індикатор релігійності досліджуваних частота молитви виявляється дуже важливою – вона може свідчити про реальну, а не декларативну, вдавану релігійність особистості, і співвідноситься із інтеріоризацією релігійних практик самою особою. Деякими авторами молитва, а навіть не частота відвідування культових місць, визначається головним чинником психологічного благополуччя релігійної особистості [176, с. 373].

Частота молитви та відвідування храму по-різному корелюють із такими соціально-психологічними показниками, як негативна установка стосовно людей з іншими релігійними переконаннями та позитивна стосовно самогубства заради блага власної релігійної спільноти, причому такі дані було отримано на представниках різних культурних груп та релігійних традицій, як то індуїсти в Індії, прихожани Руської православної церкви, іудеї Ізраїлю, мусульмани Палестини та Індонезії, мексиканські католики та представники протестантських деномінацій в США [143]. Ці дані зумовили важливість виокремлення частоти молитви та відвідування культових місць.

З огляду на такі дані важливим є відокремлення цих індексів та ретельне дослідження частоти молитви релігійної групи нашої вибірки та представлення його результатів. Зокрема, якщо дані за частотою молитви не стосуються соціальної залученості та ідентичності, вони, з огляду на

важливість соціального компоненту для благополуччя особистості, гіпотетично, можуть давати інші психологічні наслідки стосовно психологічного благополуччя досліджуваних та його показників.

Хоча дана робота не має на меті дослідження цього питання, дані, викладені вище, вимагають відокремлення цих індексів та їх незалежного оцінювання.

Освіта. В межах демографічного блоку досліджуваним задавалося питання про рівень їх освіти.

Рівень освіти доволі неоднозначно пов'язаний із психологічним благополуччям особистості. Низка досліджень демонструють позитивний статистичний зв'язок із благополуччям та кожним наступним рівнем освіти, тоді як інші радше вказують на те, що середній рівень освіти є найсприятливішим для високого психологічного благополуччя. Однак за умови відсутності контролю змінних доходів, соціального статусу та фізичного здоров'я вони мають високий рівень зв'язку із рівнем задоволеності життям та благополуччям, що обумовлено вищим рівнем освіти. І рівень доходів, і статус в суспільстві, і здоров'я є в значній мірі наслідками високого рівня освіти.

Рівень освіти виявився в значно більшій мірі статистично пов'язаним із суб'єктивним здоров'ям, ніж із суб'єктивним благополуччям людини. Це дає підстави для розгляду суб'єктивного здоров'я як проміжної ланки, що єднає освіту з благополуччям [152, с. 1400]. Також рівень освіти виявляється важливішим для жителів бідних країн, хоча ці дані є дискусійними [125, с. 100-101].

В усіх групах більшість досліджуваних або має, або здобуває вищу освіту. Серед індиферентних значно більше людей з середньою освітою, що може бути обумовленим нижчим середнім віком досліджуваних. Табл. 2.11. показує розподіл за рівнем освіти досліджуваних з різних груп.

Таблиця 2.11.

Рівень освіти досліджуваних

Освіта	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Неповна середня	3	3,2	2	2	0	0
Середня	3	3,2	2	2	12	15,6
Середня спеціальна	6	6,3	5	5,1	4	5,2
Неповна вища	39	41,1	21	21,2	22	28,6
Вища	41	43,2	65	65,7	38	49,4
Вчений ступінь	3	3,2	4	4	1	1,3

Загалом, освітній рівень досліджуваних є однаковим і не має призводити до артефактів у емпіричному дослідженні.

Рід занять. Нас цікавив також рід занять досліджуваних. Дані про зв'язок типу професійних занять із психологічним благополуччям особистості є вельми суперечливими, що не дозволяє однозначно стверджувати примат одного роду занять над іншим; однак безробіття здійснює стабільний та негативний вплив на психологічне самопочуття людей та їх відповіді на питання про благополуччя та задоволеність життям [125, с. 101]. Більшість досліджуваних в усіх групах продовжує навчання або працює на підприємстві. В табл. 2.12. містяться свідчення про професійні заняття досліджуваних.

Таблиця 2.12.

Рід занять. Відповіді за групами

Рід занять	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Навчання	30	31,6	26	26,3	31	40,3
Робота на підприємстві	31	32,6	33	33,3	17	22,1
Власний бізнес	6	6,3	8	8,1	7	9,1
Наукова робота	9	9,5	10	10,1	8	10,4
Безробітний/безробітна	4	4,2	7	7,1	5	6,5
Декретна відпустка	3	3,2	7	7,1	3	3,9
Інше	12	12,6	8	8,1	6	7,8

Дані за іншими видами діяльності також не відрізняються суттєво одне від одного.

Внутрішня єдність складових психологічного благополуччя.

Спершу необхідно виявити взаємний кореляційний зв'язок між складовими психологічного благополуччя, що застосовуються в дисертаційній роботі. Подібний зв'язок засвідчуватиме єдність компотентів психологічного благополуччя, враховуючи при цьому їх відмінність між собою, акцент уваги на різних аспектах оптимального життя особистості. Як бачимо в таблиці Є.1. в додатках, всі кореляції індексів психологічного благополуччя є статистично значущими, а також, як правило, сильними або середніми, хоча існують також виключення. Кореляції між різними субшкалами опитувальника психологічного благополуччя К. Ріфф є очікуваними, і особливо, через свою тавтологічність, є очікуваними кореляції субшкал із інтегральним евдемонічним благополуччям, що є їх сумою.

В свою чергу, значущі та сильні кореляції інтегрального евдемонічного благополуччя та його субшкал із задоволеністю життям, позитивним та негативним афектом означають близькість, а то й єдність конструктів

благополуччя та щастя особистості в межах гедоністичного та евдемонічного підходів. Евдемонічний підхід вважається глибшим та специфічнішим за гедоністичний, що має своє відображення в його емпіричних показниках.

До того ж, високі евдемонічні показники є причиною високих гедоністичних показників – втім, останні можуть мати своєю причиною й інші чинники. Скажімо, кореляція задоволеності життям із інтегральним евдемонічним благополуччям та самоприйняттям (евдемонічними конструктами) виявилася вищою за кореляцію із позитивним та (негативну кореляцію) з негативним афектами (іншими гедоністичними конструктами). Негативний афект негативно корелює із позитивним, що є природнім через характер їх зв'язку, однак ще більшою мірою негативно корелює з евдемонічними управлінням середовищем, самоприйняттям, цілями в житті, позитивними стосунками та загалом інтегральним евдемонічним благополуччям.

Таким чином, наявні результати кореляційного аналізу зв'язків різних складових психологічного благополуччя свідчать про єдність тематики щастя та благополуччя особистості, а також про нерозривність гедоністичної та евдемонічної традицій розуміння щастя на практиці. Психологічне благополуччя виявляється цілісним феноменом, що включає у себе як когнітивні, так і афективні аспекти оцінювання особою власного життя.

Порівняння складових психологічного благополуччя за статтю.

Стать визначається дослідниками як важливий, однак неоднозначний чинник благополуччя. Різні країни мають різний зв'язок благополуччя зі статтю. Світове дослідження цінностей показувало загальний рівень чоловіків дещо вищим за жіночий, причому якщо в Скандинавській, Азійських та північноамериканських країнах це було так, то в країнах колишнього СРСР навпаки – чоловіки виявилися щасливішими, незважаючи на низькі показники середнього віку смерті та величезну різницю між чоловіками і жінками за цим показником [152, с. 1440].

Окрім відмінності показників благополуччя у чоловіків і жінок зазначимо, що жінки більше схильні до релігійної віри, аніж чоловіки – останні значно частіше є атеїстами [96]. Такі емпіричні дані обумовлюють необхідність контролю змінної статі при порівнянні груп досліджуваних для перевірки висунутих гіпотез.

На нашій вибірці дані виявилися дещо іншими – жінки мають значущо вищі результати майже за всіма евдемонічними складовими, насамперед за позитивними стосунками і управлінню середовищем, а також за задоволеністю життям. При цьому баланс афекту виявився таким, що не розрізняється значущо. Ці дані бачимо в табл. 2.14.

Таблиця 2.14.

Складові психологічного благополуччя у чоловіків та жінок

Складові	Чоловіки		Жінки		p
	M	SD	M	SD	
Евдемонічне благополуччя	359,33	41,405	371,81	41,568	0,014
Автономія	62,57	8,129	60,59	8,956	0,058
Управління середовищем	55,60	9,191	58,72	8,635	0,004
Особистісне зростання	66,29	7,214	66,91	7,285	0,480
Позитивні стосунки	56,84	10,294	61,10	9,985	0,001
Цілі в житті	62,64	9,107	64,99	9,277	0,037
Самоприйняття	55,38	10,717	59,50	9,621	0,001
Задоволеність життям	19,85	6,462	23,09	5,657	0,000
Позитивний афект	33,53	6,475	34,74	7,252	0,149
Негативний афект	19,26	7,000	18,34	5,711	0,239

Загалом, багаточисельні дослідження суб'єктивного благополуччя не виявляють зв'язків між ним та статтю. Жінки схильні переживати емоції, як позитивні, так і негативні, інтенсивніше (відмінності позитивного та

негативного афекту на нашій вибірці виявилися статистично незначущими), вони мають більші відхилення задоволеності життям від середнього (стандартне відхилення за цією складовою у нашій вибірці більше у чоловіків), однак середні значення задоволеності життям у них не відрізняються від таких у чоловіків [191, с. 140].

Деякою мірою, наші дані повторюють інформацію про дещо вищі показники задоволеності життям у жінок, що досягають свого піку у віці до 30 років, що були зафіксовані в дослідженнях Інституту Геллапа. Тим не менше, країни Східної Європи загалом та пострадянські країни зокрема показують обернену тенденцію – жінки тут задоволені своїм життям значущо менше, ніж чоловіки, хоча відмінність не є великою. На основі більш ранніх досліджень М. Аргайл зазначає, що чоловіки трохи менш задоволені життям, ніж жінки, однак ця відмінність з часом зникає [2].

Дослідники з Інституту Брукінгса роблять висновок про те, що скрізь у світі, окрім дуже бідних країн (як-то Африка на південь від Сахари), жінки мають вищі показники благополуччя, ніж чоловіки, і стандартне відхилення благополуччя у жінок менше. При цьому жінки щасливіші зі чоловіків більшою мірою тоді, коли вони проживають в містах та мають високий рівень освіти [143].

Нам не вдалося знайти публікації про статеві відмінності у складових евдемонічного благополуччя.

Порівняння складових психологічного благополуччя за країнами проживання. Жителі різних країн світу мають відмінності у показниках благополуччя. Зазвичай, жителі Російської Федерації оцінюють якість свого життя та власне благополуччя дещо вище, ніж жителі України, при збереженні пострадянської тенденції до зменшення рівня психологічного благополуччя в порівнянні із показниками досліджень часів СРСР [101; 118; 139]. Окрім цих даних не можна не врахувати соціально-політичний контекст, що відрізняється в обох досліджуваних нами країнах. Ситуація в

Україні навряд чи видається сприятливою для відчуття її громадянами високого рівня психологічного благополуччя та задоволеності життям.

Відмінності за країнами за їх наявності варто проконтролювати в емпіричному дослідженні, оскільки вони можуть призвести до змішування і призвести до появи артефактів.

В нашій вибірці єдиною значущою відмінністю є різниця в показнику управління середовищем, і вона може стосуватися структури вибірки більшою мірою, ніж відмінності за країнами як такими – скажімо, релігійні досліджувані, як ми побачимо згодом, мають вищі показники управління середовищем; в Україні більше досліджуваних, що потрапили в групу релігійних.

В табл. 2.15. представлено результати за нашою вибіркою.

Таблиця 2.15.

Складові психологічного благополуччя за країнами

Показник	Україна		Росія		р
	М	SD	М	SD	
Евдемонічне благополуччя	369,72	38,841	361,18	45,239	0,103
Автономія	61,33	8,043	61,77	9,351	0,703
Управління середовищем	58,24	8,635	56,00	9,364	0,044
Особистісне зростання	66,88	7,020	66,28	7,545	0,502
Позитивні стосунки	60,18	9,966	57,74	10,673	0,055
Цілі в житті	64,63	8,828	62,96	9,741	0,146
Самоприйняття	58,45	9,609	56,46	11,143	0,123
Задоволеність життям	22,02	6,102	21,02	6,412	0,194
Позитивний афект	34,27	6,503	34,05	7,443	0,796
Негативний афект	18,48	5,743	19,15	7,061	0,394

Оскільки безпосереднім завданням дисертаційного дослідження є вивчення благополуччя у його зв'язку з атеїзмом та релігійністю, варто здійснювати контроль змінних при проведенні основних підрахунків.

Висновки до розділу 2

1. Висунуто припущення, що релігія може робити непрямий внесок в психологічне благополуччя, являючи собою «контейнер» для чинників, що його опосередковують. Відповідно до нього, існують суб'єктивні чинники, здатні опосередковувати релігійний або атеїстичний внесок в психологічне благополуччя: конгруентність особистих і суспільних цінностей, підтримка з боку спільноти та залученість в неї особи, почуття суб'єктивної безпеки (соціальної та екзистенційної), впевненість у істинності власних переконань, цілі та смисл життя.

2. Конгруентність цінностей операціоналізована як міра узгодженості ціннісного профілю особи та групи, до якої вона належить. Вимірювання цінностей здійснювалося за допомогою методики «Портретний опитувальник цінностей Ш. Шварца другого перегляду». Чинник соціальної підтримки та залученості операціоналізований за допомогою шкали зв'язаності в опитувальнику задоволеності базових психологічних потреб. Використання цієї шкали уможливило вимірювання емоційної теплоти в актуальних міжособистісних стосунках особистості. Опитувальник Дж. Даккіта «Віра в небезпечний світ» дозволив оцінити чинник почуття суб'єктивної безпеки. Впевненість в істинності власних переконань операціоналізована через порівняння середніх значень складових психологічного благополуччя у атеїстів та індіферентних щодо релігії досліджуваних, а також порівняння досліджуваних, що показали різний ступінь згоди або незгоди з твердженням про існування Бога за Лікерт-шкалою. Чинник цілей та смислу життя був операціоналізований через застосування шкали наявності смислу

опитувальника «Смисл життя» М. Стегера. Застосування цієї методики уможливило диференціацію досліджуваних з низькими показниками смислу життя на тих, які знаходяться у пошуку смислу, і тих, які вже знайшли його.

3. Обґрунтування та застосування комплексного підходу дозволило використати конкуруючі способи дослідження благополуччя особистості, питання співвідношення яких є дискусійним в сучасній психології: евдемонічний та гедоністичний.

4. Вибірку емпіричного дослідження чинників психологічного благополуччя особистості атеїста склала 271 особа. У відповідності до мети та завдань емпіричного дослідження було утворено три групи досліджуваних: атеїсти (95 осіб), релігійні (99 осіб), індіферентні (77 осіб). З метою порівняння осіб, що ідентифікують себе з атеїзмом, та мають різні погляди на світобудову, було утворено дві групи: матеріалісти (110 осіб) та нематеріалісти (59 осіб).

Статистична обробка даних здійснювалася з використанням кореляції Пірсона, t-критерію для порівняння середніх, одновимірний дисперсійний аналіз (ANOVA), ієрархічного регресійного аналізу з аналізом модерації, а також якісних методів. Підрахунки проводилися в програмі IBM SPSS Statistics 21. Метою застосування ANOVA був контроль таких демографічних змінних, як стать і країна проживання. Аналіз за допомогою критерію Лівіна дозволив перевірити нульову гіпотезу про те, що дисперсія помилки залежної змінної є постійною в групах, що порівнювалися.

5. Аналіз демографічних даних за вибіркою показав, що всі три досліджувані групи однорідні за показниками повноти батьківської родини, кількістю сіблінгів, вихованню в релігійних батьківських родин, фінансовому становищу, суб'єктивно оціненому стану здоров'я, рівню освіти, роду занять та наявності романтичних стосунків. Це дозволяє констатувати успішність контролю об'єктивних чинників психологічного благополуччя у дослідженні. Дані частоти відвідування храму та молитви

свідчать про високу релігійну залученість релігійних досліджуваних у вибірці.

6. Кореляційний аналіз зв'язків між виокремленими складовими психологічного благополуччя виявив єдність тематики щастя та благополуччя особистості, а також нерозривність гедоністичної та евдемонічної традицій розуміння благополуччя на емпіричному рівні.

РОЗДІЛ 3

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ЧИННИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ АТЕЇСТІВ

3.1. Вивчення особистісних чинників психологічного благополуччя атеїстів у порівнянні з релігійними та індиферентними досліджуваними

Перш за все, необхідно порівняти середні показники складових психологічного благополуччя у представників різних досліджуваних груп. Ці дані, безумовно, не дадуть повної картини міжгрупових відмінностей, що є надто тонкими та для свого пізнання потребують також інших методів математично статистики, однак являтимуть собою перше наближення до розв'язання поставлених дослідницьких завдань.

Показники релігійних досліджуваних переважають в наступних евідемонічних змінних: позитивні стосунки, управління середовищем, цілі в житті, самоприйняття, наявність смислу, а також у гедоністичному показнику задоволеності життям. При цьому не спостерігається значущих відмінностей між балансом афекту у досліджуваних з різних груп, значущим виявляється лише когнітивний аспект суб'єктивного благополуччя. Атеїсти, в свою чергу, мають вищі за релігійних досліджуваних показники автономії.

Як було показано і аргументовано вище, через статеву незбалансованість вибірки та наявність досліджуваних, що проживають у двох країнах, постає необхідність контролю вказаних демографічних змінних. З цією метою був застосований одномірний дисперсійний аналіз (ANOVA).

Результати порівняння середніх у релігійних досліджуваних та атеїстів представлені в табл. 3.1.

Таблиця 3.1.

Складові психологічного благополуччя у релігійних осіб та атеїстів: середні та стандартні відхилення

Складові	Релігійні		Атеїсти		p
	M	SD	M	SD	
Евдемонічне благополуччя	374,60	43,37	362,74	42,656	0,057
Автономія	59,86	8,844	63,72	7,802	0,001
Управління середовищем	59,85	8,472	56,09	9,382	0,004
Особистісне зростання	66,23	8,015	67,32	6,935	0,315
Позитивні стосунки	63,09	9,610	56,17	10,365	0,000
Цілі в житті	66,13	8,048	63,06	9,984	0,020
Самоприйняття	59,43	9,511	56,38	11,307	0,044
Задоволеність життям	23,38	5,499	19,95	6,579	0,000
Позитивний афект	34,66	7,271	33,54	7,196	0,282
Негативний афект	17,83	6,188	18,94	6,476	0,225

Результати дисперсійного аналізу виявилися такими:

Інтегральний показник евдемонічного благополуччя: $F(1;190) = 2,177$, $p = 0,142$, $\eta^2 = 0,011$ при контролі ефекту статі, та $F(1;190) = 1,023$, $p = 0,313$, $\eta^2 = 0,005$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі та країни проживання виявився статистично незначущими, але взаємодія ефектів групи, до якої відносився досліджуваний, і країни був значущий ($F(1;190) = 4,188$, $p = 0,042$, $\eta^2 = 0,022$). У атеїстів різниця середніх за країнами виявилася незначущою, тоді як у релігійних досліджуваних з України середнє склало $M=381,15$, для досліджуваних з Російської Федерації: $M=357,11$, $p=0,039$.

Автономія: $F(1;190) = 4,65$, $p = 0,032$, $\eta^2 = 0,024$ при контролі ефекту статі, та $F(1;190) = 13,692$, $p = 0,0$, $\eta^2 = 0,067$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі та країни проживання виявилися статистично незначущими, тоді як ефект взаємодії групи та країни проживання –

значущим: $F(1;190) = 4,938$, $p = 0,027$, $\eta^2 = 0,025$. У атеїстів різниця середніх за країнами виявилася незначущою, тоді як у релігійних досліджуваних для жителів України середнє склало $M=61$ ($SD = 8,606$), для жителів Росії: $M=56,81$ ($SD = 8,91$), $p=0,041$.

Управління середовищем: $F(1;190) = 5,77$, $p = 0,017$, $\eta^2 = 0,029$ при контролі ефекту статі, та $F(1;190) = 4,047$, $p = 0,046$, $\eta^2 = 0,021$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі та країни проживання виявилися статистично незначущими, тоді як ефект взаємодії групи та країни проживання – значущим: $F(1;190) = 4,19$, $p = 0,042$, $\eta^2 = 0,022$. У атеїстів різниця середніх за країнами виявилася незначущою, тоді як у релігійних досліджуваних для українців середнє склало $M=61,15$, для росіян: $M=56,37$, $p=0,032$.

Особистісне зростання: Контроль ефекту статі, країни проживання, а також взаємодії змінних дозволив продемонструвати статистичну незначущість, що унеможлиблює інтерпретацію цих даних.

Позитивні стосунки: $F(1;190) = 12,594$, $p = 0,0$, $\eta^2 = 0,062$ при контролі ефекту статі, та $F(1;190) = 17,832$, $p = 0,0$, $\eta^2 = 0,086$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися незначущими.

Цілі в житті, самоприйняття: Використання критерію Лівіна допомогло виявити незначущість ефектів цих змінних.

Задоволеність життям: $F(1;190) = 7,262$, $p = 0,008$, $\eta^2 = 0,037$ при контролі ефекту статі, та $F(1;190) = 11,575$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,057$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися незначущими.

Позитивний та негативний афект: Контроль ефекту статі, країни проживання, а також взаємодії змінних виявився статистично незначущим, окрім ефекту взаємодії групи та країни проживання при аналізі *позитивного афекту*: $F(1;190) = 1,2$, $p = 0,019$, $\eta^2 = 0,029$. У атеїстів різниця середніх за

позитивним афектом за країнами виявилася незначущою, тоді як у релігійних досліджуваних для жителів України середнє склало $M=35,69$ ($SD = 6,639$), для жителів Росії: $M=31,89$ ($SD = 8,243$), $p=0,038$.

Отже, контроль демографічних змінних завдяки ANOVA показав, що саме належність до тієї чи іншої групи, релігійної або атеїстичної, а не демографічні змінні статі та країни проживання, здійснюють значущий внесок в різницю у складових психологічного благополуччя. Це можна впевнено стверджувати стосовно таких змінних, як позитивні стосунки, автономія, управління середовищем та задоволеність життям. Іншими словами, різні результати за групами обумовлені належністю досліджуваних до цих груп.

Цінності та конгруентність цінностей. Цінності пов'язані із різноманітними складовими психологічного благополуччя як прямо, так і опосередковано. Прямі кореляції між вираженістю певних цінностей з показниками благополуччя особистості за всією вибіркою представлені в таблиці Є.2. в додатках.

Ціннісні профілі представників досліджуваних груп мають деякі суттєві відмінності. В таблиці Є.3., що представлені в додатках, та на рис. 3.2. вони представлені за всіма групами. Ціннісні профілі були отримані шляхом порівняння середніх значень змінних у трьох групах. Низка відмінностей також виявилася статистично незначущою. В таблиці Є. 4. в додатках представлені рівні статистичної значущості.

Таким чином, група атеїстів показала значущо більші середні значення таких цінностей, як автономія думки, автономія дії, стимуляція, гедонізм та досягнення; релігійна група – показників особистісної безпеки, суспільної безпеки, традиції, конформізму правил, міжособистісного конформізму, скромності, універсалізму-турботи, універсалізму-толерантності, доброти-турботи та доброти-почуття обов'язку.

Помітною стає поляризація цінностей: цінності атеїстів знаходяться виключно в особистісному фокусі (відкритість змінам та самоствердження), хоча не всі ці цінності значущо відрізняються між групами; цінності релігійних досліджуваних – виключно в соціальному фокусі (збереження (консервації) та самоподолання (самотрансценденції)).

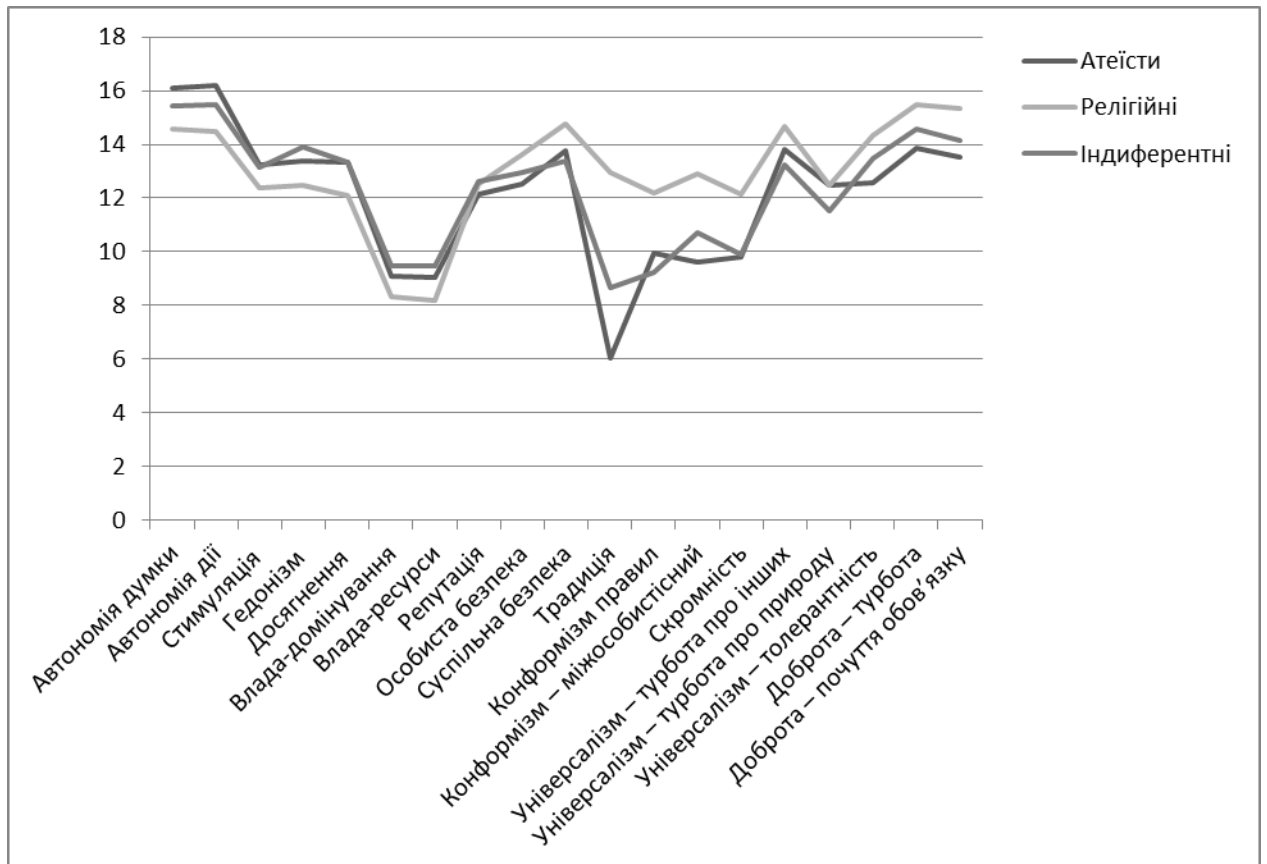

Рис. 3.2. Профілі цінностей за трьома групами досліджуваних

Атеїсти мають значущо вищі показники автономії мислення та дії, аніж релігійні та індиферентні досліджувані, менші показники міжособистісного конформізму, універсалізму-толерантності, репутації, очікувано менші показники традиції, аніж дві інші групи. Це свідчить про відмінність, хоча й не настільки чітку і однозначну, між атеїстами та індиферентними групами. Релігійні досліджувані, в свою чергу, мають найвищі з-поміж інших статистично значущі показники традиції (очікувано), скромності, суспільної безпеки, конформізму правил та міжособистісного конформізму,

універсалізму – толерантності, доброти-турботи та почуття обов'язку; найнижчі – гедонізму, досягнення, влади-домінування та влади-ресурсів.

Отже, релігійні досліджувані схильні оцінювати вище цінності збереження та самотрансценденції, атеїсти – відкритості змінам та (частково) самоствердження, індиферентні знаходяться, як правило, посередині між двома полярними групами.

Можна констатувати, що загалом цінності корелюють із змінними психологічного благополуччя, подекуди доволі значною мірою. *Інтегральний показник евдемонічного благополуччя* має значні кореляції як із цінностями відкритості змінам (окрім гедонізму), так і з цінностями досягнення, однак кореляції із цінностями збереження та, особливо, самотрансценденції, є сильнішими. Релігійні досліджувані мають вищі показники за цінностями, що, в свою чергу, більшою мірою пов'язані з психологічним благополуччям.

Автономія позитивно пов'язана з цінностями, важливими для атеїстів, і негативно – з цінностями збереження, як-то конформізм правил та, особливою мірою, міжособистісний конформізм, на яких схильні акцентуватися релігійні досліджувані. Загалом, у атеїстів виявлено значно вищі бали за показником автономії за опитувальником К. Ріфф, що узгоджується з іншими нашими даними.

Управління середовищем. Цінності, важливі для атеїстів (автономія думки та дії, досягнення) слабо корелюють із даною змінною, однак конформізм правил, традиція, суспільна безпека, доброта – турбота та універсалізм – толерантність показують вищі кореляції.

Показник *особистісного зростання* відображає протилежну тенденцію – цінності відкритості та самоствердження виявляються зв'язаними з цією субшкалою більшою мірою, ніж самотрансценденція та, особливо, збереження усталеного ладу.

Позитивні стосунки виявилися пов'язаними з самотрансценденцією (різноманітними цінностями універсалізму і, значною мірою, доброти),

майже зовсім не пов'язаними з цінностями відкритості змінам (окрім, незначною мірою, гедонізму). Негативний зв'язок із позитивними стосунками виявився у цінності влади – ресурсів, тобто у підкресленні важливості для особи мати можливість здійснювати свій вплив на інших завдяки накопиченню більшої кількості корисних товарів та послуг. Цей результат є очікуваним, а також малоінформативним стосовно відмінностей груп.

Цілі в житті – і цінності, важливі для атеїстів, і цінності, на які роблять наголос релігійні досліджувані, є значущими для високих показників цілей в житті. Втім, міра вираженості цінностей збереження та самотрансценденції, що формують соціальний полюс за Ш. Шварцем, виявляється вищою за міру вираженості цінностей відкритості. Кореляції виявляються дещо більшими, що особливо стосується цінностей доброти – турботи та доброти – почуття обов'язку.

Це саме стосується *самоприйняття* – цінності автономії корелюють із ним, однак цінності універсалізму-толерантності, доброти-турботи та доброти – почуття обов'язку демонструють вищий рівень статистичного зв'язку із самоприйняттям.

Задоволеність життям – тут цінності відкритості змінам та самоствердження виявляються ніяк не пов'язаними із задоволеністю життям, тоді як цінності збереження (особливо традиції) та цінності самотрансценденції (насамперед турботи як почуття обов'язку) виявляються дуже значущими.

З *позитивним афектом* пов'язані цінності як атеїстів, так і релігійних досліджуваних, а от уникнення *негативного афекту* полегшується завдяки цінностям, що сповідуються насамперед саме представниками релігійної групи, як-то конформізм правил та універсалізм – толерантність.

Дослідження зв'язків вираженості цінностей та благополуччя особистості раніше не проводилося на основі нової редакції теорії Ш. Шварца, а також із застосуванням евдемонічних змінних, що свідчить про

наукову новизну описаних вище результатів. В дослідженні, присвяченому вивченню зв'язків цінностей із позитивним, негативним афектом, задоволеністю життям, та рис особистості за опитувальником «Велика П'ятірка», був виявлений слабкий зв'язок задоволеності життям зі стимуляцією ($r = 0,19, p < 0,05$), негативний афект не корелював з жодною із цінностей.

Позитивний афект корелював із добротою ($r = 0,23, p < 0,01$), безпекою ($r = 0,15, p < 0,05$), досягненням ($r = 0,36, p < 0,001$), гедонізмом ($r = 0,21, p < 0,01$), стимуляцією ($r = 0,39, p < 0,001$), (загальною) автономією ($r = 0,38, p < 0,001$) та (загальним) універсалізмом ($r = 0,29, p < 0,001$) [150, с. 41]. В дослідженні, в якому взяв участь сам Ш. Шварц, не було знайдено жодних зв'язків задоволеності життям із цінностями взагалі, і всі віднайдені зв'язки були слабкими і стосувалися лише афективного аспекту суб'єктивного благополуччя [206, с. 185-186].

Отже, було виявлено значну різницю між профілями цінностей груп атеїстів та релігійних досліджуваних. Атеїсти схильні більшою мірою цінувати відкритість змінам та самоствердження, і пов'язані з ними цінності (всі знаходяться в особистісному фокусі), а релігійні досліджувані, навпаки, – цінності збереження (або консервативні цінності) та самотрансценденції – тобто всі ті, що перебувають в суспільному фокусі. Профіль цінностей індиферентної групи, зазвичай, займає проміжну позицію, і тяжіє або до однієї, або до іншої групи.

Було також встановлено зв'язок між різноманітними змінними психологічного благополуччя та вираженістю переваг тих чи інших цінностей. Загалом, релігійні досліджувані мають вищі показники за тими цінностями, що більшою мірою пов'язані зі складовими психологічного благополуччя, хоча існує чимало виключень з цього правила. Евдемонічні складові виявилися інформативнішими при аналізі зв'язку цінностей із благополуччям особистості, ніж гедоністичні складові.

Конгруентність цінностей. Окрім прямих статистичних зв'язків важливості тих чи інших цінностей зі змінними психологічного благополуччя важливим є виокремлення непрямих зв'язків між мірою того, наскільки співпадають цінності окремої особи та її групи, до якої вона належить, або суспільства загалом, та благополуччям.

Для оцінки схожості індивідуального профілю досліджуваного із загальним профілем групи (атеїстичної, релігійної або індиферентної) розраховувався коефіцієнт кореляції Пірсона за усіма 19 цінностями. Для отримання адитивного та нормально розподіленого показника він був перетворений в z-оцінку завдяки перетворенню Фішера. Табл. 3.3. містить дані про кореляції конгруентності цінностей атеїстів, релігійних та індиферентних досліджуваних зі складовими психологічного благополуччя.

Таблиця 3.3.

Кореляція конгруентності індивідуальних та групових цінностей зі складовими психологічного благополуччя

Складові	Показники конгруентності індивідуальних та групових цінностей		
	Атеїсти	Релігійні	Індиферентні
Евдемонічне благополуччя	0,302**	0,197	0,111
Автономія	0,204*	0,188	0,126
Управління середовищем	0,109	0,264**	-0,024
Особистісне зростання	0,289**	0,157	0,112
Позитивні стосунки	0,248*	0,095	0,035

Продовження таблиці 3.3.

Цілі в житті	0,250*	0,197	0,054
Самоприйняття	0,283**	0,093	0,168
Задоволеність життям	0,138	0,094	0,063
Позитивний афект	0,133	0,245*	0,235*
Негативний афект	-0,056	-0,233*	-0,248*

Примітка. * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

У релігійних досліджуваних кореляції із інтегральним евдемонічним благополуччям та цілями в житті склали $r = 0,197$ ($p = 0,051$), що означає, що вони перебувають на межі статистичної значущості. Тим не менше, навіть взявши до уваги ці зв'язки, конгруентність цінностей виявляється більш статистично пов'язаною з психологічним благополуччям атеїстів, ніж релігійних, і тим паче індіферентних досліджуваних. Важко пояснюваною є негативна кореляція негативного афекту із конгруентністю цінностей у представників релігійної групи.

Загалом можна зробити висновок, що благополуччя представників різних груп досліджуваних пов'язане зі схожістю їх ціннісних профілів з ціннісними профілями їх груп, і це насамперед стосується саме атеїстів. Це відбувається незважаючи на те, що атеїсти найменшою з усіх груп мірою цінують конформність.

Через те, що ані українське, ані російське суспільство не є занадто релігійним або занадто нерелігійним, на нашій вибірці вкрай складно перевірити гіпотезу про зв'язаність ціннісних профілів досліджуваних з різних груп із загальним ціннісним профілем суспільства.

Соціальна підтримка вимірювалася на основі опитувальника «Задоволеність базових психологічних потреб». Результати порівняння середніх за t-критерієм представлені в табл. 3.4.

Таблиця 3.4.

Задоволеність базових психологічних потреб

Потреби	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	М	SD	М	SD	М	SD
Автономія	35,08	5,964	35,99	5,211	35,81	5,765
Компетентність	27,95	5,217	28,94	5,054	27,68	5,141
Зв'язаність	38,61	6,409	42,32	6,169	38,95	6,076

Втім, значущими виявилися тільки відмінності за субшкалою зв'язаності між атеїстами та релігійними з одного боку, і релігійними та індиферентними досліджуваними – з іншого (табл. 3.5).

Таблиця 3.5.

Значущість відмінностей задоволеності базових психологічних потреб

Потреби	Атеїсти/ Релігійні	Релігійні/ Індиферентні	Атеїсти/ Індиферентні
Автономія	0,262	0,826	0,423
Компетентність	0,180	0,105	0,732
Зв'язаність	0,000	0,000	0,724

Аби виключити можливість обумовленості відмінності у зв'язаності між атеїстами та релігійними досліджуваними, був проведений одномірний дисперсійний аналіз.

Ефекти статі та країни проживання виявилися статистично незначущими ($p = 0,874$ для статі та $p = 0,364$ для країни). $F(1;190) = 11,944$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,059$ при контролі ефекту статі, та $F(1;190) = 12,698$, $p = 0,0$, $\eta^2 = 0,063$ при контролі ефекту країни проживання.

В табл. 3.6. містяться дані про зв'язок задоволеності потреби в автономії зі змінними психологічного благополуччя.

Таблиця 3.6.

Кореляції між задоволеністю потреби в автономії зі
складовими психологічного благополуччя

Складові	Атеїсти	Релігійні	Індиферентні	Загалом
Евдемонічне благополуччя	0,708**	0,720**	0,560**	0,666**
Автономія	0,396**	0,642**	0,442**	0,470**
Управління середовищем	0,682**	0,645**	0,556**	0,626**
Особистісне зростання	0,338**	0,446**	0,272*	0,351**
Позитивні стосунки	0,589**	0,570**	0,227*	0,475**
Цілі в житті	0,537**	0,606**	0,358**	0,501**
Самоприйняття	0,617**	0,647**	0,492**	0,591**
Задоволеність життям	0,518**	0,382**	0,310**	0,418**
Позитивний афект	0,478**	0,491**	0,334**	0,499**
Негативний афект	-0,397**	-0,466**	-0,288*	-0,387**

Зазначимо наявність значного кореляційного зв'язку між задоволеністю базових психологічних потреб та складовими психологічного благополуччя.

Звертає на себе увагу відносно невисокий показник зв'язку задоволеності потреби в автономії зі шкалою автономії за опитувальником К. Ріфф, особливо з огляду на більший зв'язок управління середовищем, самоприйняттям, позитивними стосунками та позитивним афектом. Для атеїстів ця кореляція є ще слабшою – її переважають кореляції з задоволеністю життям та цілями в житті. Такі дані можуть свідчити про неочевидні зв'язки між конструктами, що розглядаються, зокрема в контексті розрізнення людей відповідно до їх ставлення до релігії. Зокрема, задоволеність життям атеїста більше залежить від того, чи є його стосунки з іншими автономними, ніж у релігійної особи.

Здійснення потреби в компетентності також є вкрай важливим для особи. В табл. 3.7. бачимо коефіцієнти кореляції задоволеності другої базової потреби, в компетентності, зі складовими психологічного благополуччя.

Таблиця 3.7.

Значення коефіцієнтів кореляції задоволеності базової потреби у компетентності та складових психологічного благополуччя

Складові	Атеїсти	Релігійні	Індиферентні	Загалом
Евдемонічне благополуччя	0,832**	0,757**	0,612**	0,749**
Автономія	0,373**	0,599**	0,245*	0,396**
Управління середовищем	0,729**	0,677**	0,512**	0,655**
Особистісне зростання	0,468**	0,487**	0,287*	0,421**

Продовження таблиці 3.7.

Позитивні стосунки	0,570**	0,550**	0,311**	0,496**
Цілі в житті	0,789**	0,713**	0,507**	0,685**
Самоприйняття	0,778**	0,720**	0,672**	0,731**
Задоволеність життям	0,628**	0,357**	0,447**	0,491**
Позитивний афект	0,651**	0,526**	0,357**	0,529**
Негативний афект	-0,334**	-0,439**	-0,399**	-0,397**

Всі показники є значущими і доволі високими, однак особливо значущим є важливість переживання компетентності для евдемонічного благополуччя атеїстів загалом, у порівнянні з індіферентними та релігійними особами. Така значущість може свідчити про особливу важливість для атеїстів відчувати свою знатність змінювати світ навколо себе та мати міцне відчуття здатності на зміни, могутності, в тому числі враховуючи міжособистісний контекст. Можна обережно припустити, що потреба в компетентності може піддаватися фрустрації у атеїстів з тих чи інших зовнішніх чи внутрішніх причин. Це припущення знаходить свої непряме підтвердження в нижчих показниках управління середовищем у атеїстів за опитувальником психологічного благополуччя К. Ріфф.

Табл. 3.8. містить значення коефіцієнтів кореляції задоволеності потреби у зв'язаності та складовими психологічного благополуччя.

Таблиця 3.8.

Значення коефіцієнтів кореляції задоволеності базової потреби у зв'язаності та складовими психологічного благополуччя

Складові	Атеїсти	Релігійні	Індиферентні	Загалом
Евдемонічне благополуччя	0,702**	0,732**	0,466**	0,663**
Автономія	0,148	0,333**	0,005	0,125*
Управління середовищем	0,611**	0,600**	0,368**	0,567**
Особистісне зростання	0,404**	0,562**	0,108	0,364**
Позитивні стосунки	0,793**	0,816**	0,788**	0,815**
Цілі в житті	0,549**	0,675**	0,194	0,509**
Самоприйняття	0,587**	0,625**	0,405**	0,562**
Задоволеність життям	0,495**	0,489**	0,284*	0,465**
Позитивний афект	0,391**	0,501**	0,370**	0,425**
Негативний афект	-0,394**	-0,449**	-0,357**	-0,415**

Ці показники є важливими через те, що шкала потреби в зв'язаності є операціоналізацією міри суб'єктивної соціальної підтримки людини з боку її оточення. Показник є доволі важливим, що підтверджується очевидними корелятивними зв'язками зі складовими психологічного благополуччя. Вельми показовою є відсутність зв'язку зв'язаності з автономією у атеїстів. Це може бути наслідком сприймання атеїстами сфери міжособистісних відносин як до певної міри репресивної, такої, що радше пригнічує

особистість. Втім, інші корелятивні зв'язки є високими, що означає обмеженість цього припущення навіть за умови його правомірності стосовно психологічного відчуття особистісної автономії, свободи.

Загалом, звертають на себе увагу значущість та сила кореляційних зв'язків змінних. Очевидно це можна інтерпретувати як ще одне підтвердження теорії самодетермінації особистості. Показники кореляції автономії зі змінними психологічного благополуччя контрастують із іншими цифрами, і у атеїстів та індіферентних виявити кореляцію взагалі не вдається.

Слабка зв'язаність між теплотою міжособистісних стосунків та автономією може виявитися виразом класичної дихотомії роздільності і зв'язаності, що була описана Е. Фромом в «Мистецтві любити» [73]. Атеїсти значно більшою мірою схильні цінувати автономію, що може обумовити їх менші показники зв'язаності в контексті задоволеності базових психологічних потреб, а також менші показники позитивних стосунків загалом.

Таким чином, між показниками задоволеності базової психологічної потреби в автономії у групах атеїстів та індіферентних не виявлено жодної статистично значущої різниці. Тим не менше, можна стверджувати, що показники зв'язаності за групами мають суттєву відмінність. В свою чергу, це означає значно вищу середню задоволеність потреби у теплих стосунках з іншими людьми у релігійних досліджуваних, ніж у атеїстів та індіферентних досліджуваних, їх більшу соціальну підтримку з боку інших людей в суспільстві.

Безпека. Для вивчення того, наскільки досліджувані бачать світ як безпечний, була застосована методика Дж. Даккіта «Віра в небезпечний світ».

Порівняння середніх значень віри в небезпечний світ у групах атеїстів, релігійних та індіферентних досліджуваних показало, що релігійні

досліджувані дотримуються уявлень про небезпечність світу значно більшою мірою, ніж індіферентні, а останні – значно більше за атеїстів (табл. 3.9).

Таблиця 3.9.

Відмінності за показником віри в небезпечний світ

Показник	Атеїсти		Релігійні		Індіферентні	
	М	SD	М	SD	М	SD
Віра в небезпечний світ	31,81	8,727	39,92	6,836	35,01	7,606

Двохфакторний дисперсійний аналіз показав, що вплив фактора належності до групи релігійних, індіферентних або атеїстів виявився значущим: $F(2;265) = 20,19$, $p = 0,0$, $\eta^2 = 0,132$ при контролі ефекту статі та $F(1;265) = 10,06$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,037$ при контролі ефекту країни проживання. Досліджувані з Російської Федерації в усіх групах мали дещо менші показники віри в небезпечний світ, аніж досліджувані України, при збереженні загальної тенденції (табл. 3.10.).

Таблиця 3.10.

Віра в небезпечний світ у досліджуваних з України та Російської Федерації

Країни	Атеїсти		Релігійні		Індіферентні	
	М	SD	М	SD	М	SD
Україна	34,38	8,981	40,35	7,001	36,54	6,823
Російська Федерація	29,95	8,118	38,78	6,357	33,28	8,161

Тест – апостеріорний критерій Бонферроні показав значущість попарних відмінностей між трьома групами досліджуваних, в усіх випадках результат виявився статистично значущим ($p < 0,05$). Значущість порівняння середніх атеїстів та індіферентних складає $p = 0,011$, атеїстів та релігійних $p < 0,000$, релігійних та індіферентних також: $p < 0,000$. Неможна забувати

про значний внесок країни проживання в уявлення про світ як небезпечне місце.

Отже, гіпотеза про те, що релігійні люди порівняно з атеїстами та індіферентними щодо релігії особами оцінюють світ як менш небезпечний, була спростована. Більше того, результати дослідження підтвердили контргіпотезу – атеїсти значно менше схильні вважати оточуючий світ непередбачуваним та небезпечним; індіферентні досліджувані знаходяться посередині між атеїстичною та релігійною групою за цим показником.

Причин цьому може бути декілька.

По-перше, в силу обмежень дослідження, що не дають змогу нічого сказати про причинно-наслідкові зв'язки, вірогідним здається те, що люди з песимістичними уявленнями стосовно оточуючого світу виявляють тенденцію до більш вираженої релігійності. Релігійність, втім, виявляється недостатнім ресурсом для формування їх відчуття безпеки, навідріз від некевіруючих людей.

По-друге, не можна відкидати вірогідне пояснення, згідно з яким християнська традиція в російській та українській культурах може нести в собі заряд відкидання імманентного світу як менш цінного та схильного до гріху, що «у злі лежить». Ця гіпотеза виходить за межі академічної психології, вимагаючи співпраці в дослідженнях з боку релігієзнавців, культурологів та соціологів.

По-третє, уявлення про прогрес, в тому числі суспільний, що характерне для сциєнтистськи та матеріалістично орієнтованих атеїстів, вірогідно, може робити погляд на оточуючий світ оптимістичнішим. Установка на аналігічність та раціоналізм, що відрізняє сучасних атеїстів, може виявитися ефективнішою за релігійні переконання там, де йдеться про передбачуваність та безпеку імманентного світу.

Різні показники віри в небезпечний світ у жителів України і Росії є побічними стосовно основної тематики дослідження. Вірогідно, вони можуть бути пояснені об'єктивною соціально-політичною ситуацією в цих країнах.

Табл. 3.11. містить значення коефіцієнтів кореляції віри в небезпечний світ та складових психологічного благополуччя

Таблиця 3.11.

Значення коефіцієнтів кореляції між вірою в небезпечний світ та складових психологічного благополуччя

Складові	Атеїсти	Релігійні	Індиферентні	Загалом за вибіркою
Евдемонічне благополуччя	-0,047	0,009	0,213	0,087
Автономія	0,174	0,055	0,270*	0,068
Управління середовищем	-0,021	0,039	0,071	0,098
Особистісне зростання	-0,073	-0,136	0,055	-0,081
Позитивні стосунки	-0,178	0,082	0,221	0,130*
Цілі в житті	-0,032	0,024	0,098	0,082
Самоприйняття	-0,046	-0,035	0,154	0,063
Задоволеність життям	0,014	0,050	0,143	0,150*
Позитивний афект	0,072	0,112	0,203	0,134*
Негативний афект	0,217*	0,047	0,158	0,097

Бачимо, що всупереч запропонованим гіпотезам, віра в небезпечний світ майже ніяк статистично не пов'язана зі змінними психологічного благополуччя, а рідкісний слабкий зв'язок має парадоксальний характер, що підтверджує контргіпотезу.

Майже повна відсутність та слабкість зв'язків між вірою в небезпечний світ та психологічним благополуччям потребує свого пояснення. Тим не менше, отриманий результат виявляється доволі парадоксальним як за всією вибіркою, так і в окремих групах окрім атеїстів, що показали позитивну кореляцію віри в небезпечний світ із негативним афектом.

Релігійна група не має жодних значущих кореляцій, індиферентні досліджувані мають слабку, але помітну кореляцію віри в небезпечний світ з автономією, а вибірка загалом (вірогідно, через більшу кількість людей, що підвищує статистичну значущість) має позитивні зв'язки віри в небезпечний світ з позитивними стосунками, позитивним афектом та задоволеністю життям.

Впевненість в істинності переконань. Із 95 атеїстів 83 обрали варіант 1 на твердження «Чи вірите Ви в те, що Бог існує?», варіант 2 – лише 12. Із релігійних досліджуваних варіант 7 обрали 93 особи, варіант 6 – всього 6. Це унеможлиблює порівняння середніх всередині цих груп. Також можна зробити висновок про те, що досліджувані, чия впевненість у власних релігійних або атеїстичних поглядах є більш-менш стійкою, при проведенні опитувань схильні обирати крайні варіанти континууму на шкалі, що їм пропонується.

Задля перевірки гіпотези про те, що впевненість в істинності вірувань пов'язана із вищими показниками психологічного благополуччя, також можна порівняти кількісне значення складових атеїстів та індиферентних досліджуваних.

Порівняння середніх за групами є статистично незначущим скрізь, окрім показника автономії (табл. 3.12.).

Таблиця 3.12.

Складові психологічного благополуччя у атеїстів та індіферентних досліджуваних: середні та стандартні відхилення

Складові	Атеїсти		Індіферентні		p
	M	SD	M	SD	
Евдемонічне благополуччя	362,740	42,656	358,970	37,227	0,538
Автономія	63,720	7,802	60,920	8,831	0,031
Управління середовищем	56,090	9,382	55,390	8,552	0,607
Особистісне зростання	67,320	6,935	66,260	6,576	0,308
Позитивні стосунки	56,170	10,365	57,650	9,677	0,355
Цілі в житті	63,060	9,984	62,060	9,317	0,500
Самоприйняття	56,380	11,307	56,690	9,871	0,848
Задоволеність життям	19,950	6,579	21,290	6,200	0,173
Позитивний афект	33,540	7,196	34,350	6,071	0,422
Негативний афект	18,940	6,476	19,770	6,301	0,398

Для показника автономії є смисл проконтролювати демографічні змінні. $F(1;172) = 3,107$, $p = 0,08$, $\eta^2 = 0,018$ при контролі ефекту статі, та $F(1;172) = 4,255$, $p = 0,041$, $\eta^2 = 0,025$ при контролі ефекту країни проживання.

Отже, про будь-яку значущу різницю в показниках психологічного благополуччя між атеїстами та індіферентними досліджуваними, що не була би пов'язана з демографічними змінними, на основі наших даних говорити не можна. А оскільки відмінність між атеїстами та індіферентними групами полягає саме у впевненості у власних переконаннях, а також у ступені суб'єктивної їх важливості, не можна говорити про зв'язок впевненості в істинності вірувань із психологічним благополуччям.

Смисл життя. Задля вивчення наявності та пошуку смислу життя в дослідженні був застосований опитувальник «Смисл життя» М. Стегера. Результати порівняння середніх представлені в табл. 3.13.

Таблиця 3.13.

Показники наявності смислу та пошуку смислу

Показники	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	М	SD	М	SD	М	SD
Наявність смислу	24,82	7,628	27,90	6,463	23,71	6,728
Пошук смислу	20,02	7,455	23,47	7,781	23,21	6,940

Варто розглянути рівень значущості порівнянь, аби вони були правомірними (табл. 3.14.).

Таблиця 3.14.

Значущість відмінностей наявності та пошуку смислу

Показники	Атеїсти/ Релігійні	Релігійні/ Індиферентні	Атеїсти/ Індиферентні
Наявність смислу	0,003	0,000	0,314
Пошук смислу	0,002	0,811	0,004

Наявність смислу: $F(1;190) = 8,095$, $p = 0,005$, $\eta^2 = 0,041$ при контролі ефекту статі, та $F(1;190) = 6,556$, $p = 0,011$, $\eta^2 = 0,033$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання виявилися незначущими. Взаємодія ефектів групи та країни проживання: $F(1;190) = 6,463$, $p = 0,012$, $\eta^2 = 0,033$.

Пошук смислу: $F(1;190) = 4,344$, $p = 0,038$, $\eta^2 = 0,022$ при контролі ефекту статі, та $F(1;190) = 11,881$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,029$ при контролі ефекту

країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодії змінних виявилися незначущими, хоча значущість ефекту статі перебуває на межі проходження ($F(1;190) = 3,844$, $p = 0,051$, $\eta^2 = 0,02$).

Відмінність пошуку смислу у атеїстів та індіферентних виявилось неможливим проконтролювати шляхом дисперсійного аналізу через незначущість критерію Лівіна. Таким чином, немає можливості стверджувати, що відмінність пошуку смислу пов'язана саме із фактом відмінності груп, а не із демографічними змінними.

Можна зробити висновок, що атеїсти мають суттєво меншу наявність смислу, але й суттєво менший пошук смислу, причому за останнім показником відрізняються не лише від представників релігійної, але й індіферентної групи. Розглянемо зв'язок наявності та пошуку смислу зі змінними психологічного благополуччя (табл. 3.15. і табл. 3.16.).

Таблиця 3.15.

Значення коефіцієнтів кореляції між наявністю смислу та складовими психологічного благополуччя

Складові	Групи досліджуваних			
	Атеїсти	Релігійні	Індіферентні	Загалом
Евдемонічне благополуччя	0,677**	0,598**	0,540**	0,626**
Автономія	0,258*	0,453**	0,349**	0,306**
Управління середовищем	0,570**	0,583**	0,464**	0,570**
Особистісне зростання	0,367**	0,407**	0,252*	0,332**
Позитивні стосунки	0,437**	0,429**	0,100	0,385**
Цілі в житті	0,774**	0,608**	0,659**	0,705**

Продовження таблиці 3.15.

Самоприйняття	0,599**	0,497**	0,436**	0,535**
Задоволеність життям	0,494**	0,383**	0,456**	0,471**
Позитивний афект	0,582**	0,527**	0,397**	0,508**
Негативний афект	-0,317**	-0,389**	-0,321**	-0,358**

Наявність смислу значущим чином пов'язана зі змінними психологічного благополуччя в усіх групах, і при цьому атеїсти мають нижчі цифри наявності смислу, ніж релігійні досліджувані. Втім, звертають на себе увагу негативні кореляції пошуку смислу зі складовими психологічного благополуччя у представників релігійної групи, тоді як в інших групах значущих кореляцій не спостерігається, окрім негативного афекту у індивідуальних.

Таблиця 3.16.

Значення коефіцієнтів кореляції пошуку смислу та складовими психологічного благополуччя

Складові	Атеїсти	Релігійні	Індивідуальні	Загалом
Евдемонічне благополуччя	-0,107	-0,224*	-0,024	-0,115
Автономія	-0,095	-0,270**	-0,079	-0,194**
Управління середовищем	-0,109	-0,282**	-0,056	-0,128*
Особистісне зростання	-0,005	0,089	0,174	0,064

Продовження таблиці 3.15.

Позитивні стосунки	-0,172	-0,180	-0,041	-0,084
Цілі в житті	-0,038	-0,176	0,070	-0,036
Самоприйняття	-0,059	-0,266**	-0,115	-0,122*
Задоволеність життям	-0,048	-0,277**	0,005	-0,065
Позитивний афект	0,051	-0,112	-0,006	-0,013
Негативний афект	0,150	0,266**	0,232*	0,202**

За допомогою **регресійного аналізу** було виокремлено зв'язки складових психологічного благополуччя із його чинниками, що були виокремлені на основі теоретичного аналізу. Аналізувався внесок чинників, що були нами виокремлені в теоретичній моделі, в складові психологічного благополуччя. Для цього здійснювалася серія **аналізів модерації** (опосередкування) – методу, заснованого на ієрархічному регресійному аналізі. Цей метод дозволяє оцінити як внесок окремих змінних, так і взаємодію між ними.

Аналіз модерації здійснювався в три кроки – на першому в моделі включалися демографічні змінні статі та країни проживання досліджуваних. На другому до них додавалася змінна-чинник, внесок якого в психологічне благополуччя ми досліджували. На третьому кроці в моделі з'являлася змінна, що характеризувала взаємодію того чи іншого чинника благополуччя, що був виокремлений на основі теоретичного аналізу, здійсненому в розділі 1, та належності досліджуваних до групи атеїстів відповідно до гіпотези про модерацію. Якщо належність «атеїзм» опосередковує внесок того чи іншого

чинника в змінну психологічного благополуччя, має зростати процент дисперсії R^2 на останньому, третьому кроці.

Додатки групи Є містять інформацію стосовно внеску зв'язаності (таблиці Є.5. та Є.6), віри в небезпечний світ (Є.7., Д.8.), наявності смислу життя (Д.9., Д.10.) і конгруентності цінностей (Є.11.) у виокремлені в теоретичній моделі складові психологічного благополуччя.

Атеїсти на відміну від релігійних досліджуваних мають негативний характер зв'язку наявності смислу (опитувальник «Смисл життя» М. Стегера) та автономії (субшкала автономії за К. Ріфф): $\beta = -0,208$; $p < 0,05$ (на рис. 3.17. представлена діаграма розсіювання).

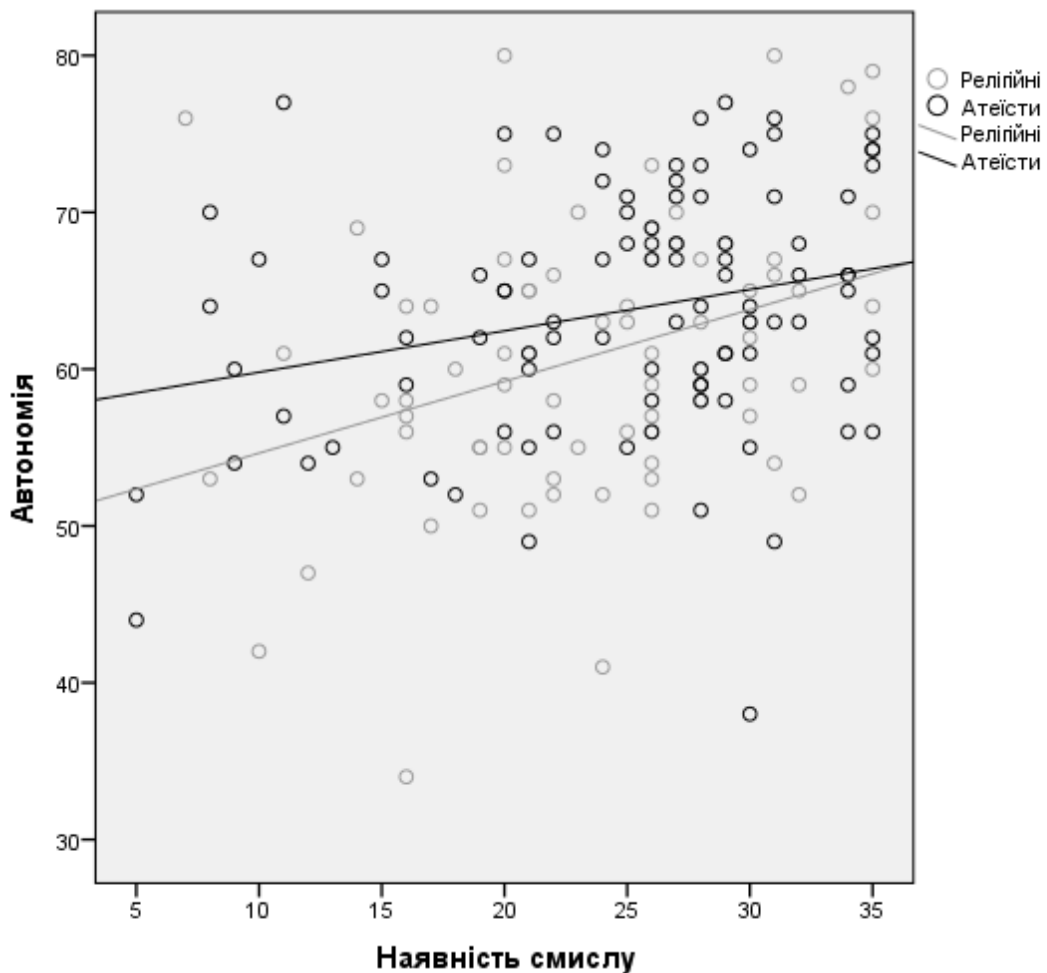

Рис. 3.17. Зв'язок наявності смислу та автономії у атеїстів та релігійних досліджуваних

Досліджувані з атеїстичними переконаннями мають загалом вищий показник автономії, і лише ті, у кого обидва показники найвищі, не відрізняються від релігійних досліджуваних. Атеїсти, вірогідно, схильні розглядати смисл життя як дещо зовнішнє, нав'язане, репресивне стосовно них. Це також знаходить своє підтвердження у тому, що вони цінують автономію думки та дії значно більше, ніж релігійні та навіть індиферентні досліджувані, що майже в усьому схожі на атеїстів. Бог та телеологія сприймаються деякими атеїстами як перешкоджання здійсненню людською свободи. Філософ-атеїст М. Гартман навіть писав про те, що Бог має померти заради ствердження гідності та свободи людини, що є неможливими у світі, де є хтось, хто перевершує людину у знаннях та могутності, і може, будучи усемогутнім, керувати подіями [9]. Цінність автономії для атеїстів може певною мірою пояснити їх невисокі показники смислу життя, оскільки він сприймається як перешкода для свободи, що, як ми знаємо, виступає для них важливою цінністю.

Значна різниця спостерігається між атеїстами та індиферентними досліджуваними. На фоні індиферентних атеїсти відрізняються за зв'язаністю (методика «Задоволеність базових психологічних потреб») в багатьох показниках. Для атеїстів зв'язаність виявляється об'єктивно важливішою, про що свідчать β -коефіцієнти, насамперед, евдемонічних показників, як-то інтегрального евдемонічного благополуччя ($\beta = 0,247$; $p < 0,01$) – діаграма на рис. Ж.1., управління середовищем ($\beta = 0,235$; $p < 0,05$) – діаграма на рис. Ж.2., особистісного зростання ($\beta = 0,243$; $p < 0,05$) – діаграма на рис. Ж.3., цілей в житті ($\beta = 0,304$; $p < 0,01$) – діаграма на рис. Ж.4., самоприйняття ($\beta = 0,217$; $p < 0,05$) – діаграма на рис. Ж.5., а також задоволеності життям ($\beta = 0,216$; $p < 0,05$) – діаграма на рис. Ж.6. Всі вказані вище діаграми містяться в додатках до дисертації.

На фоні релігійних досліджуваних у атеїстів наявність смислу (опитувальник «Смисл життя» М. Стегера) пов'язана з цілями в житті

(субшкала цілей в житті за К. Ріфф): $\beta = 0,181$; $p < 0,05$ Це можна тлумачити, виходячи із різного розуміння цілей: для атеїстів може бути важливим здійснення цілей виключно в межах цього, імманентного, світу, а для релігійних може виникати розрив між імманентним, якому притаманні цілі в звичайному розумінні, та трансцендентним, що може бути описаним лише в термінах смислу. Діаграму розсіювання, на якій зображено зв'язок наявності смислу та цілей життя у атеїстів та релігійних бачимо на рис. 3.18.

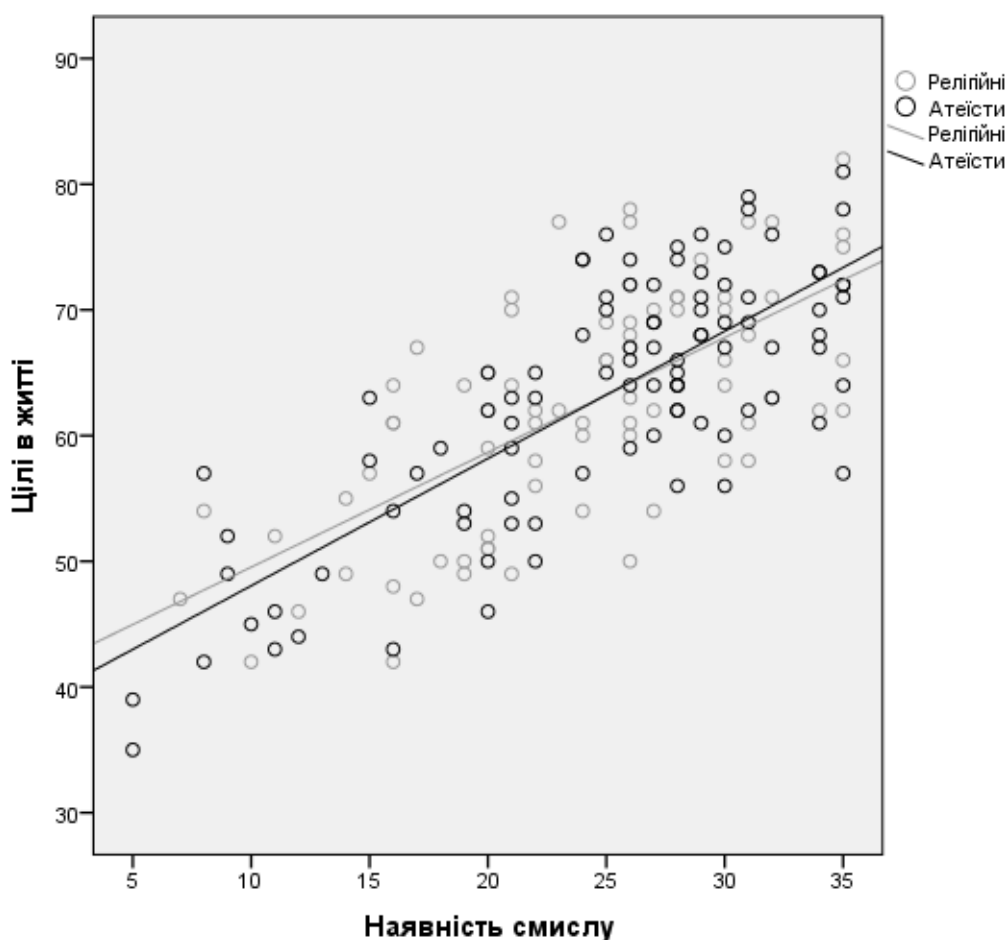

Рис. 3.18. Зв'язок наявності смислу та цілей в житті у атеїстів та релігійних досліджуваних

Аналіз отриманих даних свідчить про якісну відмінність атеїстів від інших людей зі світськими поглядами. Також це підтверджує попередні одержані нами результати: атеїсти отримують значний зиск від якісних

стосунків з іншими, соціальної підтримки та теплоти з їх боку, причому цей зиск є навіть більшим, аніж у представників інших досліджуваних груп.

Можна констатувати важливість акцентування уваги на міжособистісних стосунках з боку атеїстів, якщо вони бажають мати вищий рівень психологічного благополуччя. Умовою цього є, окрім загальних та застосовних для всіх рекомендацій, також навички зосередження на іншій людині як особистості, її емоціях та інтересах, а не лише інтелектуальному змісті її поглядів та переконань. Йдеться не стільки про меншу емоційність атеїстів, скільки про необхідність більшої діалогічності та глибини міжособистісних стосунків атеїстів, здатності долати ізоляцію та відкриватися назустріч іншій людині.

3.2. Суб'єктивні цінності атеїстів, релігійних та індиферентних досліджуваних та їх зв'язок з благополуччям

Даний аспект дисертаційного дослідження є експлораторним, тобто він не передбачає висування гіпотез. Його мета полягає у з'ясуванні суб'єктивних цінностей за групами та їх зв'язку з психологічним благополуччям. Вибірка склала 270 осіб, оскільки одна особа, що належала до релігійної групи, не заповнила методичку Д. Галаті в батареї методик, тому була виключена з аналізу. Таким чином, вибірку склали 95 атеїстів, 98 релігійних та 77 індиферентних досліджуваних.

Суб'єктивні цінності, загалом, подібні до об'єктивних цінностей, виокремлюваних в класичних теоріях цінностей М. Рокіча та Ш. Шварца. Їх відмінність полягає у визначенні них не дослідником, а самим суб'єктом. Ця методологічна настанова відповідає настанові засновників позитивної психології, таких як М. Селігман, М. Чіксентміхайї та Е. Дінер, які наголошували на важливості запитань у самої людини про міру її щастя та благополуччя [64; 79; 83; 119]. М. Чіксентміхайї навіть піддавав критиці

підходи К. Маркса та М. Фуко за те, що останні не довіряють оцінці самими людьми свого власного щастя; загалом «герменевтику підозри» він вважав філософією перфекціонізму, що не має стосунку до звичайного людського життя, що може бути хоч і не досконалим, але щасливим. На думку М. Чіксентміхайї, сучасна психологія у власному підході до дослідження об'єктивного благополуччя і нехтуванні його суб'єктивної сторони підкорилося такій філософській зачарованості [78]. Цінності завдяки процедурі, запропонованій Д. Галаті, виявляються індуктивно, і можуть вступати в суперечку із тим, що дослідники можуть вважати важливим та значущим для людей. З іншого боку дослідник в будь-якому випадку тематизує відповіді досліджуваних, розподіляє їх за категоріями, в чому може виявлятися його схильність інтерпретувати відповіді тим чи іншим чином.

Підхід до вивчення цінностей Д. Галаті є корисним та дієвим також через свій витоковий зв'язок з тематикою щастя та благополуччя, оскільки питання в анкеті звучить ті речі, що роблять людину щасливою. Хоча італійський психолог прямо не спирається на Е. Дінера та його доповнення до концепції суб'єктивного благополуччя, він, фактично, слідує тим самим шляхом – дослідити задоволеність людей своїм життям не лише в загальному смислі, але й у конкретних життєвих сферах [134].

В межах теорії, що лежить в основі застосованої методики, благополуччя бачиться не в якості одномірного конструкту – радше це «екзистенційний проект», що відкриває можливість дослідити якісні особливості його актуалізації, і, що особливо важливо, пов'язати із різноманітними сферами життя [40; 134]. На важливість аналізу окремих сфер життя як складової суб'єктивного благополуччя вказував Е. Дінер, щоправда, в межах застосованої методики не дослідник пропонує об'єктивні сфери життя, а сам досліджуваний обирає їх.

Нами було виокремлено ще одну категорію, двадцять другу тематичну категорію суб'єктивних цінностей, оскільки вона нерідко фігурувала у відповідях наших досліджуваних, і не могла бути віднесена до інших тематичних категорій. Вона отримала назву «Свобода та незалежність».

Розподіли частот суб'єктивних цінностей в абсолютній кількості та відсотках тих досліджуваних, що вказали ці суб'єктивні цінності, представлені в табл. 3.19. Курсивом виокремлені суб'єктивні цінності, відмінності за якими виявилися статистично значущими за критерієм χ^2 .

Таблиця 3.19.

Представленість суб'єктивних цінностей у різних групах досліджуваних

Суб'єктивні цінності	Атеїсти (n=95)		Релігійні (n=98)		Індиферентні (n=77)		p
	n	%	n	%	n	%	
Здоров'я	13	13,68	11	11,22	14	18,18	p=0,418
<i>Родина</i>	33	34,74	72	73,47	33	42,86	p=0,000
<i>Гроші</i>	30	31,58	15	15,31	21	27,27	p=0,024
Дружба	20	21,05	28	28,57	17	22,08	p=0,422
Любов	20	21,05	13	13,27	16	20,78	p=0,290
Робота	27	28,42	33	33,67	20	25,97	p=0,515
<i>Успіх</i>	28	29,47	11	11,22	21	27,27	p=0,004
Самоактуалізація	37	38,95	29	29,59	32	41,56	p=0,210
Цінності	9	9,47	8	8,16	3	3,90	p=0,360
Приємні події	27	28,42	24	24,49	19	24,68	p=0,788
Позитивні емоції	20	21,05	15	15,31	22	28,57	p=0,102
Гарні емоційні стосунки	22	23,16	27	27,55	26	33,77	p=0,303
Спокій і благополуччя	19	20,00	17	17,35	20	25,97	p=0,368
Партнер	23	24,21	20	20,41	10	12,99	p=0,178
Віра	0	0,00	58	59,18	0	0,00	p=0,000

Продовження таблиці 3.19.

<i>Допомога іншим</i>	4	4,21	17	17,35	5	6,49	p=0,005
Секс	3	3,16	1	1,02	2	2,60	p=0,582
Відсутність неприємних подій	5	5,26	4	4,08	4	5,19	p=0,914
Дім	5	5,26	6	6,12	5	6,49	p=0,939
Хобі	30	31,58	19	19,39	20	25,97	p=0,151
<i>Культура знання</i>	<i>i</i> 57	60,00	14	14,29	40	51,95	p=0,000
Свобода незалежність	та 8	8,42	3	3,06	4	5,19	p=0,263

Релігійні досліджувані отримали очікувано високу значущість віри, на відміну від представників атеїстичної та індиферентної груп досліджуваних, які, передбачувано, жодного разу про віру не згадали. Тематична категорія віри включала в себе відповіді, що стосувалися Бога та служіння Богу, релігії, молитви, вивчення та проповіді Біблії, церковного життя тощо. Ця суб'єктивна цінність в нашому дослідженні є, по суті, тавтологічною. Вона за визначенням мала бути відсутньою у нерелігійних, і присутньою у релігійних досліджуваних.

З іншого боку, важливість віри для релігійної групи є зайвим підтвердженням високого рівня залученості її членів до сповідування релігії та релігійних практик. У релігійних досліджуваних всі інші показники, окрім родини, є нижчими за показники важливості віри. Окрім родини та віри релігійні досліджувані мають значущі відмінності за важливістю допомоги іншим в їх житті. Тематичні категорії родини та допомоги іншим стосуються турботи про благополуччя оточуючих людей.

Стосовно важливості любові та партнера припустимо, що ці тематичні категорії не показали значущої відмінності тому, що у релігійних досліджуваних міжособистісні стосунки асоціюється насамперед саме із

родиною через більш традиційні уявлення про шлюбно-сімейні відносини. Отже, релігійні досліджувані загалом більш схильні до того, аби цінувати міжособистісні стосунки (згадаємо кількість релігійних досліджуваних, що перебувають у романтичних стосунках, в порівнянні з учасниками дослідження з інших груп).

Релігійні люди схильні більше цінувати стосунки з іншими, аніж світські люди, в тому числі ті, що є налаштованим атеїстично. Атеїстичні досліджувані не схильні до того, щоби особливо цінувати теплі міжособистісні стосунки. Це можна пов'язати з даними, що ми наводили вище – показники позитивних стосунків зв шкалами психологічного благополуччя К. Ріфф у атеїстів є значущо нижчими, аніж у релігійних досліджуваних. Атеїсти значно менше за релігійних досліджуваних цінують міжособистісну конформність, скромність, універсалізм в аспекті турботи про інших, толерантність, що безпосередньо пов'язані з якістю міжособистісних стосунків.

Проаналізувавши всі отримані нами дані, констатуємо, що міжособистісні стосунки для атеїстів менш цінні, ніж для релігійних людей; менш важливими для них є цінності, пов'язані із взаємодією з іншими людьми; атеїсти мають значущо нижчі результати майже за усіма «міжособистісними» показниками. Через те що ці показники є елементом різноманітних опитувальників психологічного благополуччя, атеїсти можуть отримувати нижчі результати за цими опитувальниками, і, як наслідок, вважатися дослідниками менш щасливими та благополучними.

Атеїсти можуть підозріло ставитися до соціальних контактів також через те, що далеко не завжди знаходять розуміння своїх поглядів у суспільстві. Дж. Поттер звертає увагу на їх дискримінацію та маргіналізацію, емоційне насильство, які схожі на ставлення до ЛГБТ. Дослідження автора в Сполучених Штатах Америки показало, що 78,2% досліджуваних-атеїстів приховують свої атеїстичні погляди для запобігання презирливого та

дискримінаційного ставлення до себе. Така атмосфера веде до нижчих показників за шкалами психологічного благополуччя К. Ріфф, насамперед до зменшення позитивних стосунків з іншими. З цього випливає, що дані стосовно меншої цінності міжособистісних стосунків та нижчих показників задоволеності ними може мати своєю причиною ставлення до атеїстів з боку інших людей. Також цим можуть бути частково пояснені показники самоприйняття у досліджуваних з атеїстичної групи.

Втім, залученість атеїстів до соціального контексту, що їх підтримує, зокрема до спеціальних атеїстичних груп, дозволяє їм отримати психологічні переваги та збільшити їх психологічне благополуччя [195, с. 46-49]. Зауважимо, що дані отримані на американській вибірці варто переносити на українську та російську вибірку з обережністю, оскільки ставлення до атеїзму в цих спільнотах мають суттєві відмінності.

В свою чергу, атеїсти мають вищі показники таких компонентів, як гроші, успіх, та, особливо, культура і знання. Представники атеїстичної групи часто вказували в опитувальнику конкретні науки, що були занесені в тематичну категорію «Культура і знання». Прикладом є такі записи, як «наука», «математика», «фізика», «психологія», «логіка», «філософія». Також досліджувані нерідко виявляли інтерес до процесів пізнання та інтелектуальної діяльності загалом: «пізнання себе та інших», «пізнання нового», «дослідження будови світу та його таємниць», «читання книжок», «інтелектуальні заняття», «раціональне мислення» тощо.

Вищі показники атеїстів підтверджують тезу про те, що для них є значно більш важливим знання, що, зазвичай, тлумачиться ними як наукове знання. Окрім цього, помітним є схильність саме до сфери раціональності та інтелекту, оскільки акцент робиться, в першу чергу, на науці, а не, наприклад, на мистецтві. Таким чином, атеїсти поділяють як сцієнтистські погляди, так і сцієнтистські пріоритети. Пізнання світу, за їх власною оцінкою, робить їх щасливими, і значно важливіше для них за міжособистісні

стосунки. При цьому цінність автономії думки надає додаткове підтвердження цій тезі – пізнання світу потребує критичного мислення як своєї умови, і це передбачає скептичну та, подекуди, критичну налаштованість стосовно авторитетів. З цього, в свою чергу, логічно випливає низька для атеїстів цінність традиції, описана нами вище, при описі результатів дослідження цінностей за Ш. Шварцем.

Що стосується успіху, зауважимо, що згідно з нашим дослідженням ціннісних профілів за групами, для атеїстів важливіші, ніж для релігійних досліджуваних, досягнення та влада-домінування. Влада-домінування негативно корелює із позитивними відносинами за К. Ріфф. Загалом, атеїсти налаштовані на особистісний, індивідуальний полюс, тоді як релігійні люди – на соціальний, колективний, міжособистісний полюс; атеїсти вважають цінним для свого щастя те, що стосується їх персонального успіху, розвитку та пізнання.

На відміну від них, релігійні люди значно більше схильні до того, щоби пов'язувати своє щастя та благополуччя з щастям та благополуччям інших людей, а також із своєю взаємодією з ними, допомогою їм тоді, коли вони цього потребують.

Важливим є виявлення відмінностей за складовими психологічного благополуччя між тими, хто назвав або не назвав ту чи іншу суб'єктивну цінність як важливу для щастя (що представлено в таблиці 3.1. в додатках). Через завелику кількість отриманих даних показані лише ті з них, що є статистично значущими.

Атеїстичні досліджувані не отримали жодної статистично значущої відмінності між тими, хто обрав цінність «Культура і знання» ($n=57$), і тими, хто не обрав його ($n=38$). При цьому у них виявлено сильний зв'язок між суб'єктивними цінностями, що належать до соціального, міжособистісного полюсу (родина та гарні емоційні стосунки), та змінними психологічного благополуччя. Ті атеїсти, що вважали гроші цінними для свого щастя,

виявили значно нижчі показники благополуччя, аніж ті, хто не згадав гроші як щось важливе. Це може бути обумовленим різними чинниками, але також може вважатися певним підтвердженням результатів низки попередніх досліджень, згідно з якими матеріалізм пов'язаний з меншим особистісним благополуччям.

При порівнянні частоти згадування грошей атеїстами та досліджуваними з інших груп, треба також взяти до уваги матеріальне становище досліджуваних. Як пам'ятаємо, атеїсти значно частіше згадують гроші в якості важливої для щастя суб'єктивної цінності. Зважаючи на приблизно рівне фінансове становище в усіх групах, можна констатувати, що атеїстичні досліджувані значно більшою мірою схильні до матеріалізму, тоді як останній негативно пов'язаний з психологічним благополуччям та його показниками.

Аналогічні результати представників релігійної групи представлені в таблиці 3.2., представлений в додатках.

У релігійних досліджуваних не було виявлено значущих відмінностей між тими, хто назвав ($n=68$) і не назвав ($n=30$) суб'єктивною цінністю родину, що дуже сильно відрізняє цю групу від атеїстичної, де родину називали не так часто, але були віднайдені важливі відмінності. Ми вирішили включити дані за тематичними категоріями «цінності», незважаючи на те, що порівняння знаходиться на межі статистичної значущості ($p = 0,051$). Ті релігійні досліджувані, які не назвали цю категорію, виявилися щасливішими за тих, хто їх назвав.

Вірогідно, це може витікати із абстрактного, та, вірогідно, відчуженого характеру тих змістів, що кваліфікувалися як «цінності», як-то «Добро», «Справедливість», «Чесність», «Доброта», «Мир в усьому світі» і т.п.

Цікавими є дані про нижчу автономію тих релігійних досліджуваних, хто визначав важливість для власного щастя теплих емоційних стосунків з іншими. Це може частково підтверджувати тезу про певну протилежність

міцних міжособистісних стосунків та автономії, індивідуальної та соціальної ціннісних орієнтацій. Люди зазвичай цінують і автономію, і теплі міжособистісні стосунки, що нерідко кидають виклик незалежності особистості від інших людей, однак кожна людина вибудовує особисту ієрархію цих цінностей. Суттєвою для атеїстів є важливість саме автономії, що домінує над іншими цінностями.

Віру як суб'єктивну цінність вказали 58 досліджуваних із релігійної групи. Втім, значущі відмінності, пов'язані з цією суб'єктивною цінністю, були знайдені лише у двох із десяти складових психологічного благополуччя – в управлінні середовищем та негативному афекті.

Індиферентні досліджувані не продемонстрували значущих відмінностей між тими, хто називав та не називав певне джерело. За суб'єктивною цінністю «Культура і знання», незважаючи на велику кількість досліджуваних, що його обрали ($n=39$), не було виявлено значущих відмінностей.

Вірогідно, інтелектуальні заняття, хоча і є цікавими та корисними для людини, не додають багато до її психологічного благополуччя, що можна сказати на основі аналізу даних груп атеїстів та індиферентних досліджуваних.

«Позитивні емоції» обрали 22 особи, рівень статистичної значущості перебував на межі проходження ($p = 0,051$) при порівнянні середніх за складовою управління середовищем. Середнє значення змінної при наявності суб'єктивної цінності становило $M=52,27$, при її відсутності: $M=56,64$. З цього можна зробити обережний висновок, що оскільки позитивні емоції стосуються стимулюючих видів діяльності, як-то «випробувати нові відчуття», «смачна їжа», «смачні напої», «алкоголь» тощо, це, вірогідно, негативно пов'язане з тим, аби знаходити можливості для реалізації своїх потреб та створення сприятливого контексту для інших видів активності.

«Позитивні емоції» пов'язані із цінностями стимуляції та гедонізму за Ш. Шварцем.

Рівень доступності суб'єктивних цінностей вимірювався на основі першої за рангом тематичної категорії, що її виокремив кожний досліджуваний. Величина рівня доступності може означати залежність особи від об'єктивних умов життя, здатності реалізувати свої цілі та отримати задоволення потреб, які людина визначає для себе як важливі. Відмінності за групами свідчитимуть про те, яким чином психологічне благополуччя досліджуваних, залежно від своїх переконань щодо релігії, пов'язане із задоволенням важливих для них потреб та бажань.

Дослідження рівня доступності цих суб'єктивних цінностей продемонструвало значні відмінності у представників досліджуваних груп. Порівняння середніх за t-критерієм за всіма трьома групами виявилось статистично незначущим ($p < 0,05$), що не дозволяє стверджувати, що релігійні досліджувані відрізняються за рівнем доступності суб'єктивних цінностей від досліджуваних з інших груп, зокрема, атеїстів.

Міра доступності суб'єктивної цінності, що було визначено першим за рангом, у релігійних досліджуваних корелює із задоволеністю життям на рівні $r = -0,197$ ($p = 0,051$), перебуваючи на межі статистичної значущості.

Атеїсти мають значно вищі негативні кореляції складових психологічного благополуччя із рівнем доступності суб'єктивних цінностей, ніж релігійні досліджувані (це особливо стосується управління середовищем, самоприйняття, задоволеності життям, позитивного та негативного афектів). Вірогідно, у релігійних досліджуваних не менший рівень доступності суб'єктивних цінностей, але менший зв'язок цього рівня із психологічним благополуччям. Іншими словами, благополуччя атеїстів більшою мірою пов'язане із об'єктивними життєвими умовами, ніж благополуччя релігійних людей.

Загалом, кореляції міри доступності суб'єктивних цінностей зі змінними психологічного благополуччя представлені в табл. 3.20.

Таблиця 3.20.

Значення коефіцієнтів кореляції між доступністю першої за рангом суб'єктивної цінності та змінними психологічного благополуччя

Показники	Атеїсти	Релігійні	Індиферентні	Загалом
Евдемонічне благополуччя	-0,48**	-0,315**	-0,250*	-0,363**
Автономія	-0,111	-0,250**	0,119	-0,078
Управління середовищем	-0,444**	-0,169	-0,317**	-0,321**
Особистісне зростання	-0,286**	-0,282**	-0,143	-0,240**
Позитивні стосунки	-0,347**	-0,305**	-0,158	-0,289**
Цілі в житті	-0,455**	-0,321**	-0,239*	-0,354**
Самоприйняття	-0,476**	-0,234*	-0,298**	-0,352**
Задоволеність життям	-0,439**	-0,197	-0,392**	-0,354**
Позитивний афект	-0,473**	-0,310**	-0,140	-0,329**
Негативний афект	0,273**	0,092	0,289*	0,219**

Примітним є загальний збіг уявлень про атеїстів серед російської студентської молоді та отриманими нами результатами. Дослідницькою групою у складі Г. Іванченко, М. Козаряна, Н. Кошелевої та Є. Осіна було проведено дослідження студентів різних факультетів НІУ ВШЕ (n=167), в

якому вивчалися імпліцитні концепції – стійкі уявлення про зв'язок зовнішніх, видимих властивостей людини з її внутрішніми властивостями. На основі імпліцитних концепцій здійснюється судження про тих чи інших людей, зокрема, про «типових» віруючих або атеїстів.

Студенти називали такі риси типового атеїста, як нігілізм, раціоналізм, розсудливість, прагматизм – тобто ті, що вказували на примат вільної думки та інтелектуальної зорієнтованості. Віруючі сприймалися студентами як моральніші, менш впевнені в собі та здатні до розуміння інших, атеїсти бачилися самовпевненими та радше аморальними [34].

Ми не ставили за мету дослідження моральності і наші дані не дають відповідь на питання, представники якої із досліджуваних груп є моральнішими, але вони вказують на те, що релігійні досліджувані мають вищі бали за шкалою позитивних стосунків, а також схильні цінувати турботу про інших, і частіше за атеїстів згадують міжособистісні стосунки та родину, а також допомогу іншим людям в якості компонентів власного щастя. Імпліцитні уявлення російської молоді про атеїстів та релігійних людей, таким чином, отримало емпіричне підтвердження в нашому дослідженні.

Уявлення про раціоналізм та аналітичність атеїстів знаходить своє місце у сучасних психологічних класифікаціях атеїзму. Психологів цікавить питання про психологічні витoki релігійних вірувань та атеїзму, та інтелектуалістська налаштованість атеїстів займає одне із перших місць у структурі мотивації осіб з атеїстичними переконаннями для того, що є підставою для здобуття ті підтримки цих переконань.

Психологами було створено декілька типологій невіри, до яких незмінно входить атеїзм. Вони мають за критерій психологічні витoki невір'я (типологія А. Норензаяна та В. Герваіса) та особливості мотивації, поглядів та поведінки невіруючих (типологія К. Сілвера). Розгляд таких підходів є важливим через загальну актуальність вивчення атеїзму.

А. Норензаян та В. Герваіс [185] визначили чотири «джерела релігійної невіри», пов'язаних із недосконалою дією того чи іншого когнітивного або культурного механізму, що пов'язаний із вірою в Бога або богів. Це «атеїзм сліпої психіки» (mind-blind atheism), апатеїзм (apatheism), недовірливий (або скептичний) атеїзм (inCREDulous atheism) та аналітичний атеїзм (analytic atheism).

Класифікація будується на характері когнітивних механізмів, що лежать в основі атеїстичних поглядів. Сучасні дослідження з когнітивного релігієзнавства передбачають, що релігійність є природнім та нормальним виявом роботи пізнавальних процесів («теорія психічного», дуалізм душі-тіла, інтуїтивна телеологія, інтуїтивне розуміння інтенційності, надчутливий механізм знаходження агента тощо), тоді як атеїзм виникає за умови незвичної роботи цих процесів або через свідоме їх гальмування, обумовлене спеціальною активністю суб'єкта. В цьому ж сенсі наука є не природньою для людського розуму, що формується еволюційно з метою виживання, тоді як пізнання грає інструментальну роль [4].

«Атеїзм сліпої психіки». Англomовне поняття «mind» важко перекласти однозначно. Застосовуються терміни «розум» та «свідомість», але найближчими аналогами є терміни «психіка», «психічне» («mental disorders» – «психічні хвороби»). «Теорія психічного» («theory of mind», ToM) – природня та інтуїтивна когнітивна здатність утворювати ментальні репрезентації свідомості інших людей, їх емоцій та почуттів, уявлень, намірів тощо. Це уможлиблює як віру в особистісного Бога та богів, а також пов'язане із парейдолічними ілюзіями.

Здатності до утворення моделі психічного інших істот страждають, зокрема, у людей, що страждають на розлади аутистичного спектру, через що порушується їх здатність уявляти психічні стани інших, і вони можуть на рівні когнітивних процесів не розуміти інших людей. Надприродні істоти, зокрема, Бог та боги, а також ангели, демони та інші агенти

трансцендентного, згідно з релігійними уявленнями, наділені психічними процесами, станами та властивостями. Їх розуміння і комунікація з ними, так само, як і розуміння інших людей і комунікація з ними, вимагає здатності до утворення ментальних репрезентацій психічного. Нездатність до утворення моделі психічного інших істот може призводити до атеїзму. А. Норензаян та В. Герваіс пояснюють таким чином невір'я з боку аутистів, а також вищі показники атеїзму та інших форм секуляризму у чоловіків в порівнянні з жінками (чоловіки мають слабшу за жінок здатність до розуміння емоційного стану інших людей).

Автори зазначають, що здатність до утворення моделі психічного в їх дослідженнях статистично опосередковує ефекти аутизму та належності до чоловічої статі [185, с. 21].

Таким чином, процес менталізації, тобто здатності уявити собі психічні стани інших людей та зрозуміти їх, є умовою можливості сповідання релігії із уявленнями про Бога або богів. Експериментальні дослідження, в яких ця здатність зменшується завдяки побудові експериментального плану, тоді як наголошується на аналітичності, демонструють зниження показників релігійної віри [89, с. 2].

Апатеїзм. Апатеїсти здатні утворювати модель психіки інших істот, однак для того, аби повірити в них та здійснювати приписи культу у них недостає мотивації. Термін «апатеїзм» стосується індіферентних щодо релігії людей. Таке ставлення до релігії превалює в безпечному та комфортному середовищі, за умови стабільного уряду тощо.

Недовірливий атеїзм. Як і апатеїзм, характеризується слабким інтересом до питань релігії. Виникає тоді, коли релігійні вірування не мають достатньої підтримки з боку пануючої культури. Люди, що відносяться до цього типу, не були навчені жодній із релігійних традицій, і не бачать смислу в зміні статусу кво. Знову-таки, особливе ставлення до релігії в даному

випадку пов'язане із відсутністю або незначною представленістю загроз через безпечність та стабільність середовища життя.

Аналітичний атеїзм. Виникає у людей, які свідомо гальмують свої інтуїтивні когнітивні схильності, що зазвичай приводять до віри, через те, що задіюють механізми аналітичного мислення. Навіть за умови неатеїстичних уявлень, люди, що часто застосовують свої аналітичні здатності, рідко є конвенційними віруючими в антропоморфного Бога або богів. Вони мають більш інтелектуалізовані уявлення про Бога – як, наприклад, деїстичні (Бог створив світ з його законами і більше не втручається в його функціонування) та пантеїстичні (Бог і природа є одним). Аналітичне мислення пов'язане із невір'ям – ця теза отримує все більше експериментальне підкріплення в дослідженнях [185].

К. Сілвер [216] запропонував емпірично обґрунтовану типологію невіруючих. Чітких меж між типами може не бути, і особи можуть схилитися в своїй активності до того чи іншого типу, але також мати риси інших.

Спершу, терміни, що застосовуються в типології, відбиралися із джерел, присвячених невір'ю, зокрема із популярної атеїстичної літератури, робіт Р. Докінза та К. Хітченса. Після цього, дослідник просив учасників (кількість досліджуваних, що визначили себе як невіруючі і з якими проводилося інтерв'ю, склало 58 осіб) дати власні визначення запропонованих ним термінів. Зазвичай, визначення стосовно одних і тих самих термінів були різні, але сукупність значень була одна і та сама. Іншими словами, досліджувані мали на увазі одні й ті самі типи невір'я, застосовуючи різні поняття для того, щоби їх назвати. Загальна згода була присутня стосовно значення понять атеїзму, агностицизму та антитеїзму. На основі опитувань автором було виокремлено шість категорій: інтелектуальні агностики/атеїсти (Intellectual Atheist/Agnostic), агностики/атеїсти-активісти (Activist Atheist/Agnostic), агностики в пошуку (Seeker-Agnostic), анти-теїсти

(Anti-Theist), не-теїсти (Non-Theist), ритуальні атеїсти/агностики (Ritual Atheist/Agnostic).

Інтелектуальні агностики/атеїсти. Це люди із відповідними, агностичними або атеїстичними поглядами, які зорієнтовані епістемологічно, на пізнання, і активно займаються самоосвітою в сфері різних наукових дисциплін та невір'я. Вони беруть участь в інтелектуальній діяльності, як-то демократичні дебати і дискусії, а також читають багато літератури щодо релігії та її критики, і є внутрішньо мотивованими до цього. Вони підтримують зв'язки з іншими інтелектуально зорієнтованими людьми, незалежно від онтологічної позиції останніх, люблять обговорювати з ними теми, що їх цікавлять.

Нерідко інтелектуальні агностики та атеїсти застосовують технічні засоби, Інтернет, читають і ведуть власні блоги, дивляться та записують Youtube-ролики.

Такі атеїсти відповідають як гетеростереотипам стосовно себе [23, с.83], згідно з якими вони окрім іншого є розсудливими, раціональними та скептичними, так і їх власним, аутостереотипам. Зокрема, Р. Докінз та Д. Деннет називають інтелектуально-орієнтованих атеїстів «світлими» (англ. «Brights»), що відповідає уявленню про метафору знання як світло та натякає на науково-аналітичні ідеали доби Просвітництва [18; 89].

Агностики/атеїсти-активісти. Спрямованість і активність в даному випадку мають більшою мірою соціальний характер. Такі люди не задоволені тим, аби просто дотримуватись своїх поглядів – вони цікавляться питаннями суспільно-політичного життя і намагаються зробити так, щоби їх голос в цій сфері був почутий. Вони активно висловлюють свою думку та дискутують стосовно гуманізму, фемінізму, прав сексуальних меншин та людей загалом, прав тварин, екологічних проблем, відокремлення релігійних організацій від держави тощо. Активізм може бути мінімальним і стосуватися освіти своїх

близьких та друзів, але може виражатися в соціально значущих діях більшого масштабу.

Агностики або атеїсти, що належать до цього типу виражають подібним чином свої інтереси та переконання. Це може здатися не дуже актуальним для України та інших пострадянських країн, де питання релігії не стоять настільки гостро, однак в США та низці країн Європи релігійні групи мають суспільно-політичні лобі, і, як наслідок, можливість протистояти викладанню теорії еволюції в школах, встановлювати правила шкільної молитви, забороняти вивчення стовбурових клітин, абортів та евтаназії, впливати на вірян в питаннях контрацепції, не говорячи про те, щоби розпалювати міжрелігійні конфлікти та підтримувати дискримінацію невіруючих на побутовому рівні. Отже, соціальний активізм невіруючих має під собою реальні підстави.

Агностики в пошуку. Це люди, які відчують складнощі філософського характеру у тому, аби винести судження стосовно метафізичних та ідеологічних питань. Вони стверджують, що не можуть бути остаточно впевненими в існуванні або неіснуванні Бога та трансцендентного взагалі. Вони зберігають відкритість стосовно аргументів релігійних осіб та атеїстів на користь власної позиції, активно шукають подібні аргументи, усвідомлюючи епістемологічні обмеження людського знання та досвіду. Вони можуть бути внутрішньо мотивованими до того, щоби шукати розуміння та смисл існування світу навколо них.

Як і представники першого типу, вони є терпимими стосовно людей із іншими поглядами, обговорюючи власні думки та сумніви з ними. Їх бачення світу може бути опосередкованим наукою, але вони роблять акцент на обмеженнях можливості знання, принципах невизначеності в науці, можливій епістемологічній закритості світу. Вони толерують невизначеність і люблять обговорювати її.

Деякі атеїсти та релігійні люди вбачають в їх поведінці втечу від відповідальності за прийняття тієї чи іншої позиції. Їх погляди можуть бути тимчасовими, і прокладати шлях від релігійності або духовності до атеїзму, або навпаки.

Анти-теїсти. Четвертий тип є найбільш наполегливим у своїх проявах. Такі люди активно протиставляють себе релігії як такій, вбачаючи в ній результат невігластва та безвідповідальності. Релігія взагалі тлумачиться ними як соціальне зло, що має майже виключно негативні наслідки та має бути подолане через пропаганду та освіту. На їх думку, релігія є джерелом воєн та конфліктів, а також перешкодою на шляху соціального та технологічного прогресу. Вони намагаються просвітити інших людей стосовно негативної ролі релігії.

Анти-теїсти є підвидом атеїстів. Від інших атеїстів їх відрізняє непримиренне ставлення до релігії, тоді як інші атеїсти можуть по-різному, в тому числі прихильно, ставитися до неї.

Не-теїсти ставляться до релігії пасивно, вона їх не цікавить, і не відіграє особливої ролі в їхньому житті та ментальному просторі. На відміну від попередніх типів, вони є пасивними у ставленні до всього, що пов'язано з релігією. При цьому, інтересу у них не викликає також секулярний та атеїстичний порядок денний. Загалом, вони є апатичними невіруючими.

Ритуальні атеїсти/агностики. Представники цього типу можуть дотримуватися різних онтологічних уявлень (атеїстичних або агностичних), які не включають в себе релігійні. Тим не менше, вони знаходять певну користь в культовій практиці різноманітних релігійних традицій, і навіть беруть в ній участь. Також вони розглядають релігійні вчення як тією чи іншою мірою філософські, і відносяться до них серйозно, як до таких, що можуть бути корисними.

Їх можна сплутати із групою «духовних але не релігійних», однак вони відрізняються саме відсутністю онтологічного прийняття істинності

релігійних уявлень. Вони можуть ідентифікуватися із тією чи іншою релігією через власне походження та культурну ідентичність, так само як і брати участь в заходах своєї релігійної спільноти. При цьому представники цього типу усвідомлюють і можуть відкрито виразити своє невір'я.

Дослідження ритуальних невіруючих гіпотетично може стати у нагоді за умови порівняння їх складових психологічного благополуччя із благополуччям досліджуваних, що не відвідують храми. Особливої актуальності це набуває у зв'язку із появою в США та Британії атеїстичних церков, до прихожани, будучи атеїстами, залучаються до колективної діяльності, ідентичної тій, що характерна для релігійних громад. Такі громади, що складаються із агностиків, атеїстів, скептиків та вільнодумців потенційно здатні надавати ті самі ідентичність, соціальну залученість та підтримку, що й релігійні групи [135, р. 54].

Варто також зазначити, що маргіналізація атеїстів, негативне ставлення до них з боку суспільства загалом, що незважаючи на позитивну динаміку характерна для США, хоча й призводить до зниження їх психологічного і навіть фізичного благополуччя, посилює їх ідентичність із атеїзмом та міжгрупову солідарність [123, с. 9], що подібне поведінці людей в межах релігійних організацій.

Ще одна новітня психологічна класифікація атеїзму, що стає в нагоді для дослідників цього феномену, є виокремлення М. Хашемі атеїстів-пілігримів та атеїстів-туристів [150]. *Атеїсти-пілігрими* підтримують ідею наявності конфлікту між наукою та релігією, що не може бути знятий. Прикладом таких людей є сучасні «нові атеїсти», які відчувають ворожість до релігії як такої. Для них наука є не лише прагматичним способом вирішення проблем та відповіддю на емпіричні питання, що можна операціоналізувати і дослідити. Наука є ідеологією, яка відкриває єдину та приховану істину, що існує поза пізнанням суб'єкта. В цьому сенсі М. Хашемі уподібнює цей вид атеїзму релігії. Зокрема, його представники

активно намагаються навернути віруючих до наукового знання, тим самим «спасаючи» їх. Це нагадує релігійний пафос [150, с. 16].

Атеїсти-туристи, незважаючи на свою зневіру, ставляться до релігії як до важливого елементу культурної спадщини людства, знаходячи в ній низку уявлень та практик, що можуть бути цікавими та корисними сучасному секуляризованому світу та окремим людям. Прикладом такого ставлення є англійський письменник та публіцист А. де Боттон, який не відкидає релігію як таку, а пропонує навчитись у неї ставленню до життя, ритуалам та інсайтам стосовно природи людини і суспільства. Релігія в їх розумінні не має протиставлятися науці та сучасності.

Така класифікація атеїзму є надзвичайно корисною в смислі виокремлення різних груп атеїстів не лише за когнітивним компонентом (див. підрозділ 3.3.), а й за емоційним ставленням до релігії, за ступенем ворожості до неї або нормального її сприймання та й навіть поваги до тих дій і відповідей, які вона пропонує. Відмінність полягає у ворожому або неворожому ставленні до релігії, що спирається на сцієнтизм, а також у гуманізмі – синонімом атеїстів-пілігримів М. Хашемі називає сцієнтистів, а атеїстів-туристів – гуманістів.

Виходячи з даних нашого дослідження можна припустити, що атеїсти-пілігрими будуть прибічниками матеріалізму, а також ідентифікуватимуть себе із атеїзмом як рухом та системою поглядів, цікавитися науковими новинками, інтелектуальними заняттями та брати участь в атеїстичній активності, хоча ця гіпотеза, безумовно, вимагає верифікації в подальших наукових розвідках.

Як бачимо, хоча інтелектуалістська установка, раціоналізм та сцієнтизм вбачається сучасними дослідниками не єдиними причинами невір'я, їх важливість важко переоцінити та піддати сумніву. Результати дисертаційного дослідження підтверджують припущення психологів-дослідників атеїзму та авторів психологічних класифікацій атеїзму стосовно важливості для атеїстів

інтелектуальних занять та раціонального, аналітичного мислення. Останнє може виявитися визначальним чинником для того, щоби особа відходила від релігійної віри (стосовно причин відходу від віри див. [239]) – така гіпотеза, втім, потребує подальших досліджень. Це, однак, не дозволяє дослідникам ігнорувати інші потенційні джерела невір'я.

Загалом, завданням дослідників атеїзму має стати створення узагальнюючих моделей психологічних причин, корелятив та наслідків атеїстичних переконань.

3.3. Аналіз чинників психологічного благополуччя у осіб, що ідентифікують себе як атеїстів

Одним із завдань дисертації є вивчення відмінностей всередині самої атеїстичної групи. Це стосується, насамперед, відмінності у складових психологічного благополуччя залежно від переконань. Розрізнення типів осіб із атеїстичною самоідентифікацією є новою тенденцією для психологічних досліджень, і видається одним із найважливіших елементів наукової новизни нашого дисертаційного дослідження. Нам не вдалося знайти наукових публікацій, ані вітчизняних, ані зарубіжних, в яких би робився акцент на відмінностях осіб із атеїстичною самоідентифікацією, особливо в контексті відмінностей психологічного благополуччя та його показників залежно від цих переконань.

Ми вважаємо матеріалістичні критерієм атеїзму, що було обґрунтовувано у розділі 1. Завдяки цьому уможлиблюється порівняння самоідентифікованих атеїстів за критерієм того, наскільки вони приймають або не приймають матеріалізм. Це також може стосуватися питання про силу вірувань та їх конгруентність, тобто логічну несуперечливість.

Атеїзм, що ґрунтується на матеріалізмі, уявленні про винятковий онтологічний статус та каузальну замкненість фізичного, є значно більшою

мірою логічно несуперечливим, аніж просте відкидання релігії без потужної теоретичної основи. Ці дані не можуть бути включені в модель, однак віднайдена різниця певним чином засвідчить важливість цього чинника, хоча вони не можуть бути використані для міжгрупового порівняння.

Табл. 3.21. містить результати порівняння середніх значень складових психологічного благополуччя, а також наявності та пошуку смислу за двома групам досліджуваних – матеріалістів та нематеріалістів.

Таблиця 3.21.

Складові психологічного благополуччя в групах
матеріалістів та нематеріалістів

Складові	Матеріалісти		Нематеріалісти		p
	M	SD	M	SD	
1. Евдемонічне благополуччя	360,60	45,589	345,81	36,833	0,024
2. Автономія	63,46	8,871	60,12	7,835	0,013
3. Управління середовищем	55,42	9,572	52,53	8,827	0,051
4. Особистісне зростання	67,35	7,138	65,95	6,471	0,197
5. Позитивні стосунки	56,05	10,665	55,48	8,057	0,705
6. Цілі в житті	62,33	10,204	58,63	9,093	0,017
7. Самоприйняття	55,99	11,537	53,10	10,781	0,108
8. Задоволеність життям	19,86	6,460	18,54	6,650	0,216
9. Позитивний афект	33,51	7,603	31,59	6,995	0,102
10. Негативний афект	19,55	7,142	20,56	6,542	0,359
11. Наявність смислу	24,94	7,673	22,78	7,887	0,090
12. Пошук смислу	20,10	7,443	23,00	7,681	0,020

Порівняння середніх значень за t-критерієм скрізь відповідає запропонованим гіпотезам, чотири із дванадцяти відмінностей (у інтегральному показнику евдемонічного благополуччя, автономії, цілях в житті, пошуку смислу) є статистично значущими ($p < 0,05$). Значущість

середніх показників між групами у вправності взаємодії із середовищем перебуває на межі статистичної значущості ($p=0,051$).

З метою перевірки гіпотези 2 необхідно провести одномірний дисперсійний аналіз задля контролю демографічних змінних. Курсивом виокремлені ті показники, що підтвердили гіпотезу 2.

Інтегральний показник евдемонічного благополуччя: $F(1;165) = 3,833$, $p = 0,052$, $\eta^2 = 0,023$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 3,774$, $p = 0,054$, $\eta^2 = 0,022$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Автономія: $F(1;165) = 3,893$, $p = 0,05$, $\eta^2 = 0,023$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 4,614$, $p = 0,033$, $\eta^2 = 0,027$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Управління середовищем: $F(1;165) = 3,468$, $p = 0,064$, $\eta^2 = 0,021$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 3,228$, $p = 0,074$, $\eta^2 = 0,019$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Особистісне зростання: $F(1;165) = 1,233$, $p = 0,269$, $\eta^2 = 0,007$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 1,49$, $p = 0,224$, $\eta^2 = 0,009$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Позитивні стосунки: $F(1;165) = 0,099$, $p = 0,753$, $\eta^2 = 0,001$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 0,065$, $p = 0,7$, $\eta^2 = 0,0$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися незначущими.

Цілі в житті: $F(1;165) = 4,936$, $p = 0,028$, $\eta^2 = 0,028$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 4,867$, $p = 0,029$, $\eta^2 = 0,029$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Самоприйняття: $F(1;165) = 2,264$, $p = 0,134$, $\eta^2 = 0,014$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 1,867$, $p = 0,174$, $\eta^2 = 0,011$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Задоволеність життям: $F(1;165) = 1,432$, $p = 0,223$, $\eta^2 = 0,009$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 1,499$, $p = 0,223$, $\eta^2 = 0,009$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Позитивний афект: $F(1;165) = 1,456$, $p = 0,229$, $\eta^2 = 0,009$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 2,615$, $p = 0,108$, $\eta^2 = 0,01$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Негативний афект: $F(1;165) = 0,806$, $p = 0,371$, $\eta^2 = 0,005$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 0,599$, $p = 0,44$, $\eta^2 = 0,004$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі, країни проживання та взаємодія ефектів виявилися статистично незначущими.

Наявність смислу: $F(1;165) = 3,203$, $p = 0,075$, $\eta^2 = 0,019$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 30,004$, $p = 0,085$, $\eta^2 = 0,018$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі та взаємодії ефектів виявилися незначущими, однак ефект країни проживання значущий ($F(1;165) = 5,204$, $p = 0,024$). Середній показник наявності смислу для жителів України склав 23,11, $SD = 7,127$; для жителів Росії – 26,15, $SD = 7,833$, $p = 0,038$.

Пошук смислу: $F(1;165) = 3,768$, $p = 0,054$, $\eta^2 = 0,022$ при контролі ефекту статі, та $F(1;165) = 7$, $p = 0,009$, $\eta^2 = 0,041$ при контролі ефекту країни проживання. Ефекти статі та взаємодії ефектів виявилися незначущими, однак ефект країни проживання значущий ($F(1;165) = 5,173$, $p = 0,024$). Середній показник пошуку смислу для жителів України склав 21, $SD = 7,333$; для жителів Росії – 19,5, $SD = 7,511$, однак порівняння виявилось статистично незначущим.

Отже, особи, що ідентифікують себе як атеїстів, відрізняються одне від одного за критерієм наявності або відсутності матеріалістичних переконань. Чотири із дванадцяти відмінностей (у інтегральному показнику евдемонічного благополуччя, автономії, цілях в житті, пошуку смислу) є статистично значущими. Відмінність показників автономії та цілей в житті пов'язано з переконаннями, а не з відмінністю статі та країни проживання.

Різниця в рівні психологічного благополуччя між різними групами осіб, що ідентифікують себе як атеїстів в залежності від змісту їх переконань може певною мірою свідчити про дієвість чинника впевненості в істинності переконань, що було відкинуто через відсутність значущих відмінностей у рівні благополуччя між групами індіферентних та атеїстів. З цього можна припустити, що особи з атеїстичними переконаннями можуть отримувати більший зиск тоді, коли їх атеїзм є обґрунтованим та рефлексивним, аніж за умови простої, слабо обґрунтованої ідентифікації з переконаннями такого роду.

3.4. Практичні напрями роботи з атеїстами

Отримані в межах нашого дисертаційного дослідження емпіричні дані є корисними та застосовними для роботи практичного психолога з особами, що дотримуються атеїстичних переконань. Це, в свою чергу, робить можливим та необхідним формулювання рекомендацій по роботі з ними.

Рекомендації практичним психологам спрямовані насамперед на підвищення якості міжособистісних стосунків атеїстів, поглиблення переживання ними емоційного тепла у стосунках з оточуючими. Звісно, як і у випадках психологічної роботи з іншими людьми, робота з атеїстами носить комплексний характер і може містити в собі гармонізацію психічного стану, різноманітні техніки релаксації, формування та закріплення соціальних навичок, суто клінічні інтервенції при необхідності тощо. Важливою є робота з прийняттям себе та самоцінністю особистості, що є однією із обов'язкових

підстав для налагодження стосунків з оточуючими людьми. Загалом, робота з атеїстами вимагає радше не використання якогось особливого підходу до них, відмінного від роботи з людьми, що мають інші переконання щодо релігії, а знання їх специфіки та її врахування в роботі. Неспецифічні стосовно особливостей психологічного благополуччя власне атеїстів заходи, безумовно, не втрачають своєї користі та ефективності в роботі з ними, однак мають застосовуватися в контексті розуміння специфіки пацієнтів, клієнтів та учасників тренінгів, що мають атеїстичні переконання.

Загалом, атеїсти цінують інтелектуальні заняття та наукові знання значно вище за стосунки з іншими людьми. Вони розділяють не лише сцієнтистські погляди, але й сцієнтистські пріоритети в своєму житті. Втім, показники складових психологічного благополуччя атеїстів, що обрали наукове пізнання як важливу частину свого життя, виявилися аналогічними цим показникам у тих, хто не згадав наукове пізнання як щось важливе. Залученість до раціонального пізнання світу, судячи з усього, не здійснює значущого внеску в психологічне благополуччя осіб з атеїстичними переконаннями. З іншого боку, атеїсти мають навіть сильніший за представників інших досліджуваних груп зв'язок між суб'єктивними цінностями, що належать до соціального, міжособистісного полюсу (родина та гарні емоційні стосунки) та змінними психологічного благополуччя. До того ж, для атеїстів навіть більше за представників інших груп у нашому дослідженні важливо, аби їх цінності приймалися представниками їх групи. При цьому, на відміну від релігійних людей вони не схильні особливо цінувати міжособистісну сферу життя: релігійні досліджувані мають вищі бали за шкалою позитивних стосунків, а також схильні цінувати турботу про інших, і частіше за атеїстів згадують міжособистісні стосунки та родину, допомогу іншим людям в якості компонентів власного щастя.

Перед практичним психологом, що працює з атеїстами в тренінговому, консультативному або психотерапевтичному форматі, стоїть завдання,

жодним чином не принижуючи важливість свободи мислення, скептичного ставлення до псевдонаукових тверджень та свободи наукового пізнання світу, звертати увагу людини також на існування також інших людей з їх цінностями та потребами. Ми вважаємо за потрібне зосередити увагу саме на якості взаємодії атеїстів з іншими людьми та їх внутрішнє проживання цінності цієї взаємодії, що обумовлено особливостями чинників психологічного благополуччя осіб з атеїстичними переконаннями.

Теоретичною основою практичної роботи психолога з атеїстами може бути екзистенційна традиція психологічної практики. Дана традиція виходить із настанови про важливість усвідомлення власної смертності, ізоляції, свободи та відповідальності за власне життя, не роблячи наголос на звернення до виключно раціональної або емоційної сфери. Йдеться насамперед про роботи А. Ленгле, І. Ялома та Е. ван Дорсен. Екзистенційний підхід було обрано з огляду на його близькість до позитивної психології, що відмічається низкою авторів [13; 41]. Позитивна психологія має своїм джерелом кількісні дослідження на великих вибірках, тоді як екзистенційна психологія переважно спирається на філософську рефлексію та висновки з клінічної практики. П. Вонг пропонує синтез цих підходів, зазначаючи при цьому, що екзистенційній психології не вистачає суворості та опори на даних досліджень, що може збалансувати позитивна психологія, тоді як остання, в свою чергу, потребує філософської глибини та психотерапевтичної спрямованості екзистенційного підходу. Це породжує необхідність об'єднання підходів на практиці, або навіть утворення «екзистенційної позитивної психології» [235, с. 1].

А. Ленгле, виходячи з феноменологічної установки, пропонує концентрувати увагу на переживанні та його структурі. Він зазначає: «Якщо мислення й може розкривати основу Буття, в екзистенційному смислі йдеться не про “*cogito, ergo sum*”. Екзистенційний підхід до основи буття відбувається через “*sentio, ergo sum*” – “відчуваю, отже існую” – “я відчуваю,

що я є»» [49, с. 38]. Робота з переживанням у феноменологічному ключі має значні переваги, оскільки концентрується на якості, скажимо, міжособистісних контактів, а не на їх кількісних показниках.

А. Ленгле виокремлює чотири області екзистенції, які корелюють із чотирма фундаментальними мотиваціями:

1. Зовнішній світ, його умови і можливості – факт фізичного існування (буття-тут).
2. Життя, людська природа в її вітальності (буття цінностей).
3. Власне буття Person (буття самим собою).
4. Майбутнє (буття заради чогось або когось, смисл) [48, с. 125].

Ці області безпосередньо корелюють із екзистенційними мотиваціями людини: мотивація до фізичного виживання і надійності зовнішнього світу, мотивація отримання радості від життя і переживання цінностей, мотивація до персональної автентичності і справедливості – «мати право бути таким, яким ти є», і мотивація смислу. Міжособистісні стосунки мають здійснювати всі чотири області екзистенції.

Особливістю розуміння роботи з людьми І. Ялома та Е. ван Дорсен є принципова відкритість психологічної практики до теоретичних та практичних напрацювань інших психологів у межах власних базових припущень. В своїх роботах ці автори підкреслюють важливість усвідомлення особою екзистенційної ізоляції, виходу із себе назовні в спілкуванні з іншими людьми. І. Ялом, спираючись на фундаментальні роботи з філософії діалогу М. Бубера [7], відмічає «Аби бути по-справжньому близьким з іншим, ми маємо по-справжньому слухати іншого: відкинути стереотипи та очікування, пов'язані з іншим, та *дозволити сформувати себе відповіддю іншого*» [курсив мій – І. Я.] [85, с. 412]. Для Е. ван Дорсен соціальний вимір є одним із чотирьох вимірів людської екзистенції, поряд із фізичним, персональним та духовним вимірами. Розуміння несхожості інших людей на нас породжує проблеми у взаємодії з

ними та є джерелом тривоги. Людина постає перед іншими в своїй несхожості, її задача – навчитися вибудувати стосунки з іншими приймаючи цю несхожість, а не намагаючись уніфікувати всіх людей за власною подобою [116, с. 90]. Відмінність людей полягає, окрім іншого, в різниці їх уявлень про світ та, можна додати, ставлення до релігійних питань, до світобудови та смислу людського життя, що є важливим пунктом для усвідомлення.

Висновки до розділу 3

1. Рівень таких евдемонічних змінних, як позитивні стосунки, управління середовищем, цілей в житті, самоприйняття, а також гедоністичної змінної задоволеності життям у релігійної групи є вищим, ніж в атеїстичної групи. Групі атеїстів, в свою чергу, властиві, порівняно з релігійною групою, показники автономії. Відмінності між атеїстичною та індиферентною групами не пов'язані з іншими чинниками, окрім фактора переконань щодо релігії.

2. Чинники психологічного благополуччя пов'язані з такими його параметрами, як: конгруентність цінностей, соціальна підтримка, безпека, впевненість в істинності вірувань, цілі та смисл життя. Профілі цінностей атеїстів та релігійних досліджуваних виразно відрізняються. Атеїсти схильні більшою мірою цінувати відкритість змінам, самоствердження і пов'язані з ними цінності. Всі ці цінності перебувають в особистісному фокусі. Натомість, релігійні досліджувані віддають перевагу цінностям збереження та самотрансценденції – тим, що перебувають в суспільному фокусі. Профіль цінностей індиферентної групи займає проміжну позицію, і тяжіє або до однієї, або до іншої групи. Встановлено також зв'язок між різноманітними змінними психологічного благополуччя та вираженістю переваг тих чи інших цінностей. Загалом, релігійні досліджувані мають вищі показники цінностей,

пов'язаних зі складовими психологічного благополуччя. Евдемонічні складові виявилися інформативнішими при аналізі зв'язку цінностей із благополуччям особистості, ніж гедоністичні.

3. Цінності пов'язані зі складовими психологічного благополуччя як прямо, так і опосередковано. Благополуччя представників різних груп досліджуваних пов'язане зі схожістю їх ціннісних профілів з ціннісними профілями їх груп (конгруентність цінностей), і це насамперед стосується саме атеїстів. Це відбувається незважаючи на те, що атеїсти найменшою з усіх груп мірою цінують конформність, хоча саме наявність схожості з іншими пов'язане з більшим благополуччям, і насамперед саме у атеїстів.

4. Атеїсти й індіферентні щодо релігії особи значно менше за релігійних досліджуваних задоволені тим, наскільки в міжособистісних стосунках задовольняється їх потреба у зв'язаності (соціальна підтримка). Це узгоджується з даними про нижчу задоволеність атеїстів міжособистісними стосунками.

5. З опорою на отримані емпіричні результати, гіпотеза про те, що релігійні люди порівняно з атеїстами та індіферентними щодо релігії особами оцінюють світ як менш небезпечний, спростована. Натомість, результати дослідження підтвердили контргіпотезу: атеїсти значно менше схильні вважати оточуючий світ непередбачуваним та небезпечним. Індиферентні щодо релігії досліджувані знаходяться посередині між атеїстичною та релігійною групами за цим показником. Гіпотеза про зв'язок складових психологічного благополуччя із вірою в небезпечний світ також не знайшла підтвердження.

6. Впевненість в істинності вірувань не пов'язана з благополуччям. Не виявлено таких відмінностей між складовими психологічного благополуччя атеїстів та індіферентних щодо релігії досліджуваних, які не пов'язані з демографічними змінними.

7. Атеїстам властиві суттєво нижча наявність смислу, але й суттєво нижчий пошук смислу, ніж релігійним досліджуваним. Наявність смислу значущим чином пов'язана зі змінними психологічного благополуччя в усіх групах. При цьому атеїсти мають нижчі бали за показниками наявності смислу, ніж релігійні досліджувані. Звертають на себе увагу негативні кореляції пошуку смислу зі змінними психологічного благополуччя у представників релігійної групи, тоді як в інших групах значущих кореляцій не виявлено.

8. Припущення про опосередкованість внеску чинників психологічного благополуччя у власне благополуччя і його показники було підтверджено. Зокрема, атеїстам характерний негативний характер зв'язку наявності смислу та автономії, і позитивний – наявності цілей та смислу життя. Втім, майже всі відмінності атеїстів від інших груп стосуються групи індиферентних. Це означає якісну відмінність атеїстів від інших людей зі світськими поглядами. Психологічне благополуччя атеїстів виявляється пов'язаним зі зв'язаністю з іншими більшою мірою, ніж у представників інших досліджуваних груп.

9. Для атеїстів більш важливими суб'єктивними цінностями є культура і знання, а також гроші та успіх. Атеїсти поділяють не лише сцієнтистські погляди, але й сцієнтистські пріоритети. Пізнання світу важливіше для них за міжособистісні стосунки. Однак у групі атеїстичних досліджуваних цінності міжособистісних стосунків виявилися статистично пов'язаними з психологічним благополуччям, тоді як пізнання світу – ні. Цінність грошей в атеїстичній групі пов'язана з благополуччям негативно. Атеїсти мають тенденцію до негативної кореляції між тим, наскільки їх суб'єктивні цінності були досягнені в повсякденному житті, та складовими психологічного благополуччя, більше за представників інших груп.

10. Особи, що ідентифікують себе як атеїстів, відрізняються між собою за критерієм наявності або відсутності матеріалістичних переконань. Атеїсти-матеріалісти мають вищі показники за чотирма змінними

психологічного благополуччя. Ця відмінність за своїм обсягом нагадує відмінність між атеїстами та релігійними досліджуваними. Чотири із дванадцяти відмінностей складових психологічного благополуччя (у інтегральному показнику евдемонічного благополуччя, автономії, цілях в житті, пошуку смислу) є статистично значущими.

11. На основі отриманих результатів емпіричного дослідження розроблено рекомендації для практикуючих психологів, які в своїй професійній діяльності надають допомогу людям із різними переконаннями, включаючи й атеїстів. В практичній роботі з атеїстами варто звертати особливу увагу на якість їх міжособистісних стосунків, не посягаючи при цьому на цінності інтелектуальних занять та автономії думки, які є вкрай важливим для багатьох атеїстів. Запропоновано застосовувати в роботі з атеїстами екзистенційний підхід, варіанти якого було створено А. Ленгле, І. Яломом та Е. ван Дорсен.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-емпіричне узагальнення результатів дослідження чинників психологічного благополуччя атеїстів, що дало підстави сформулювати наступні висновки:

1. У сучасній науці психологічне благополуччя розуміється як переживання постійної, повної та обґрунтованої задоволеності особистості власним життям. Напрацьовано чималу кількість даних про існуючі відмінності психологічного благополуччя залежно від релігійних переконань. Разом з тим, відомостей про його чинники та змістову специфіку в атеїстів украй мало. З огляду на це, в дисертаційній роботі запропоновано теоретичну модель суб'єктивних чинників психологічного благополуччя атеїстів, яка містить: конгруентність особистих цінностей та цінностей, що властиві групі; соціальну залученість та підтримку з боку спільноти; почуття соціальної та екзистенційної безпеки; впевненість в істинності власних переконань; цілі та смисл життя.

2. На психологічне благополуччя осіб з атеїстичними переконаннями впливають такі чинники, як: конгруентність цінностей, соціальна підтримка, цілі та смисл життя. Особи з релігійними переконаннями, порівняно з атеїстами та індіферентними щодо релігії особами, відрізняються вищими показниками позитивних стосунків, управління середовищем, цілей в житті, самоприйняття, задоволеності життям. Рівень автономії атеїстів є вищим порівняно з показниками інших груп.

Атеїстам властивий негативний зв'язок наявності смислу та автономії. Втім, майже всі відмінності атеїстів від інших груп стосуються групи індіферентних щодо релігії осіб. Це означає якісну відмінність атеїстів від інших людей зі світськими переконаннями. Психологічне благополуччя атеїстів пов'язане зі зв'язаністю з людьми більшою мірою, ніж у представників інших досліджуваних груп.

3. Виокремлено ціннісні профілі, що відрізняються між собою за зв'язками з психологічним благополуччям у атеїстів, релігійних та індиферентних щодо релігії осіб. Атеїсти більшою мірою цінують відкритість змінам, самоствердження, та інші цінності особистісного фокусу, які не пов'язані з психологічним благополуччям. Натомість, релігійні досліджувані тяжіють до цінностей соціального фокусу: збереження та самотрансценденції, які пов'язані з психологічним благополуччям позитивно. Профіль цінностей індиферентних щодо релігії осіб займає проміжну позицію між профілями груп атеїстів та релігійних осіб.

Психологічне благополуччя представників різних груп досліджуваних пов'язане з подібністю їх ціннісних профілів з ціннісними профілями груп, до яких вони належать (конгруентність цінностей). Незважаючи на неприйняття атеїстами конформності, група атеїстів має найвищі показники кореляції складових психологічного благополуччя з конгруентністю цінностей.

4. Встановлено, що суб'єктивні цінності атеїстів та релігійних осіб істотно відрізняються, а саме: пріоритетними для атеїстів є цінності грошей, успіху, та, особливо, інтелектуальних занять, тоді як цінності родини та допомоги іншим людям, є другорядними, що відрізняє їх від релігійних. Однак цінності міжособистісних стосунків у атеїстів виявилися позитивно пов'язаними з психологічним благополуччям, гроші – негативно, а пізнання світу – взагалі не пов'язаним.

Взаємозв'язок рівня досягнення особою суб'єктивних цінностей та складових психологічного благополуччя у атеїстів вищий, ніж у релігійних та індиферентних стосовно релігії осіб. Це може свідчити про більшу залежність їх благополуччя від зовнішніх об'єктивних умов.

5. Доведено, що група осіб, що ідентифікують себе як атеїстів, є неоднорідною. Визначальна для психологічного благополуччя відмінність полягає у наявності чи відсутності матеріалістичних переконань. Рівень

таких складових психологічного благополуччя матеріалістів, як: автономія, цілі в житті, пошук смислу та інтегральне евдемонічне благополуччя вищий за властивий нематеріалістам.

Отримані результати опосередковано підтверджують значущість впевненості в істинності переконань для психологічного благополуччя: матеріалісти мають більш визначений, цілісний та несуперечливий світогляд, ніж нематеріалісти, і він є суголосним поглядам представників їх групи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів розглянутої проблеми. Перспективними напрямками подальшої роботи є проведення крос-культурних досліджень, зокрема в країнах з переважанням нехристиянських релігій, що дасть змогу верифікувати припущення про зв'язок характеру суспільства з психологічним благополуччям; вивчення динаміки релігійних та атеїстичних переконань особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айдинян Р. М. Трактат о счастье. / Р. М. Айдинян. — СПб.: Алетейя, 2008. — 88 с.
2. Аргайл М. Психология счастья. [Электронный ресурс] / М. Аргайл. — СПб.: Питер, 2003 г. Режим доступа: <http://yanalan.com/lib/book/psyl/majkl-argajl-psixologiya-schastyu>.
3. Аршава І. Ф. Суб'єктивне благополуччя та його індивідуально-психологічні та особистісні кореляти / І. Ф. Аршава, Д. В. Носенко // Вісник ДНУ. Серія : Педагогіка і психологія. — Дніпропетровськ, 2012. — Вип. 18, Т. 20, №9/1. — С. 3-10.
4. Вааль, де Ф. Истоки морали: в поисках человеческого у приматов / Франс де Вааль. — М.: Альпина нон-фикшн, 2014. — 384 с.
5. Бакулина М. С. Системный и комплексный подходы: сходство и различие [Электронный ресурс] // Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. 2011. №2. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sistemnyu-i-kompleksnyu-podhody-shodstvo-i-razlichie>.
6. Бонивелл И. Ключи к благополучию: Что может позитивная психология. / И. Бонивелл. — Пер. с англ. М. Бабичевой. — М.: Время, 2009. — 192 с.
7. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. Пер. с нем. Под ред. П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лёзова. — М.: Республика, 1995. — 464 с.
8. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачев. — М.: ИТДГК «Гнозис», 2004. — 236 с.
9. Гартман Н. Этика / Н. Гартман. — Пер. с нем. А. Б. Глаголева, под ред. Ю. С. Медведева, Д. В. Складнева. — СПб.: Фонд Университет: Владимир Даль, 2002. — 707 с.
10. Горбаль І. С. Соціально-психологічні чинники суб'єктивного благополуччя пенсіонерів. дис. ... кандидата психол. Наук : 19.00.05 / Горбаль Ірина Степанівна. — Л., 2016. — 204 с.

11. Гордеева Т. О. Теория самодетерминации: настоящее и будущее. Часть 1: Проблемы развития теории [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010. № 4 (12). Режим доступа: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2010n4-12/343-gordeeva12.html>.
12. Гордеева Т. О. Теория самодетерминации: настоящее и будущее. Часть 2: Вопросы практического применения теории [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010. № 5 (13). Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2010n5-13/378-gordeeva13.html>.
13. Гришина Н. В. Психологическое благополучие в экзистенциальном понимании: эмпирические особенности [Электронный ресурс] // Психологические исследования. 2016. Т. 9, № 48. Режим доступа: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n48/1312-grishina48.html>.
14. Гулевич О. А. Социальные верования: адаптация методик Дж. Даккита // О. А. Гулевич, О. А. Аникеенок, И. К. Безменова / Психология. Журнал Высшей школы экономики. — 2014. — Т. 11. — №. 2. — С. 68-89.
15. Данильченко Т. В. Об'єктивні фактори суб'єктивного благополуччя / Т. В. Данильченко // Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. — 2014. — Т. 13. — С. 165-176.
16. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. / У. Джеймс. — Пер. с англ. М.: Наука, 1993. — 432 с.
17. Джидарьян И. А. Психология счастья и оптимизма / И. Джидарьян. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2013. — 268 с.
18. Докинз Р., Бог как иллюзия / Р. Докинз; пер. с англ. Н. Смелковой. — М.: Издательство Колибри. 2008 — 560 с.
19. Доля В. Е. Иллюзия духовности: о превратном характере религиозного мировоззрения // В. Е. Доля. — Львов: Вища школа, 1985. — 224 с.
20. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей / [Пер. з фр., упор. та підгот. текстів Б. Кассен, К. Б. Сігов, А. А. Васильченко]. — Т. 2. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. — 488 с.

21. Зелигман М. Как научиться оптимизму. Советы на каждый день / М. Зелигман. — Пер. с англ. — М.: Вече, 1997. — 432 с.
22. Зиммель Г. Религия. Социально-психологический этюд // Г. Зиммель. — Избранные работы. — К.: Ника-Центр, 2006. — с. 105-157.
23. Иванченко Г. В. Творчество, профессионализм, духовность: имплицитные концепции / Г. В. Иванченко, М. Ю. Казарян, Н. В. Кошелева. — М.: Смысл. 2012. — 192 с.
24. Карандашев В. Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство / В. Н. Карандашев. — СПб.: Речь, 2004. — 70 с.
25. Карсканова С. В. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф: процес та результати адаптації // Практична психологія та соціальна робота. — 2011. — № 1. — С. 1-10.
26. Кичанова И. М. Пути и перепутья буржуазного атеизма / И. М. Кичанова. — М.: Мысль. 1976. — 180 с.
27. Колодний А. М. Атеїзм як форма світоглядного знання і самосвідомості особи / А. М. Колодний. — К.: Наукова думка, 1984. — 159 с.
28. Колодний А. М. Атеїстична зрілість та її рівні. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1984. — 48 с.
29. Колодний А. М. Оптимізм радянської людини / А. М. Колодний. — К.: Політвидав України, 1984. — 87 с.
30. Колодний А. Н. Атеистическая убежденность личности / А. Н. Колодний. — К.: Вища школа, 1983. — 152 с.
31. Корниенко Д. С. Личностные предикторы психологического благополучия // Фундаментальные исследования. — 2014. — № 11-2. С. 429-432.
32. Корнилова Т. В. Методологические основы психологии // Корнилова Т. В., Смирнов С. Д. / СПб.: Питер, 2006. — 320 с.

- 33.Корольов Д. К. Структура, детермінанти на функції емоційно-оціночного ставлення до життя. дис. ... кандидата психол. Наук : 19.00.01 / Корольов Дмитро Костянтинович. — К., 2000. — 216 с.
- 34.Кошелева Н. В. Имплицитные представления студентов об атеистах и верующих людях // Н. В. Кошелева, Е. Н. Осин / Психология: Журнал Высшей школы экономики. — 2012. — Т. 9. — №. 1. — С. 135-143.
- 35.Кошелева Н. В. Портрет атеиста глазами современных студентов // Н. В. Кошелева, М. Ю. Казарян / Философские науки. — 2014. — №. 4. — С. 37-51.
- 36.Крамер Д. Математическая обработка данных в социальных науках: современные методы: учеб. Пособие для студ. Высших учеб. Заведений / Дункан Крамер; пер. с англ. И. В. Тимофеева, Я. И. Киселевой; науч. Ред. О. В. Митина. — М.: Издательский центр «Академия», 2007. — 288 с.
- 37.Курова А. В. Суб'єктивне благополуччя як складова частина задоволеності життям / А. В. Курова // Вісник Одеського національного університету. Серія «Психологія». — 2013. — Т. 18, Вип. 23. — С. 158-164.
- 38.Левит Л. З. Эвдемония: жизнь для героя // Современная зарубежная психология. — 2013. — №. 1. — С. 69-77.
- 39.Леонтьев Д. А. Личностная автономия как составляющая личностного потенциала // Д. А. Леонтьев, О. Е. Дергачева / Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2011. — С. 210–240.
- 40.Леонтьев Д. А. Методологические и методические вопросы эмпирического изучения личностного потенциала // Д. А. Леонтьев, Е. Н. Осин / Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2011. — С. 404–223.
- 41.Леонтьев Д. А. Новые ориентиры понимания личности в психологии: от необходимого к возможному // Личностный потенциал: структура и диагностика / Под ред. Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2011. — С. 12–41.

42. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / 3-е изд., доп. — М.: Смысл, 2007. — 511 с.
43. Леонтьев Д. А. Что надо для счастья: культурные, региональные и индивидуальные различия и инварианты источников счастья // Д. А. Леонтьев, Е. И. Рассказова / Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки. 2006. № 2. с. 3-12.
44. Лепешинский Н. Н. Адаптация опросника «Шкалы психологического благополучия» К. Рифф // Психологический журнал. — 2007. — Т. 15. — №. 3. — С. 24-27.
45. Линч М. Ф. Базовые потребности и субъективное благополучие с точки зрения теории самодетерминации // Психология. Журнал Высшей школы экономики. — 2004. Т. 1. № 3. — С. 137-142.
46. Лэйард Р. Счастье: уроки новой науки / Р. Лэйард. — Пер. с англ. И. Кушнарева. М.: Изд. Института Гайдара, 2012. — 416 с.
47. Лэнгле А. Виктор Франкл. Портрет / А. Лэнгле. — Под науч. ред. В. К. Загвоздикина. Пер. с нем. Я. А. Дюковой, А. К. Судакова, В. К. Загвоздикина. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Институт экзистенциально-аналитической психологии и психотерапии, 2011. — 247 с.
48. Лэнгле А. Психотерапия: научный метод или духовная практика? // Person: Экзистенциально-аналитическая теория личности. М.: Генезис, 2009. — 112-153 с.
49. Лэнгле А. Что движет человеком? Экзистенциально-аналитическая теория эмоций / А. Лэнгле. — Пер. с нем. О. Ларченко. — 2-е изд. — М.: Генезис, 2009. — 235 с.
50. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. / А. Маслоу. — Пер. с англ. — СПб.: Питер, 2009, — 352 с.
51. Москалец В. П. Віра в Бога як психічний базис стану загального благополуччя особистості // Психологія і суспільство. 2015. № 4. — С. 55-64.

52. Москалец В. П. Три сили для людини: Від «великого Інквізитора» до канонічної психології Володимира Роменця // Психологія і суспільство. 2012. № 2. — С. 6-14.
53. Олександров Ю. М. Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. н. : 19.00.01 / Ю. М. Олександров. — Харків, 2010. — 23 с.
54. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды / Г. Олпорт. — Пер. с англ. М.: Смысл, 2002. — 461 с.
55. Онфре М. Трактат атеології. Фізика метафізики / М. Онфре. — Пер. з фр. та наук. ред. А. Рєпи. — К.: Ніка-Центр, 2010. — 216 с.
56. Осин Е. Н. Апробация русскоязычных версий двух шкал экспресс-оценки субъективного благополучия // Е. Н. Осин, Д. А. Леонтьев / Материалы III Всероссийского социологического конгресса. М.: Институт социологии РАН; Российское общество социологов, 2008.
57. Осин Е. Н. Измерение позитивных и негативных эмоций: разработка русскоязычного аналога методики PANAS // Психология. Журнал Высшей школы экономики, 2012. Т. 9, № 4. — С. 91-110.
58. Осин Е. Н. ИмPLICITНЫЕ концепции смысла жизни и осмысленной жизни // Е. Н. Осин, С. С. Кузнецова, А. В. Малютин / Психология смысла жизни: методологические, теоретические и прикладные проблемы / Под ред. К. Карпинского, В. Чудновского. Гродно: ГрГУ, 2014. С. 118-138.
59. Осин Е. Н. Смыслоутрата и отчуждение / Е. Н. Осин, Д. А. Леонтьев // Культурно-историческая психология. — 2007. — № 4. — С. 68—77.
60. Павлюк В. В. Психология современных верующих и атеистическое воспитание / В. В. Павлюк. — Львов: Вища школа, 1976. — 219 с.
61. Паращевін М. А. Релігія та релігійність в Україні / М. Паращевін. — Ред. С. Макеєв. — К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. — 68 с.

62. Попова М. А. Критика психологической апологии религии (Современная американская психология религии) / М. Попова. — М.: Мысль, 1972. — 261 с.
63. Романович В. Личность и религия / В. Романович. — Алма-Ата. Казахстан, 1982. — 72 с.
64. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни / М. Селигман. — Пер. с англ. — М.: София, 2006. — 368 с.
65. Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека / В. Татаркевич. — М.: Прогресс, 1981. — 367 с.
66. Тейлор Ч., Секулярна доба. Книга перша / Ч. Тейлор. — Пер. з англ. — К.: Дух і Літера — 2013. — 664 с.
67. Титов Р. С. Адаптация опросника саморегуляции в области религии (SRQ-R) // Материалы Международного молодежного научного форума «ЛОМОНОСОВ-2011» / Отв. ред. А. И. Андреев, А. В. Андриянов, Е. А. Антипов, М. В. Чистякова. М.: МАКС Пресс, 2011. [Электронный ресурс]: http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2011/1450/18292_c445.pdf.
68. Торчинов Е. А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного / Е. Торчинов. — СПб.: Азбука-классика, Петербургское востоковедение, 2005. — 480 с.
69. Торчинов Е. А. Религии мира: Опыт запредельного. Психотехника и трансперсональные состояния / Е. Торчинов. — 4-е изд. — СПб.: Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2007 — 544 с.
70. Угринович Д. Психология религии / Д. Угринович. — М.: Политиздат. 1986. — 144 с.
71. Уточненная теория базовых индивидуальных ценностей: применение в России / [Шварц Ш., Бутенко Т.П., Седова Д.С., Липатова А.С.] // Психология. Журнал Высшей школы экономики. — 2012. — Т. 9. — №. 2. — С. 43-70.

72. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. и нем. / В. Франкл. — Общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
73. Фромм Э. Иметь или быть? Ради любви к жизни / Э. Фромм. — Пер. с англ., предисл. П. С. Гуревича. — М.: Айрис-пресс. — 2004. — 384 с.
74. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм. — Пер. с англ.; под ред. Д. А. Леонтьева. 2-е изд. — СПб.: Азбука, 2002. — 224 с.
75. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм. — Пер. с англ. А. Дванова. — М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. — 153 с.
76. Харрис С. Конец веры: Религия, террор и будущее разума / С. Харрис. — Пер. с англ. М. И. Завалова. — М.: Эксмо, 2011. — 496 с.
77. Хитченс К. Бог не любовь: Как религия все отравляет / К. Хитченс. — Пер. с англ. К. Смелого. — М.: Альпина нон-фикшн, 2011. — 368 с.
78. Чиксентмихайи М. В поисках потока: Психология включенности в повседневность / Чиксентмихайи М. — Пер. с англ. — М.: Альпина нон-фикшн, 2011. — 194 с.
79. Чиксентмихайи М. Поток: Психология оптимального переживания // Чиксентмихайи М. — Пер. с англ. Е. А. Перовой. М.: Смысл: Альпина нон-фикшн, 2011. — 461 с.
80. Шварц Ш. Культурные ценностные ориентации: природа и следствия национальных различий // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2008. Т. 5. № 2. — с. 37–67.
81. Шевеленкова Т. Д. Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методика исследования) // Шевеленкова Т. Д., Фесенко Т. П. / Психологическая диагностика. 2005. № 3 — с. 95-121.
82. Шпак З. В. Атеїзм і моральний ідеал особи / З. В. Шпак. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1984. — 48 с.

- 83.Эммонс Р. Психология высших устремлений: мотивация и духовность личности / Р. Эммонс. — Пер. с англ. А. В. Лызлова. М.: Смысл, 2004. — 416 с.
- 84.Юзва Л. Л. Релігія в житті сучасної молоді: ідентифікація на основі аналізу автобіографічних текстів // Молодіжна політика: проблеми та перспективи: збірник наукових праць / Ред. С. Щудло, П. Длугош. — Дрогобич — Жешув: «ТрекЛТД», 215. — с. 202-214.
- 85.Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Пер. с англ. Т. С. Драбкиной. — М.: Независимая фирма «Класс», 2005. — 576 с.
- 86.Abdel-Khalek A. M. Happiness, health, and religiosity among Lebanese young adults [Электронный ресурс] // Cogent Psychology — 2015. — Т. 2. — №. 1. — Режим доступа: <http://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/23311908.2015.1035927>.
- 87.Abdel-Khalek A. M. Happiness, health, and religiosity: Significant relations // Mental Health, Religion and Culture — 2006. Vol. 9. — P. 85-97.
- 88.Allport G. W. Personal religious orientation and prejudice // G. W. Allport, J. M. Ross / Journal of Personality and Social Psychology. 1967. Vol. 5, №4. P. 432-443.
- 89.Andersson G. Atheism and how it is perceived: Manipulation of, bias against and ways to reduce the bias // Nordic Psychology, 19 January 2016. — P. 1-10.
- 90.Argyle M. The Social Psychology of Religion / M. Argyle, B. Beit-Hallahmi, — London: Poutledge&Kegan Paul Ltd. Broadway House, 1975. P. 263.
- 91.Analytic cognitive style predicts religious and paranormal belief // [G. Pennycook, J. A. Cheune, N. Barr et al.] Cognition. — 2012. — Т. 123. — №. 3. — P. 335-346.
- 92.Bao K.J. The Rewards of Happiness // K.J. Bao, S. Lyubomirsky / Oxford Handbook of Happiness. — Ed. by S. David, I. Boniwell, A. Ayers. Oxford: Oxford University Press. 2013. — P. 119-133.

93. Baumeister R. F. Some key differences between a happy life and a meaningful life // [R. F. Baumeister, K. D. Vohs, J. L. Aaker, E. N. Garbinsky.]. / *The Journal of Positive Psychology*. 2013. Vol. 8. № 6. — P. 505-516.
94. Baumeister R. F. The Need to Belong: Desire for Interpersonal Attachments as a Fundamental Human Motivation // R. Baumeister, M. Leary / *Psychological Bulletin*. 1995. №3. — P. 497-529.
95. Beit-Hallahmi B. The psychology of religious behaviour, belief and experience // B. Beit-Hallahmi, M. Argyle, Taylor & Francis. 1997. — 318 p.
96. Beit-Hallahmi B. Atheists: A psychological profile // *The Cambridge Companion to Atheism* / Ed. by M. Martin. Cambridge University Press. 2007. — P. 300-317.
97. Beit-Hallahmi B. Explaining the Secularity of Academics: Historical Questions and Psychological Findings // *Science, Religion and Culture*. — 2015. — T. 2. — №. 3. — P. 104-119.
98. Beit-Hallahmi B. Studying atheism and the psychology of religiosity // *Religion, Brain & Behavior*. — 2012. — T. 2. — №. 1. — P. 25-27.
99. Biswas-Diener R. The Danish effect: Beginning to explain high well-being in Denmark. *Social indicators research* // R. Biswas-Diener, J. Vittersø, E. Diener, 2010. Vol. 97. № 2. — P. 229-246.
100. Biswas-Diener R. A. Two traditions of happiness research, not two distinct types of happiness // R. Biswas-Diener, T. B. Kashdan, L. A. King / *The Journal of Positive Psychology*, 2009. Vol. 4. №. 3. — P. 208-211.
101. Borowik I. Central and Eastern Europe // *The Oxford Handbook of Atheism* / I. Borowik, B. Ancic, R. Tyrala. Ed. by S. Bullivant, M. Ruse. Oxford: Oxford University Press, 2013. — p. 622-637.
102. Bourget D. What Do Philosophers Believe? // D. Bourget, D. Chalmers / *Philosophical Research Database*, 2013 [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://philpapers.org/philpapers/raw//icons/download.png>.

103. Bullivant S. Defining Atheism // *The Oxford Handbook of Atheism* / Ed. by S. Bullivant, M. Ruse. Oxford: Oxford University Press. 2013. — p. 11-21.
104. Buss D. The evolution of happiness // *American Psychologist*. 2000. Vol. 55. — P. 15-23.
105. Canda E. Spiritual Well-Being // *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Ed. by S. Lopez — Oxford. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication. Vol. 2. 2009. — P. 924-928.
106. Caldwell-Harris C. L. Understanding atheism/non-belief as an expected individual-differences variable // *Religion, Brain & Behavior*. — 2012. — T. 2. — №. 1. — P. 4-23.
107. Conway A. The Broaden-and-Build Theory of Positive Emotions: Form, Function, and Mechanisms // [A. Conway, M. Tugade, L. Catalino, B. Fredrickson.]. / *Oxford Handbook of Happiness*. — Ed. by S. David, I. Boniwell, A. Ayers. Oxford: Oxford University Press. 2013. — P. 17-34.
108. Costa P. T. Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: happy and unhappy people // P. T. Costa, R. McCrae / *Journal of personality and social psychology*. — 1980. — T. 38. — №. 4. — P. 668.
109. Crabtree S. Religion Provides Emotional Boost to World's Poor / S. Crabtree, B. Pelham, 2009. [Электронный ресурс] // Gallup Institute. Режим доступа: <http://www.gallup.com/poll/116449/religion-provides-emotional-boost-world-poor.aspx>.
110. Crabtree S. Religiosity Highest in World's Poorest Nations / [Электронный ресурс] // Gallup Institute, 2009. Режим доступа: <http://www.gallup.com/poll/142727/religiosity-highest-world-poorest-nations.aspx#1>.
111. Crescioni W. The Four Needs for Meaning, the Value Gap, and How (and Whether) Society Can Fill the Void // W. Crescioni, R. Baumeister / *The Experience of Meaning in Life: Classical Perspectives, Emerging Themes, and Controversies*. Ed. by Hicks J., Routledge, Springer. C. N.-Y. 2013. — P. 3-15.

112. Deci E. L. Facilitating Optimal Motivation and Psychological Well-Being Across Life's Domains // E. L. Deci, R. M. Ryan / *Canadian Psychology*. 2008. Vol. 49, № 1. — P. 14-25.
113. Deci E. L., Ryan R. M. Hedonia, eudaimonia, and well-being: An introduction // E. L. Deci, R. M. Ryan / *Journal of Happiness Studies*. 2008. Vol. 9. №1. — P. 1-11.
114. Delamontagne R. G. High religiosity and societal dysfunction in the United States during the first decade of the twenty-first century // *Evolutionary psychology: an international journal of evolutionary approaches to psychology and behavior*. — 2009. — T. 8. — №. 4. — P. 617-657.
115. Delle Fave A. Hedonism and eudaimonism in positive psychology // A. Delle Fave, F. Massimini, M. Bassi / *Psychological Selection and Optimal Experience Across Cultures*. Netherlands, Dordrecht: Springer Netherlands. 2011. Vol. 2. — P. 3-18.
116. Deurzen E., van. *Psychotherapy and the Quest for Happiness* / E. van Deurzen. SAGE Publications Ltd. — London. — 182 p.
117. Diener E. Happy People Live Longer: Subjective Well-Being: Contributions to Health and Longevity // E. Diener, M. Chan / *Applied Psychology: Health and Well-Being*. — 2011. — T. 3. — №. 1. — P. 1-43.
118. Diener E. National accounts of subjective well-being // E. Diener, S. Oishi, Lucas R. E. / *American Psychologist*. — 2015. — T. 70. — №. 3. — P. 234.
119. Diener E. The what, why, when, and how of teaching the science of subjective well-being // E. Diener, C. N. Scollon / *Teaching of Psychology*. — 2014. — T. 41. — №. 2. — P. 175-183.
120. Diener E. Very Happy People // E. Diener, M. Seligman / *Psychological science*. 2002. Vol. 13. №1. — P. 81-84.
121. Diener E. The Religion Paradox: If Religion Makes People Happy, Why Are So Many Dropping Out? // E. Diener, L. Tay, D. Myers / *Journal of Personality and Social Psychology*. 2011. Vol. 101. — P. 1278-1290.

122. Differentiating Autonomy From Individualism and Independence: A Self-Determination Theory Perspective on Internalization of Cultural Orientation and Well-Being // [V. Chirkov, R. M. Ryan, Y. Kim, U. Kaplan.]. / *Journal of Personality and Social Psychology*. 2003. Vol. 84, № 1. — P. 97-110.
123. Doane M. J. Perceptions of Discrimination Among Atheists: Consequences for Atheist Identification, Psychological and Physical Well-Being / M. J. Doane, M. Elliott, 2014. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://psycnet.apa.org/psycinfo/2014-45305-001>.
124. Donahue M. J. Intrinsic and Extrinsic Religiousness: The Empirical Research // *Journal for the Scientific Study of Religion*. 1985. Vol. 24, №. 4. — P. 418-423.
125. Do we really know what makes us happy? A review of the economic literature on the factors associated with subjective well-being // P. Dolan, T. Peasgood, M. White / *Journal of Economic Psychology*. 2008. Vol. 29. P. 94-122.
126. Eclund E., Religion among Academic Scientists. Distinctions, Disciplines, and Demographics // E. Eclund, C. Scheitle / *Social Problems*. 2007. Vol. 54. Issue 2. — P. 289–307.
127. Edgell P. Atheists as “other”. Moral boundaries and cultural membership in American society // P. Edgell, G. Gerteis, D. Hartmann / *American Sociological Review*. 2006. Vol. 71. — P. 211–234.
128. Eichhorn J. Happiness for Believers? Contextualizing the Effects of Religiosity on Life-Satisfaction // *European Sociological Review*. 2011. Vol. 28. № 5. — P. 583–593.
129. Faigin C. Strengthened by the Spirit. Religion, Spirituality, and Resilience Through Adulthood and Aging // C. Faigin, K. Pargament / *Resilience in Aging: Concepts, Research, and Outcomes*. Ed. by B. Resnick et al. Springer Science+Business Media. 2011.
130. Fales E. Naturalism and Physicalism // *Cambridge Companion to Atheism*. Ed. By. M. Martin. New York, Cambridge University Press, 2007. — P. 118-134.

131. Farias M. The Psychology of Atheism // The Oxford Handbook of Atheism / Ed. by S. Bullivant, M. Ruse. Oxford University Press, 2013. — P. 468-482.
132. For God (or) country: The hydraulic relation between government instability and belief in religious sources of control // [Kay A., Shepherd S., Blatz C. et al.] / Journal of Personality and Social Psychology. 2010. Vol. 99. — P. 725-739.
133. Froh J. Happiness // Ed. By S. Lopez. The Encyclopedia of Positive Psychology. — Oxford. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication. Vol. 2. 2009. — P. 455-461.
134. Galati D. What makes us happy? A study on the subjective representation of happiness components // D. Galati, I. Sotgiu, V. Iovino / Dimensions of well-being. Research and intervention. 2006. — P. 60-74.
135. Galen L. Atheism, wellbeing, and the wager: Why not believing in God (with others) is good for you // Science, Religion and Culture. — 2015. — T. 2. — №. 3. — P. 54-69.
136. Galen L. Does Religious Belief Promote Prosociality? A Critical Examination // Psychological Bulletin. 2012. Vol. 138. № 5. — P. 876-906.
137. Galen L. Mental well-being in the religious and the non-religious: evidence for a curvilinear relationship // L. Galen, J. Kloet / Mental Health, Religion & Culture. 2011. № 7. — P. 673-689.
138. Gallagher M. Well-being // The Encyclopedia of Positive Psychology. Ed. by S. Lopez — Oxford. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication. Vol. 2. 2009. — P. 1030-1034.
139. Gallup International. Global Index of Religiosity and Atheism-2012 / [Электронный ресурс]. [Gilani I. S., Shalid R., Zuetzel I.]. Режим доступа: <http://www.wingia.com/web/files/news/14/file/14.pdf>.
140. Gebauer J. E. Religiosity, social self-esteem, and psychological adjustment on the cross-cultural specificity of the psychological benefits of religiosity // J. E. Gebauer, C. Sedikides, W. Neberich / Psychological Science. 2012. Vol. 23. № 2. — P. 158-160.

141. Gervais W. In godlessness we distrust: Using social psychology to solve the puzzle of anti-atheist prejudice // *Social and Personality Psychology Compass*. 2013. Vol 7. Issue 6. — P. 366-377.
142. Gervais W. M. Analytic thinking promotes religious disbelief // W. M. Gervais, A. Norenzayan / *Science*. — 2012. — T. 336. — №. 6080. — P. 493-496.
143. Ginges J. Religion and Support for Suicide Attacks // Ginges J., Hansen I., Norenzayan A. / *Psychological Science*. — 2009. — T. 20. — № 224. — P. 224-230.
144. Graham C. Gender and well-being around the world // C. Graham, S. Chattopadhyay / *International Journal of Happiness and Development*. — 2013. — T. 1. — №. 2. — P. 212-232.
145. Graham J. Beyond Belief: Religions Bind Individuals Into Moral Communities // J. Graham, J. Haidt / *Personality and Social Psychology Review*. 2010. Vol. 14. №1. — P. 140-150.
146. Granqvist P. There Are Plenty of Atheists in Foxholes – in Sweden // P. Granqvist, J. Moström / *Archive for the Psychology of Religion*. — 2014. — T. 36. — №. 2. — P. 199-213.
147. Hagerty M. R. Wealth and happiness revisited—growing national income does go with greater happiness // M. R. Hagerty, R. Veenhoven / *Social indicators research*. — 2003. — T. 64. — №. 1. — P. 1-27.
148. Haidt J. *The happiness hypothesis: Putting ancient wisdom and philosophy to the test of modern science* / J. Haidt. — London: Arrow Books. 2006. — 298 p.
149. Happiness Components and their Attainment in Old Age: A Cross-Cultural Comparison Between Italy and Cuba // [Sotgiu I., Galati D., Manzano M., Rognoni E.] / *Journal of Happiness Studies*. 2011. Vol. 12. — P. 353-371.
150. Hashemi M. A new typology of modern atheisms: pilgrim atheism versus tourist atheism // *Culture and Religion*. — 2016. — T. 17. — №. 1. — P. 56-72.

151. Haslam N. Big Five traits mediate associations between values and subjective well-being // N. Haslam, J. Whelan, B. Bastian / *Personality and Individual Differences*. — 2009. — Т. 46. — №. 1. — P. 40-42.
152. Helliwell J. The social context of well-being // J. Helliwell, R. Putnam / *Philosophical transactions – Royal society of London series B Biological sciences*. — 2004. — P. 1435-1446.
153. Henderson L. W. Integrating the hedonic and eudaimonic perspectives to more comprehensively understand wellbeing and pathways to wellbeing // L. W. Henderson, T. Knight / *International Journal of Wellbeing*. 2012. Vol. 2. № 3. — P. 196-221.
154. Hohn K. Religiousness and well-being – Mediation by need satisfaction? // *Fourth International Conference on Self-Determination Theory*. Ghent University, Belgium. May 13–16, 2010. Programme – Abstracts. — P. 92.
155. Hood Jr. R. W. *Psychology of religion: An empirical approach* (4th ed.) / Jr. R. W. Hood, P. C. Hill, B. Spilka. N.-Y.: The Guilford Press. 2009. — 636 p.
156. Huisman J. *No Invisible Means of Support: Life Challenges and The Atheistic Worldview* // [Электронный ресурс]. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the Degree of Master of Social Science at Lincoln University. 2011. Режим доступу:
http://researcharchive.lincoln.ac.nz/dspace/bitstream/10182/4353/3/huisman_mssc.pdf.
157. Huta, V. Pursuing pleasure or virtue: The differential and overlapping well-being benefits of hedonic and eudaimonic motives // V. Huta, R. M. Ryan / *Journal of Happiness Studies*. 2010. Vol. 11. № 6. — P. 735-762.
158. Hwang K. Atheism, Health, and Well-being // *The Oxford Handbook of Atheism*. Ed. by S. Bullivant, M. Ruse. Oxford: Oxford University Press. 2013. — P. 525-536.

159. Inglehart R. Faith and Freedom: Traditional and Modern Ways to Happiness // International Differences in Well-Being. — Oxford: Oxford University Press, Inc. 2010. — P. 351-397.
160. Ismail Z., Desmukh S. Religiosity and psychological well-being // Z. Ismail, S. Desmukh / International Journal of Business and Social Science. — 2012. — T. 3. — №. 11. — P. 20-28.
161. Jong J. Foxhole atheism, revisited: The effects of mortality salience on explicit and implicit religious belief // J. Jong, J. Halberstadt, M. Bluemke / Journal of Experimental Social Psychology. 2012. Vol. 48. — P. 983-989.
162. Kahneman D. Objective Happiness // Well-being: Foundations of hedonic psychology. Ed. by D. Kahneman, E. Diener, N. Schwarz. New York, NY: Russell Sage Foundation — 2003 — P. 3-25.
163. Kanazawa S. Why Liberals and Atheists Are More Intelligent // Social Psychology Quarterly. 2010. Vol. 73, №1. — P. 33-57.
164. Kesebir P. In pursuit of happiness: Empirical answers to philosophical questions // P. Kesebir, E. Diener / Perspectives on psychological science. — 2008. — T. 3. — №. 2. — P. 117-125.
165. Keysar A. A World of Atheism: Global Demographics // A. Keysar, J. Navarro-Rivera / The Oxford Handbook of Atheism / Ed. by S. Bullivant & M. Ruse. Oxford: Oxford University Press. 2013. — P. 553-586.
166. Kirkpatrick L. Precis: Attachment, Evolution and the Psychology of Religion. Archive for the Psychology of Religion. 2006. Vol. 28. — P. 3-47.
167. Krill D. Skeptical saints and critical cognition: On the relationship between religion and paranormal beliefs // D. Krill, E. McKibben / Archive for the Psychology of Religion. Ed. by J. Belzen, L. Francis, R. Hood — Leiden: Koninklijke Brill NV. Vol. 28. 2006. — P. 269-285.
168. Leontiev D. Positive Personality Development: Approaching Personal Autonomy // A Life Worth Living: Contributions to positive psychology. Ed. by

M. Csikszentmihalyi, I. S. Csikszentmihalyi — N.-Y. Oxford University Press, Inc. 2006. — P. 49-61.

169. Lewis C. Religion and happiness: Consensus, contradictions, comments and concerns // C. Lewis, S. Cruise / *Mental Health, Religion & Culture*. 2006. Vol. 9. № 3. — P. 213-225.

170. Lewis C. Religion and happiness: Still no association // C. Lewis, J. Maltby, S. Burkinshaw / *Journal of Beliefs and Values*. 2000. Vol. 21. — P. 233-236.

171. Lyubomirsky S. Pursuing happiness: The architecture of sustainable change // S. Lyubomirsky, K. Sheldon, D. Schkade / *Review of General Psychology*. 2005. Vol. 9. №2. — P. 111-131.

172. Lyubomirsky S. *The How of Happiness* / S. Lyubomirsky. — New York: The Penguin Press, 2008. — 367 p.

173. Lynn R. Average intelligence predicts atheism rates across 137 nations // R. Lynn, Y. Harvey, H. Nyborg / *Intelligence*. 2009. Vol. 37. — P. 11-15.

174. Maddi S. The Role of Hardiness and Religiosity in Depression and Anger // *International Journal of Experimental Psychology & Psychotherapy*. — 2004. Vol. 1, Issue 1. — P. 38-49.

175. Malešević-Perović L. The relative importance of religious denominations for life satisfaction // L. Malešević-Perović, M. Mihaljević-Kosor, P. Filipić / *Journal of Applied Economics and Business Research*. JAEBR. 2011. Vol. 1, № 3. — P. 162-176.

176. Maltby J. Religious orientation and psychological well-being: The role of the frequency of personal prayer // J. Maltby, C. Lewis, L. Day / *British Journal of Health Psychology*. — 1999. — T. 4. — №. 4. — P. 363-378.

177. Maslow A. Religions, Values, and Peak Experiences / A. Maslow. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.druglibrary.org/schaffer/lsd/maslow.htm>.

178. Mochon D. Who Benefits from Religion? // D. Mochon, M. Norton, D. Ariely / *Social Indicators Research*. 2011. Vol. 101. — P. 1-15.

179. Murray M. *An Introduction to the Philosophy of Religion.* / M. Murray, D. Rea — Cambridge: Cambridge University Press. 2008. — 293 p.
180. Myers D. *Religious Engagement and Well-being* // *Oxford Handbook of Happiness.* — Ed. by S. David, I. Boniwell, A. Ayers. Oxford: Oxford University Press. 2013. — P. 88-100.
181. Musiol A. L. *Person-Environment Value Congruence and Satisfaction with Life* // A. L. Musiol, K. Boehnke / *International Journal of Humanities and Social Science* Vol. 3. № 9. May 2013. — P. 57-65.
182. Nielsen K. *No! A Defense of Atheism* // *Does God Exist: The Debate between Theists and Atheists.* — 1993. — P. 48-54.
183. Nielsen M. E. *Religion and Happiness* / M. Nielsen. [Электронный ресурс] // *Psychology of Religion Pages* By Michael Nielsen, Ph.D. Режим доступа: <http://www.psywww.com/psyrelig/happy.htm> вільний.
184. Niemiec C. *What Makes for a Life Well Lived? Autonomy and its Relation to Full Functioning and Organismic Wellness* // C. Niemiec, R. M. Ryan / *Oxford Handbook of Happiness.* — Ed. by S. David, I. Boniwell, A. Ayers. Oxford: Oxford University Press. 2013. — P. 214-226.
185. Norenzayan A. *The origins of religious disbelief* // A. Norenzayan, W. M. Gervais / *Trends in Cognitive Sciences.* — 2013. — Т. 17. — №. 1. — P. 20-25.
186. Norenzayan A. *The origin and evolution of religious prosociality* // A. Norenzayan, A. Shariff / *Science.* 2008. Vol. 322. № 5898. — P. 58-62.
187. Norris P. *Sacred and Secular. Religion and Politics Worldwide* (2nd ed) / P. Norris, R. Inglehart. — Cambridge: Cambridge University Press. 2011. — p. 375.
188. O'Connor B. P. *Religious Motivation in the Elderly: A French-Canadian Replication and an Extension* // B. P. O'Connor, R. J. Vallerand / *Journal of Social Psychology.* 1990. Vol. 130. № 1. — P. 53–59.

189. Osin E. Religiosity and basic needs satisfaction in adolescents // E. Osin, A. Sinitsyna / Fourth International Conference on Self-Determination Theory. Ghent University, Belgium. May 13–16, 2010. Programme — Abstracts. P. 53.
190. Paul G. The Chronic Dependence of Popular Religiosity upon Dysfunctional Psychosociological Conditions // *Evolutionary Psychology*. 2009. Vol. 7. № 3. — P. 398-441.
191. Pavot W. Happiness Experienced: The Science of Subjective Well-being // W. Pavot, E. Diener / *Oxford Handbook of Happiness*. — Ed. by S. David, I. Boniwell, A. Ayers. Oxford: Oxford University Press. 2013. — P. 134-151.
192. Pargament K. I. The Bitter and the Sweet: An Evaluation of the Costs and Benefits of Religiousness // *Psychological Inquiry*. 2002. Vol. 13. № 3. — P. 168-181.
193. Pigliucci M. New Atheism and the scientific turn in the atheism movement // *Midwest Studies in Philosophy*. 2013. Vol. 37. № 1. — P. 142-153.
194. Ritter R. Happy Tweets: Christians Are Happier, More Socially Connected, and Less Analytical Than Atheists on Twitter // R. Ritter, J. Preston, I. Hernandez / [Электронный ресурс]. *Social Psychological and Personality Science*. 2013. Режим доступа: <http://spp.sagepub.com/content/early/2013/06/18/1948550613492345>.
195. Potter J. The Impact of Social and Family Support on the Psychological Well-being of Atheists / [Электронный ресурс]. *Master of Social Work Clinical Research Papers*. St. Catherine University. 2015. Режим доступа: chrome-extension://ecnphlgnajanjnkcmbrancdjoidceilk/http://sophia.stkate.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1507&context=msw_papers.
196. Psychological Distress Among Religious Nonbelievers: A Systematic Review // [Weber S., Pargament K., Kunik M. et al.] / *Journal of Religion and Health*. 2012. Vol. 51. Issue 1. p. 72-86.

197. Purpose, mood, and pleasure in predicting satisfaction judgments // [Diener E., Fujita F., Tay L., Biswas-Diener R.]. / *Social Indicators Research*. — 2012. — T. 105. — №. 3. — P. 333-341.
198. Refining the theory of basic individual values // [Schwartz S. H., Cieciuch J., Davidov E. et al.] / *Journal of personality and social psychology*. 2012. Vol. 103. № 4. — P. 663-688.
199. Religiosity and Subjective Well-Being: An International Perspective // [Tay L., Li M., Myers D., Diener E.]. / *Religion and Spirituality Across Cultures* (Ed. by C. Kip-Priesto). Netherlands, Dordrecht: Springer Netherlands. 2014. — P. 163-175.
200. Ryan R. M. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being // R. M. Ryan, E. L. Deci / *American psychologist*. — 2000. — T. 55. — №. 1. — P. 68-78.
201. Ryan R. M. Two Types of Religious Internalization and Their Relations to Religious Orientations and Mental Health // R. M. Ryan, S. Rigby, K. King / *Journal of Personality and Social Psychology*. 1993. Vol. 65, №3. — P. 586-596.
202. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // *Journal of personality and social psychology*. — 1989. — T. 57. — №. 6. — P. 1069-1081.
203. Ryff C. D. Know thyself and become what you are: A eudaimonic approach to psychological well-being // C. D. Ryff, B. H. Singer / *Journal of happiness studies*. — 2008. — T. 9. — №. 1. — P. 13-39.
204. Ryff C. D.. The structure of psychological well-being revisited // C. D. Ryff , C. Keyes / *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69. — P. 719-727.
205. Ryff C. D. Psychological Well-Being Revisited: Advances in the Science and Practice of Eudaimonia // *Psychotherapy and Psychosomatics*. 2014. Vol. 83. — P. 10-28.

206. Sagiv L. Value priorities and subjective well-being: Direct relations and congruity effects // L. Sagiv, S. H. Schwartz / *European journal of social psychology*. — 2000. — Т. 30. — № 2. — P. 177-198.
207. Saroglou V. Religiousness as a Cultural Adaptation of Basic Traits: A Five-Factor Model Perspective // *Personality and Social Psychology Review*. 2010. Vol. 14, № 1. — P. 108-125.
208. Scientific faith: Belief in science increases in the face of stress and existential anxiety // [Farias M., Newheiser A.-K., Kahane G., de Toledo Z.]. / *Journal of Experimental Social Psychology*, 2013. Vol. 49. № 6. — P. 1210-1213.
209. Schnell T. Dimensions of Secularity (DoS): An Open Inventory to Measure Facets of Secular Identities // *The International Journal for the Psychology of Religion*. 2014. — P. 1-45.
210. Schnell T. Meaning-Making in an Atheist World // T. Schnell, W. Keenan / *Archive for the Psychology of Religion*. 2011. Vol. 33. — P. 55-78.
211. Schnell T. The Construction of Atheist Spirituality: A Survey-Based Study // T. Schnell, W. Keenan / *Constructs of Meaning and Religious Transformation* / Ed. by Westerink H. Vienna: Vandenhoeck & Ruprecht unipress. 2013. — P. 101-118.
212. Sedikides C. Why Does Religiosity Persist? // *Personality and Social Psychology Review*. 2010. Vol. 14, № 1. — P. 3-6.
213. Seligman M. Positive psychology: An Introduction // Seligman M., Csikszentmihalyi M. / *American Psychologist*. 2000. Vol. 55. — P. 5-14.
214. Sen A. A World Not Neatly Divided. [Электронный ресурс] // *New York Times*. Режим доступа: <http://www.nytimes.com/2001/11/23/opinion/a-world-not-neatly-divided.html>.
215. Sen R. Atheist fundamentalists // *The Times of India*. 2010. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2010-06-05/people/28299315_1_vinayak-damodar-savarkar-hindus-and-muslims-common-nation_vильний.

216. Silver C. The six types of nonbelief: a qualitative and quantitative study of type and narrative // Thomas J. Coleman III, Ralph W. Hood Jr., Jenny M. Holcombe. 2014. *Mental Health, Religion & Culture*. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://dx.doi.org/10.1080/13674676.2014.987743>
217. Snoep L. Religiousness and happiness in three nations: a research note // *Journal of Happiness Studies*. 2008. Vol. 9. — P. 207–211.
218. Sorthaix F. M. Personal value priorities and life satisfaction: The role of socio-economic development across Europe // F. M. Sorthaix, J.-E. Lonnqvist / *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2014. Vol. 45. № 2. — P. 282-299.
219. Stark R. Faith and Happiness // R. Stark, J. Maier / *Review of Religious Research*. 2008. Vol. 50. №1. — P. 120-125.
220. Stavrova O. Why are religious people happy? The effect of the social norm of religiosity across countries // O. Stavrova, D. Fetchenhauer, T. Schlosser / *Social Science Research*. 2013. Vol. 42. — P. 90-105.
221. Streib H. Atheists, agnostics, and apostates // H. Streib, C. Klein / *APA handbooks in psychology: APA Handbook of psychology, religion and spirituality*. 2013. Vol 1. — P. 1-42.
222. Subjective Well-Being: Three Decades of Progress // [Diener E., Suh E. M., Lucas R. E., Smith H. L.]. / *Psychological Bulletin*. 1999. Vol. 125, № 2. — P. 276-302.
223. The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life // [Steger M. F. Frazier P., Oishi S., Kaler M.]. / *Journal of counseling psychology*. 2006. Vol. 53. № 1. — P. 80.
224. The psychological bases of ideology and prejudice: testing a dual process model // [Duckitt J., Wagner C., Plessis I., Birum I.]. / *Journal of personality and social psychology*. — 2002. — T. 83. — №. 1. — P. 75-93.
225. The satisfaction with life scale // [Diener E. D., Emmons R. A. Larsen, R. J., Griffin S.]. / *Journal of personality assessment*. 1985. Vol. 49. № 1. — P. 71-75.

226. Tiberius V. Well-Being: Psychological Research for Philosophers // *Philosophy Compass*. — 2006. — T. 1. — №. 5. — P. 493-505.
227. Tiberius V. Eudaimonia // V. Tiberius, M. Mason / *The Encyclopedia of Positive Psychology*. Ed. by S. Lopez — Oxford. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication. Vol. 2. 2009. — P. 351-355.
228. Vallerand R. J. Motivation in the elderly: A theoretical framework and some promising findings // R. J. Vallerand, B. P. O'Connor / *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*. — 1989. — T. 30. — №. 3. — P. 538.
229. Vansteenkiste M. On psychological growth and vulnerability: Basic psychological need satisfaction and need frustration as a unifying principle // M. Vansteenkiste, R. M. Ryan / *Journal of Psychotherapy Integration*. — 2013. — T. 23. — №. 3. — P. 263-280.
230. Veenhoven R. Sociological theories of subjective well-being / R. Veenhoven // *The Science of Subjective Well-being: A Tribute to Ed Diener* / Ed. by M. Eid, R. Larsen. — New York: Guilford Publications, 2008. — P. 44-61.
231. Vittersø J. Introduction to Psychological Approaches to Happiness // *Oxford Handbook of Happiness*. — Ed. by S. David, I. Boniwell, A. Ayers. Oxford: Oxford University Press. 2013. — P. 10-16.
232. What is satisfying about satisfying events? Testing 10 candidate psychological needs // [Sheldon K. M., Elliot A. J., Kim Y., Kasser T.]. / *Journal of personality and social psychology*. — 2001. — T. 80. — №. 2. — P. 325-339.
233. Why Religion's Burdens Are Light: From Religiosity to Implicit Self-Regulation // [Koole S. L., McCullough M.E., Kuhl J. Roelofsma P. H. M. P.] *Personality and Social Psychology Review*. 2010. Vol. 14. № 1. — P. 95-107.
234. Wong P. Existential psychology // Ed. by S. Lopez. *The Encyclopedia of Positive Psychology*. — Oxford. A John Wiley & Sons, Ltd., Publication. Vol. 2. 2009. — P. 361-368.
235. Wong P. What is existential positive psychology? // *International Journal of Existential Psychology & Psychotherapy*. Vol. 3. № 1. 2010. — P. 1-10.

236. Walters K. *Atheism: A Guide for the Perplexed*. — New York. The Continuum International Publishing Group Inc. — 2010. — 195 p.
237. Zuckerman P. *Atheism: Contemporary Numbers and Patterns* // *The Cambridge Companion to Atheism* / Ed. by M. Martin. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. — P. 47-65.
238. Zuckerman P. *Atheism, Secularity, and Well-Being: How the Findings of Social Science Counter Negative Stereotypes and Assumptions* // *Sociology Compass*. — 2009. — Vol 3. № 6. — P. 949-971.
239. Zuckerman P. *Faith no more: Why people reject religion* / P. Zuckerman. — Oxford: Oxford University Press, 2011. — 224 p.

Додаток А

Демографическая анкета

Перед началом работы, пожалуйста, ответьте на несколько вопросов:

	<i>нет</i>	<i>скорее нет</i>	<i>скорее да</i>	<i>да</i>
1) Считаете ли Вы, что на определенных этапах развития Вселенной не обошлось без Божественного вмешательства?	☐	☐	☐	☐
2) Согласны ли Вы, что после смерти бытие человеческого сознания прекращается?	☐	☐	☐	☐
3) Считаете ли Вы себя верующим человеком?	☐	☐	☐	☐
4) Выросли ли Вы в религиозной семье?	☐	☐	☐	☐
5) Относите ли вы себя к какой-либо религии?	☐	☐	☐	☐

6) Если да, то к какой?

Православие, католицизм, протестантизм, иудаизм, ислам, буддизм, индуизм, зороастризм, другое (написать)

7) Как часто Вы посещаете храм (церковь, мечеть, ...)?

[] раз в неделю или чаще [] раз в 2-3 недели [] раз в месяц
 [] раз в несколько месяцев [] раз в год или реже [] никогда не посещаю

8) Вы считаете себя:

[] верующим [] агностиком [] атеистом [] другой ответ

9) Верите ли Вы в то, что Бог существует?

1-7

1 – уверен, что Бога не существует, и

7 – уверен, что Бог существует

Если желаете, прокомментируйте, пожалуйста, свой ответ:

10) Верите ли Вы в то, что Бог является личностью?

да, определённо не уверен(а)

нет, это безличная сила, божественное начало

я не верю в Бога

другой ответ:

11) Думаете ли Вы, что существует только мир природы, изучаемый наукой, и ничего вне природы не существует?

да, существует только природа не знаю нет, помимо природы есть что-то еще.

12) Полагаете ли Вы, что религиозные представления о мире истинны

да, определённо не знаю нет, определено

13) Для Вас важно то, что Вы верующий (атеист)

1-7, 1 – совершенно не важно, 7 – очень важно

14) Считаете ли Вы, что религия должна быть частью официальной государственной идеологии

да, определённо не знаю нет, определено

15) Считаете ли Вы, что атеизм должен быть частью официальной государственной идеологии

да, определённо не знаю нет, определено

16) Молитесь ли Вы? Если да, то как часто?

несколько раз в день каждый день несколько раз в неделю

раз в неделю

раз в 2-3 недели

раз в месяц или реже

никогда

17) Какое утверждение лучше всего описывает финансовое положение Вашей семьи?

- едва сводим концы с концами, денег не хватает даже на продукты
- на продукты денег хватает, но покупка одежды вызывает финансовые затруднения
- денег хватает на продукты и одежду, но покупка товаров длительного пользования - является для нас проблемой
- мы можем без труда приобретать вещи длительного пользования, но затруднительно приобретать действительно дорогие вещи
- мы можем позволить себе машину, квартиру, дачу и многое другое

18) Каково Ваше отношение к Советскому Союзу?

1-7, 1 – всецело отрицательное, 7 – всецело положительное.

Пожалуйста, сообщите нам некоторые данные о себе:

19) Ваш пол: мужской женский

20) Ваш возраст: _____

21) Ваше образование:

22) Ваш род занятий в настоящее время:

23) Каковы Ваши политические взгляды:

Либеральные, консервативные, либертарианские, социалистические, коммунистические, анархические, я не интересуюсь политикой.

24) Есть ли у Вас родные братья или сёстры?

да

нет

25) Вы выросли:

в полной семье в неполной семье не в родительской семье

26) Ваше семейное положение: холост/не замужем женат/замужем

есть друг/подруга, живём вместе

есть друг/подруга, живём отдельно

разведён(а) / расстались

27) Ваше место проживания: страна, город**28) Насколько Вы довольны состоянием своего физического здоровья**

1-7, 1 – абсолютно не доволен, 7 – абсолютно доволен.

Додаток Б

Шкалы психологического благополучия К. Рифф

Предлагаемые Вам утверждения касаются того, как Вы относитесь к себе и своей жизни. Мы предлагаем Вам согласиться или не согласиться с каждым из предложенных утверждений. Обведите цифру, которая лучше всего отражает степень Вашего согласия или несогласия с каждым утверждением:

Абсолютно не согласен	Не согласен	Скорее не согласен	Скорее согласен	Согласен	Абсолютно согласен
1	2	3	4	5	6

Помните, что правильных или не правильных ответов не существует.

Утверждение	1	2	3	4	5	6
1. Большинство моих знакомых считают меня любящим и преданным человеком.						
2. Иногда я меняю свое поведение или образ мышления, чтобы не выделяться.						
3. Как правило, я считаю себя в ответе за то, как я живу.						
4. Меня не интересуют занятия, которые принесут результат в отдаленном будущем.						
5. Мне приятно думать о том, что я совершил в прошлом и надеюсь совершить в будущем.						
6. Когда я оглядываюсь назад, мне нравится, как сложилась моя жизнь.						
7. Поддержание близких отношений было связано для меня с трудностями и разочарованиями.						
8. Я не боюсь высказывать свое мнение, даже если оно противоречит мнению большинства.						

9. Требования повседневной жизни часто угнетают меня.									
10. В принципе, я считаю, что со временем узнаю о себе все больше и больше.									
11. Я живу сегодняшним днем и не особо задумываюсь о будущем.									
12. В целом я уверен в себе.									
13. Мне часто бывает одиноко из-за того, что у меня мало друзей, с кем я могу поделиться своими проблемами.									
14. На мои решения обычно не влияет то, что делают другие.									
15. Я не очень вписываюсь в сообщество окружающих меня людей.									
16. Я отношусь к тем людям, которым нравится пробовать все новое.									
17. Я стараюсь сосредоточиться на настоящем, потому что будущее почти всегда приносит какие-то проблемы.									
18. Мне кажется, что многие из моих знакомых преуспели в жизни больше, чем я.									
19. Я люблю душевные беседы с родными или друзьями.									
20. Меня беспокоит то, что думают обо мне другие.									
21. Я вполне справляюсь со своими повседневными заботами.									
22. Я не хочу пробовать новые виды деятельности — моя жизнь и так меня устраивает.									
23. Моя жизнь имеет смысл.									

24. Если бы у меня была такая возможность, я бы многое в себе изменил.									
25. Мне кажется важным быть хорошим слушателем, когда близкие друзья делятся со мной своими проблемами.									
26. Для меня важнее быть в согласии с самим собой, чем получать одобрение окружающих.									
27. Я часто чувствую, что мои обязанности угнетают меня.									
28. Мне кажется, что новый опыт, способный изменить мои представления о себе и об окружающем мире, очень важен.									
29. Мои повседневные дела часто кажутся мне банальными и незначительными.									
30. В целом я себе нравлюсь.									
31. У меня не так много знакомых, готовых выслушать меня, когда мне нужно выговориться.									
32. На меня оказывают влияние сильные люди.									
33. Если бы я был несчастен в жизни, я предпринял бы эффективные меры, чтобы изменить ситуацию.									
34. Если задуматься, то с годами я не стал намного лучше.									
35. Я не очень хорошо осознаю, чего хочу достичь в жизни.									
36. Я совершал ошибки, но все, что ни делается, — все к лучшему.									
37. Я считаю, что многое получаю от друзей.									
38. Людям редко удается уговорить меня сделать то, чего я сам не хочу.									

39. Я неплохо справляюсь со своими финансовыми делами.									
40. На мой взгляд, человек способен расти и развиваться в любом возрасте.									
41. Когда-то я ставил перед собой цели, но теперь это кажется мне пустой тратой времени.									
42. Во многом я разочарован своими достижениями в жизни.									
43. Мне кажется, что у большинства людей больше друзей, чем у меня.									
44. Для меня важнее приспособиться к окружающим людям, чем в одиночку отстаивать свои принципы.									
45. Я расстраиваюсь, когда не успеваю сделать все, что намечено на день.									
46. Со временем я стал лучше разбираться в жизни, и это сделало меня более сильным и компетентным.									
47. Мне доставляет удовольствие составлять планы на будущее и воплощать их в жизнь.									
48. Как правило, я горжусь тем, какой я, и какой образ жизни я веду.									
49. Окружающие считают меня отзывчивым человеком, у которого всегда найдется время для других.									
50. Я уверен в своих суждениях, даже если они идут вразрез с общепринятым мнением.									
51. Я умею рассчитывать свое время так, чтобы все делать в срок.									
52. У меня есть ощущение, что с годами я стал лучше.									
53. Я активно стараюсь осуществлять планы, которые составляю для себя.									

83. Я не уверен, что мне стоит чего-то ждать от жизни.						
84. Каждый имеет недостатки, но у меня их больше, чем у других.						

Додаток Б

Шкала удовлетворенности жизнью Э. Динера

Ниже даны утверждения, с которыми Вы можете согласиться или не согласиться. Выразите степень Вашего согласия с каждым из них, поставив перед соответствующим утверждением оценку от 1 до 7:

- 7 — Полностью согласен
- 6 — Согласен
- 5 — Скорее согласен
- 4 — Нечто среднее
- 3 — Скорее не согласен
- 2 — Не согласен
- 1 — Полностью не согласен

_____ В основном моя жизнь близка к идеалу.

_____ Обстоятельства моей жизни исключительно благоприятны.

_____ Я полностью удовлетворен моей жизнью

_____ У меня есть в жизни то, что мне по-настоящему нужно.

_____ Если бы мне пришлось жить еще раз, я бы оставил все как есть.

Додаток Б

Шкала позитивного и негативного аффекта (ШПАНА)

Этот опросник состоит из перечня прилагательных, которые описывают различные чувства и эмоции. Прочитайте каждое прилагательное и отметьте рядом с ним, в какой мере Вы чувствуете себя так в течение последних двух недель. Используйте следующие варианты ответов:

1	2	3	4	5
почти или совсем нет	немного	умеренно	значительно	очень сильно

1. _____ увлечённый	11. _____ раздражённый
2. _____ подавленный	12. _____ сосредоточенный
3. _____ радостный	13. _____ стыдящийся
4. _____ расстроенный	14. _____ вдохновленный
5. _____ полный сил	15. _____ нервный
6. _____ виноватый	16. _____ решительный
7. _____ испуганный	17. _____ внимательный
8. _____ злой	18. _____ беспокойный
9. _____ заинтересованный	19. _____ бодрый
10. _____ уверенный	20. _____ тревожный

Позитивный аффект (ПА): сумма баллов по пунктам 1, 3, 5, 9, 10, 12, 14, 16, 17, 19.
Негативный аффект (НА): сумма баллов по пунктам 2, 4, 6, 7, 8, 11, 13, 15, 18, 20.

Додаток Б

«Источники счастья» Д. Галати

1. В средней части нарисованной внизу таблицы напишите пожалуйста в произвольном порядке 5 любых вещей (событий, занятий, ценностей) в Вашей жизни (по одной на каждой строчке), которые приносят или могли бы принести Вам счастье.

	Источники счастья	Значимость	Время	Трудности	Доступность / достижимость
1					
2					
3					
4					
5					

2. Затем оцените их по степени **значимости** для Вас (1 – самая важная, 2- следующая, ...3....4.... 5 – наименее важная) и впишите цифры, обозначающие место, в колонке "Значимость" напротив каждой строки.

3. В следующих двух колонках оцените по 10-балльной шкале:

- сколько времени Вы тратите на эти вещи в настоящее время (от 0 - "этого не бывает никогда / вообще не тратите времени" до 10 - "это есть в Вашей жизни постоянно или Вы делаете это постоянно")
- насколько трудно для Вас достичь того, чтобы эти вещи были в Вашей жизни (от 0 - "это очень просто" до 10 - "сталкиваетесь с почти непреодолимыми трудностями").

4. Наконец, оцените, насколько каждая из этих пяти ценностей достигнута Вами или доступна в Вашей жизни в настоящее время (0 – совсем недоступна / не достигнута, 10 – очень легко доступна / полностью реализована) и поставьте соответствующую оценку в последней колонке.

НАСКОЛЬКО ЭТОТ ЧЕЛОВЕК ПОХОЖ НА ВАС?

	Совсем Непохож на меня	Мало похож на меня	Умеренно похож на меня	Похож на меня	Очень похож на меня
45. Дорогие вещи, которые демонстрируют его богатство. Для него (нее) важно защищать окружающую среду от разрушения или загрязнения	☐	☐	☐	☐	☐
46. Для него (нее) важно пользоваться любой возможностью повеселиться	☐	☐	☐	☐	☐
47. Для него (нее) важно уделять внимание всем нуждам	☐	☐	☐	☐	☐

Додаток Г

Шкала веры в опасный мир

Подумайте о мире, в котором мы живем. Оцените, насколько Вы согласны со следующими утверждениями.

	Абсолютно не согласен	Скорее не согласен, чем согласен	Не уверен	Скорее согласен, чем не согласен	Абсолютно согласен
1 Наш мир – это безопасное и предсказуемое место, и большинство людей не причиняют окружающим зла.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
2 С каждым годом становится все меньше по-настоящему порядочных и все больше безнравственных людей, создающих угрозу для окружающих.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
3 Каждая эпоха порождает свои проблемы. Однако сегодня шансы человека на спокойную и безопасную жизнь выше, чем когда-либо раньше.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
4 Наш мир – опасное и непредсказуемое место, в котором ценности и образ жизни порядочных людей находятся под угрозой.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
5 Все говорит о том, что наша жизнь в любой момент может превратиться в хаос.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
6 Если человек будет вести себя разумно, с ним не случится ничего плохого. Мы живем в безопасном мире.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
7 В нашем обществе появилось много жестоких и опасных людей, которые нападают на окружающих без видимых причин.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
8 Опасения, что в нашем обществе очень много безнравственных людей, стремящихся причинить вред порядочным гражданам, сильно преувеличены.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
9 Люди, думающие что землетрясения, войны и голод означают конец света, не правы. Конец света еще далек.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
10 Вероятность стать жертвой нападения, ограбления или убийства постоянно увеличивается.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
11 Если общество будет разлагаться с такой скоростью, как сейчас, оно развалится подобно гнилому дереву, и наша жизнь обратится в хаос.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐
12 Уровень преступности сегодня не выше, чем был раньше.	1 ☐	2 ☐	3 ☐	4 ☐	5 ☐

Додаток Д

Удовлетворенность базовой потребности в отношениях

Пожалуйста, внимательно прочитайте каждое утверждение, подумайте о том, как оно соотносится с Вашей жизнью и укажите, насколько оно верно применительно к Вам. Для каждого утверждения обведите одну из цифр, используя следующую шкалу:

1	2	3	4	5	6	7
Полностью не согласен	Не согласен	Скорее не согласен	Нечто среднее	Скорее согласен	Согласен	Полностью согласен

1. Я чувствую, что могу свободно решать, как прожить свою жизнь.	1	2	3	4	5	6	7
2. Мне действительно нравятся люди, с которыми я общаюсь.	1	2	3	4	5	6	7
3. Мне часто кажется, что я слишком мало знаю и умею.	1	2	3	4	5	6	7
4. Я чувствую, что на меня давят в жизни.	1	2	3	4	5	6	7
5. Знакомые говорят, что у меня хорошо получается то, чем я занимаюсь.	1	2	3	4	5	6	7
6. Мне удаётся ладить с людьми, с которыми я общаюсь.	1	2	3	4	5	6	7
7. Я довольно мало общаюсь с людьми; у меня немного знакомых.	1	2	3	4	5	6	7
8. Обычно я чувствую, что могу свободно высказывать свои мысли и мнения.	1	2	3	4	5	6	7
9. Людей, с которыми я регулярно общаюсь, я считаю своими друзьями.	1	2	3	4	5	6	7
10. В последнее время мне удаётся учиться чему-то новому и интересному.	1	2	3	4	5	6	7
11. В повседневной жизни мне часто приходится делать то, что мне велят.	1	2	3	4	5	6	7
12. Люди, которые присутствуют в моей жизни, заботятся обо мне.	1	2	3	4	5	6	7
13. Почти каждый день я чувствую удовлетворение от хорошо выполненного дела.	1	2	3	4	5	6	7
14. Люди, с которыми я общаюсь каждый день, обычно считаются с моими чувствами.	1	2	3	4	5	6	7
15. В жизни у меня не так уж много возможностей показать, на что я действительно способен(на).	1	2	3	4	5	6	7
16. Довольно мало людей, с которыми я близок (близка) по-настоящему.	1	2	3	4	5	6	7
17. Я чувствую, что в целом могу быть самым (самой) собой в моей повседневной жизни.	1	2	3	4	5	6	7
18. Кажется, я не особенно нравлюсь людям, с которыми регулярно общаюсь.	1	2	3	4	5	6	7
19. Часто я чувствую, что мало на что способен (способна).	1	2	3	4	5	6	7
20. У меня не так много возможностей самому (самой) принимать решения о том, как мне действовать в повседневной жизни.	1	2	3	4	5	6	7
21. Люди обычно достаточно дружелюбны по отношению ко мне.	1	2	3	4	5	6	7

Додаток Е

Опросник «Смысл жизни» М. Стегера

Пожалуйста, задумайтесь ненадолго о том, что даёт Вам чувство важности, значимости Вашей жизни, Вашего существования. Пользуясь приведённой шкалой, оцените, насколько верно по отношению к Вам каждое из следующих утверждений и обведите соответствующую цифру:

	1	2	3	4	5	6	7
	абсолютно неверно	в целом неверно	скорее неверно	нечто среднее	скорее верно	в целом верно	абсолютно верно
1. Я понимаю, в чём смысл моей жизни.						1 2 3 4 5 6 7	
2. Я ищу того, что даёт мне ощущение осмысленности жизни.						1 2 3 4 5 6 7	
3. Я постоянно стремлюсь найти цель своей жизни.						1 2 3 4 5 6 7	
4. У меня есть ясное ощущение цели в жизни.						1 2 3 4 5 6 7	
5. Я хорошо представляю, что делает мою жизнь осмысленной.						1 2 3 4 5 6 7	
6. Я нашёл для себя цель жизни, которая меня удовлетворяет.						1 2 3 4 5 6 7	
7. Я постоянно ищу того, что даёт мне ощущение значимости моей жизни.						1 2 3 4 5 6 7	
8. Я продолжаю искать цель своей жизни, свою миссию.						1 2 3 4 5 6 7	
9. У меня нет ясной цели в жизни.						1 2 3 4 5 6 7	
10. Я стремлюсь найти смысл своей жизни.						1 2 3 4 5 6 7	

Додаток Є, таблиця 1. Взаємні кореляції змінних психологічного благополуччя

Змінна	Евдемонічне благополуччя	Автономія	Управління середовищем	Особистісне зростання	Позитивні стосунки	Цілі в житті	Самоприйняття	Задоволеність життям	Позитивний афект	Негативний афект
Евдемонічне благополуччя	1	0,570**	0,857**	0,673**	0,705**	0,864**	0,880**	0,629**	0,657**	-0,462**
Автономія	0,570**	1	0,337**	0,397**	0,140*	0,376**	0,426**	P<0,162**	0,322**	-0,147*
Управління середовищем	0,857**	0,337**	1	0,405**	0,581**	0,750**	0,783**	0,618**	0,572**	-0,481**
Особистісне зростання	0,673**	0,397**	0,405**	1	0,342**	0,589**	0,472**	0,274**	0,489**	-0,225**
Позитивні стосунки	0,705**	0,140*	0,581**	0,342**	1	0,498**	0,549**	0,485**	0,409**	-0,369**
Цілі в житті	0,864**	0,376**	0,750**	0,589**	0,498**	1	0,726**	0,577**	0,627**	-0,406**
Самоприйняття	0,880**	0,426**	0,783**	0,472**	0,549**	0,726**	1	0,683**	0,580**	-0,440**
Задоволеність життям	0,629**	0,162**	0,618**	0,274**	0,485**	0,577**	0,683**	1	0,478**	-0,275**
Позитивний афект	0,657**	0,322**	0,572**	0,489**	0,409**	0,627**	0,580**	0,478**	1	-0,320**
Негативний афект	-0,462**	-0,147*	-0,481**	-0,225**	-0,369**	-0,406**	-0,440**	-0,275**	-0,320**	1

Додаток Є, таблиця 2. Кореляції цінностей з показниками благополуччя особистості по всій вибірці

Змінна	Евдемонічне благополуччя	Автономія	Управління середовищем	Особистісне зростання	Позитивні стосунки	Цілі в житті	Само-прийняття	Задоволеність життям	Позитивний афект	Негативний афект
Автономія думки	0,248**	0,457**	0,139*	0,353**	-0,078	0,222**	0,134*	0,071	0,241**	0,02
Автономія дії	0,261**	0,433**	0,173**	0,322**	-0,107	0,238**	0,213**	0,044	0,151*	-0,062
Стимуляція	0,21**	0,155*	0,063	0,496**	0,37	0,174**	0,127*	0,038	0,257**	-0,015
Гедонізм	0,107	-0,048	0,003	0,235**	0,136*	0,076	0,101	0,106	0,151*	0,018
Досягнення	0,171**	0,009	0,173**	0,259**	-0,06	0,34**	0,11	0,137*	0,194**	-0,066
Влада-домінування	-0,016	0,087	0,27	0,006	-0,21**	0,055	-0,003	-0,037	0,024	0,107
Влада-ресурси	-0,098	-0,096	-0,17	0,009	-0,202**	0,03	-0,135*	-0,083	-0,078	0,1
Репутація	-0,16**	-0,393**	-0,080	-0,083	-0,003	-0,022	-0,169**	-0,029	-0,72	0,106
Особиста безпека	0,067	-0,234**	0,113	-0,02	0,155*	0,177**	0,71	0,23**	0,044	-0,083
Суспільна безпека	0,217**	-0,12	0,243**	0,163**	0,203**	0,257**	0,129*	0,176**	0,239**	-0,162**
Традиція	0,195**	-0,187**	0,298**	-0,002	0,327**	0,239**	0,149*	0,246**	0,163**	-0,123*
Конформізм правил	0,23**	-0,133*	0,351**	-0,059	0,352**	0,261**	0,192**	0,27**	0,183**	-0,283**
Конформізм – міжособистісний	-0,021	-0,377**	0,036	-0,102	0,304**	0,028	-0,06	0,159**	-0,037	-0,093
Скромність	-0,002	-0,064	0,001	-0,137*	0,23**	-0,078	0,018	0,086	0,023	-0,095
Універсалізм – турбота про інших	0,195**	-0,013	0,089	0,16**	0,343**	0,184**	0,104	0,12*	0,118	-0,042*
Універсалізм – турбота про природу	0,197**	0,081	0,089	0,204**	0,192**	0,188**	0,148*	0,094	0,139*	-0,159**
Універсалізм – толерантність	0,327**	0,035	0,262**	0,258**	0,434**	0,231**	0,245**	0,265**	0,203**	-0,223**
Доброта – турбота	0,372**	0,07	0,272**	0,268**	0,501**	0,339**	0,218**	0,299**	0,159**	-0,05
Доброта – почуття обов'язку	0,423**	0,049	0,371	0,204**	0,542**	0,377**	0,327**	0,404**	0,241**	-0,107

Додаток Є, таблиця 3. Профілі цінностей за групами

Цінності	Атеїсти		Релігійні		Індиферентні	
	М	SD	М	SD	М	SD
Автономія думки	16,12	1,719	14,57	1,975	15,45	1,916
Автономія дії	16,18	1,738	14,47	2,159	15,49	2,03
Стимуляція	13,23	2,447	12,38	2,368	13,12	2,748
Гедонізм	13,4	2,486	12,48	2,589	13,92	2,771
Досягнення	13,33	2,563	12,11	2,824	13,34	2,945
Влада-домінування	9,11	3,788	8,33	3,03	9,47	3,481
Влада-ресурси	9,04	3,172	8,2	3,12	9,47	3,508
Репутація	12,14	3,36	12,52	3,134	12,61	2,871
Особиста безпека	12,51	2,862	13,64	2,247	12,96	2,663
Суспільна безпека	13,78	3,365	14,74	2,761	13,4	3,548
Традиція	6,04	2,752	12,94	2,59	8,66	3,307
Конформізм правил	9,96	4,058	12,18	2,918	9,25	3,204
Конформізм – міжособистісний	9,63	3,333	12,92	2,891	10,7	3,337
Скромність	9,78	3,098	12,13	2,221	9,92	2,752
Універсалізм – турбота про інших	13,83	3,134	14,67	2,268	13,23	3,224
Універсалізм – турбота про природу	12,48	3,261	12,49	2,991	11,51	3,644
Універсалізм – толерантність	12,56	3,325	14,32	2,368	13,48	2,761
Доброта – турбота	13,86	2,751	15,49	2,111	14,55	2,526
Доброта – почуття обов'язку	13,54	2,567	15,34	1,933	14,12	2,46

Додаток Є, таблиця 4. Рівні значущості при порівнянні профілів цінностей за групами

Цінності	Атеїсти/ Релігійні	Релігійні/ Індиферентні	Атеїсти/ Індиферентні
Автономія думки	0,0	0,003	0,02
Автономія дії	0,0	0,002	0,02
Стимуляція	0,015	0,064	0,775
Гедонізм	0,013	0,001	0,2
Досягнення	0,002	0,006	0,979
Влада-домінування	0,12	0,025	0,515
Влада-ресурси	0,065	0,014	0,41
Репутація	0,419	0,834	0,32
Особиста безпека	0,003	0,076	0,282
Суспільна безпека	0,032	0,007	0,48
Традиція	0,0	0,0	0,0
Конформізм правил	0,0	0,0	0,201
Конформізм – міжособистісний	0,0	0,0	0,038
Скромність	0,0	0,0	0,749
Універсалізм – турбота про інших	0,036	0,001	0,223
Універсалізм – турбота про природу	0,981	0,059	0,072
Універсалізм – толерантність	0,0	0,034	0,048
Доброта – турбота	0,0	0,009	0,092
Доброта – почуття обов'язку	0,0	0,0	0,134

Додаток Є, таблиця 5. Внесок зв'язаності у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні релігійних).

Змінні в моделі	Залежні змінні													
	Евдемонічне благополуччя		Автономія		Управління середовищем		Особистісне зростання		Позитивні стосунки		Цілі в житті		Самоприйняття	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,026	0,075	0,042	-0,206**	0,035	0,108	0,008	-0,003	0,067	0,222**	0,016	0,05	0,039	0,118
Країна		-0,135		-0,006		-0,143*		-0,09		-0,117		-0,113		-0,15*
<i>Крок 2</i> Стать	0,502	0,03	0,081	-0,128	0,363	0,33	0,242	-0,051	0,626	0,098*	0,366	-0,023	0,35	0,084
Країна		-0,062		-0,04		-0,058		-0,094		0,011		-0,029		-0,09
Атеїзм		0,105		0,251**		0,001		0,267**		-0,063		0,006		0,095
Зв'язаність		0,736**		0,247**		0,614**		0,5**		0,792**		0,618**		0,616**
<i>Крок 3</i> Стать	0,001	0,027	0,014	-0,139	0,001	0,036	0,014	-0,04	0,0	0,098*	0,0	-0,24	0,001	0,086
Країна		-0,062		-0,041		-0,058		-0,095		0,011		-0,29		-0,09
Атеїзм		0,103		0,246**		0,002		0,262**		-0,063		0,006		0,096
Зв'язаність		0,771**		0,375**		0,586**		0,628**		0,78**		0,629**		0,587**
Взаємодія зв'язаності з атеїзмом		-0,047		-0,175		0,038		-0,176		0,016		-0,016		0,039
Загальний скорегований R^2 моделі	0,516		0,115		0,029		0,245		0,684		0,366		0,373	

Додаток Є, таблиця 5 (продовження). Внесок зв'язаності у показники психологічного благополуччя (атеїсти на фоні релігійних).

Змінні в моделі	Залежні змінні					
	Задоволеність життям		Позитивний афект		Негативний афект	
	ΔR^2	B	ΔR^2	B	ΔR^2	B
<i>Крок 1</i> Стать	0,07	0,236**	0,008	0,021	0,018	-0,083
Країна		-0,1		-0,083		0,098
<i>Крок 2</i> Стать	0,246	0,149*	0,197	-0,009	0,172	-0,066
Країна		-0,015		-0,036		0,061
Атеїзм		-0,063		0,06		-0,084
Зв'язаність		0,491**		0,462**		-0,433**
<i>Крок 3</i> Стать	0,002	0,153*	0,004	-0,015	0,0	-0,064
Країна		-0,014		-0,036		0,061
Атеїзм		-0,061		0,058		-0,083
Зв'язаність		0,441**		0,532**		-0,456**
Взаємодія зв'язаності з атеїзмом		0,068		-0,097		0,032
Загальний скорегований R^2 моделі	0,3		0,189		0,169	

Додаток Є, таблиця 6. Внесок зв'язаності у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні індіферентних).

Змінні в моделі	Залежні змінні													
	Евдемонічне благополуччя		Автономія		Управління середовищем		Особистісне зростання		Позитивні стосунки		Цілі в житті		Самоприйняття	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,017	0,126	0,013	-0,066	0,021	0,143	0,004	0,049	0,008	0,086	0,012	0,101	0,041	0,202**
Країна		0,031		0,097		0,008		0,035		-0,029		0,036		0,006
<i>Крок 2</i> Стать	0,366	0,092	0,029	-0,043	0,256	0,117	0,084	0,045	0,621	0,012	0,161	0,084	0,252	0,167*
Країна		0,065		0,085		0,035		0,044		0,033		0,056		0,038
Атеїзм		0,073		0,151		0,071		0,089		-0,053		0,072		0,027
Зв'язаність		0,604**		0,089		0,505**		0,278**		0,791**		0,398**		0,504**
<i>Крок 3</i> Стать	0,025	0,119	0,003	-0,033	0,023	0,143	0,024	0,072	0,0	0,014	0,038	0,118	0,019	0,191**
Країна		0,065		0,085		0,035		0,044		0,033		0,056		0,038
Атеїзм		0,078		0,152		0,075		0,093		-0,053		0,077		0,031
Зв'язаність		0,414**		0,019		0,324**		0,092		0,777**		0,164		0,337**
Взаємодія зв'язаності з атеїзмом		0,247**		0,09		0,235*		0,243*		0,017		0,304**		0,217*
Загальний скорегований R^2 моделі	0,39		0,017		0,278		0,085		0,618		0,187		0,292	

Додаток Є, таблиця 6 (продовження). Внесок зв'язаності у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні індіферентних).

Змінні в моделі	Залежні змінні					
	Задоволеність життям		Позитивний афект		Негативний афект	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,056	0,238**	0,026	0,104	0,006	0,043
Країна		-0,002		0,122		-0,064
<i>Крок 2</i> Стать	0,156	0,195**	0,151	0,062	0,151	0,063
Країна		0,032		0,156*		-0,085
Атеїзм		-0,056		-0,055		-0,054
Зв'язаність		0,393**		0,387**		-0,388**
<i>Крок 3</i> Стать	0,019	0,218**	0,002	0,069	0,0	0,062
Країна		0,032		0,156*		-0,085
Атеїзм		-0,056		-0,054		-0,054
Зв'язаність		0,226*		0,334**		-0,383**
Взаємодія зв'язаності з атеїзмом		0,216*		0,069		-0,007
Загальний скорегований R^2 моделі	0,208		0,155		0,132	

Додаток Є, таблиця 7. Внесок віри в небезпечний світ у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні релігійних).

Змінні в моделі	Залежні змінні													
	Евдемонічне благополуччя		Автономія		Управління середовищем		Особистісне зростання		Позитивні стосунки		Цілі в житті		Самоприйняття	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
Крок 1 Стать	0,026	0,075	0,042	-0,206**	0,035	0,108	0,008	-0,003	0,067	0,222**	0,016	0,05	0,039	0,118
Країна		-0,135		-0,006		-0,143*		-0,09		-0,117		-0,133		-0,15*
Крок 2 Стать	0,007	0,04	0,037	-0,131	0,018	0,041	0,03	0,064	0,57	0,11	0,017	-0,015	0,008	0,094
Країна		-0,121		-0,035		-0,102		-0,155*		-0,058		-0,076		-0,146
Атеїзм		-0,104		0,235**		-0,064		0,081		-0,3**		-0,163		-0,094
Віра в небезпечний світ		-0,05		0,123		-0,017		-0,148		-0,085		-0,025		-0,079
Крок 3 Стать	0,001	0,04	0,001	-0,131	0,001	0,041	0,002	0,064	0,014	0,109	0,001	-0,015	0,0	0,094
Країна		-0,123		-0,033		-0,105		-0,152		-0,066		-0,078		-0,147
Атеїзм		-0,101		0,231**		-0,16		0,076		-0,286**		-0,159		-0,093
Віра в небезпечний світ		-0,006		0,076		0,032		-0,209		0,083		0,019		-0,063
Взаємодія віри в небезпечний світ з атеїзмом		-0,054		0,057		-0,059		0,074		-0,203		-0,054		-0,019
Загальний скорегований R^2 моделі	0,008		0,056		0,029		0,015		0,115		0,009		0,022	

Додаток Є, таблиця 7 (продовження). Внесок віри в небезпечний світ у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні релігійних).

Змінні в моделі	Залежні змінні					
	Задоволеність життям		Позитивний афект		Негативний афект	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,07	0,236**	0,008	0,021	0,018	-0,083
Країна		-0,1		-0,083		0,098
<i>Крок 2</i> Стать	0,026	0,154*	0,009	-0,008	0,027	-0,08
Країна		-0,045		-0,051		0,124
Атеїзм		-0,183*		-0,024		0,099
Віра небезпечний світ ^в		0,017		0,091		0,187*
<i>Крок 3</i> Стать	0,0	0,153	0,001	-0,009	0,006	-0,079
Країна		-0,046		-0,053		0,129
Атеїзм		-0,181		-0,02		0,09
Віра небезпечний світ ^в		0,043		0,139		0,079
Взаємодія віри в небезпечний світ з атеїзмом		-0,031		-0,059		0,131
Загальний скорегований R^2 моделі	0,072		-0,009		0,026	

Додаток Є, таблиця 8. Внесок віри в небезпечний світ у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні індіферентних).

Змінні в моделі	Залежні змінні													
	Евдемонічне благополуччя		Автономія		Управління середовищем		Особистісне зростання		Позитивні стосунки		Цілі в житті		Самоприйняття	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,017	0,126	0,013	-0,066	0,021	0,143	0,004	0,049	0,008	0,086	0,012	0,101	0,041	0,202**
Країна		0,031		0,097		0,008		0,035		-0,029		0,036		0,006
<i>Крок 2</i> Стать	0,008	0,137	0,078	-0,047	0,005	0,156*	0,008	0,068	0,004	0,076	0,005	0,114	0,001	0,206**
Країна		0,036		0,138		0,003		0,02		-0,03		0,034		0,009
Атеїзм		0,08		0,19*		0,071		0,085		-0,061		0,075		0,03
Віра небезпечний світ ^в		0,057		0,25**		0,012		-0,019		-0,029		0,025		0,028
<i>Крок 3</i> Стать	0,016	0,136	0,006	-0,047	0,002	0,156	0,004	0,067	0,038	0,074	0,004	0,114	0,009	0,205**
Країна		0,036		0,138		0,003		0,02		-0,03		0,034		0,009
Атеїзм		0,086		0,195		0,074		0,089		0,048		0,079		0,036
Віра небезпечний світ ^в		0,22		0,348**		0,069		0,061		0,224		0,108		0,152
Взаємодія віри в небезпечний світ з атеїзмом		-0,204		-0,123		-0,072		-0,1		-0,317*		-0,104		-0,155
Загальний скорегований R^2 моделі	0,012		0,07		-0,002		-0,014		0,021		-0,008		0,023	

Додаток Є, таблиця 8 (продовження). Внесок віри в небезпечний світ у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні індивідуальних).

Змінні в моделі	Залежні змінні					
	Задоволеність життям		Позитивний афект		Негативний афект	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,056	0,238**	0,026	0,104	0,006	0,043
Країна		-0,002		-0,122		-0,064
<i>Крок 2</i> Стать	0,005	0,223**	0,026	0,086	0,036	0,025
Країна		0,02		0,166*		-0,012
Атеїзм		-0,05		-0,032		-0,022
Віра в небезпечний світ		0,065		0,16*		0,192*
<i>Крок 3</i> Стать	0,002	0,222**	0,004	0,085	0,0	0,025
Країна		0,02		0,166*		-0,012
Атеїзм		-0,046		-0,028		-0,023
Віра в небезпечний світ		0,148		0,239		0,167
Взаємодія віри в небезпечний світ з атеїзмом		-0,104		-0,098		0,031
Загальний скорегований R^2 моделі	0,04		0,028		0,013	

Додаток Є, таблиця 9. Внесок наявності смислу у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні релігійних).

Змінні в моделі	Залежні змінні													
	Евдемонічне благополуччя		Автономія		Управління середовищем		Особистісне зростання		Позитивні стосунки		Цілі в житті		Самоприйняття	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,026	0,075	0,042	-0,206**	0,035	0,108	0,008	-0,003	0,067	0,222**	0,016	0,05	0,039	0,118
Країна		-0,035		-0,006		-0,143*		-0,09		-0,017		-0,113		-0,15*
<i>Крок 2</i> Стать	0,409	0,054	0,142	-0,117	0,339	0,054	0,163	0,066	0,221	0,116	0,502	-0,001	0,311	0,104
Країна		-0,132*		0,068		-0,118		-0,141*		-0,056		-0,093		-0,15*
Атеїзм		0,068		0,269**		-0,021		0,231**		-0,168*		0,014		0,07
Наявність смислу		0,651**		0,351**		0,581**		0,396**		0,422**		0,714**		0,569**
<i>Крок 3</i> Стать	0,0	0,054	0,018	-0,114**	0,0	0,054	0,0	0,067	0,0	0,117	0,013	-0,001	0,006	0,103
Країна		-0,133*		-0,043		-0,117		-0,129		-0,055		-0,116*		-0,165*
Атеїзм		0,068		0,266**		-0,021		0,229**		-0,169*		0,017		0,072
Наявність смислу		0,647**		0,509**		0,587**		0,465**		0,432**		0,576**		0,478**
Взаємодія наявності смислу атеїзмом ³		0,005		-0,208*		-0,008		-0,091		-0,013		0,181*		0,119
Загальний скорегований R^2 моделі	0,419		0,181		0,357		0,152		0,269		0,519		0,339	

Додаток Є, таблиця 9 (продовження). Внесок наявності смислу у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні релігійних).

Змінні в моделі	Залежні змінні					
	Задоволеність життям		Позитивний афект		Негативний афект	
	ΔR^2	B	ΔR^2	B	ΔR^2	B
<i>Крок 1</i> Стать	0,07	0,236**	0,008	0,021	0,018	-0,083
Країна		-0,1		-0,083		0,098
<i>Крок 2</i> Стать	0,214	0,165*	0,31	0,01	0,124	-0,08
Країна		-0,062		-0,085		0,102
Атеїзм		-0,085		0,075		-0,057
Наявність смислу		0,445**		0,568**		-0,36**
<i>Крок 3</i> Стать	0,004	0,164*	0,0	0,01	0,002	-0,081
Країна		-0,074		-0,084		0,094
Атеїзм		-0,083		0,075		-0,056
Наявність смислу		0,37**		0,577**		-0,411**
Взаємодія наявності смислу з атеїзмом		0,099		-0,011		0,066
Загальний скорегований R^2 моделі	0,269		0,3		0,121	

Додаток Є, таблиця 10. Внесок наявності смислу у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні індиферентних).

Змінні в моделі	Залежні змінні													
	Евдемонічне благополуччя		Автономія		Управління середовищем		Особистісне зростання		Позитивні стосунки		Цілі в житті		Самоприйняття	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,017	0,126	0,013	-0,066	0,021	0,143	0,004	0,049	0,008	0,086	0,012	0,101	0,041	0,202**
Країна		0,031		0,097		0,008		0,035		-0,029		0,036		0,006
<i>Крок 2</i> Стать	0,394	0,104	0,103	-0,053	0,285	0,126	0,108	0,049	0,098	0,057	0,537	0,074	0,286	0,177**
Країна		-0,103		0,022		-0,107		-0,039		-0,085		-0,119*		-0,105
Атеїзм		0,029		0,132		0,034		0,067		-0,077		0,022		-0,01
Наявність смислу		0,639**		0,292**		0,542**		0,325**		0,315**		0,748**		0,547**
<i>Крок 3</i> Стать	0,006	0,1	0,007	-0,059	0,003	0,13	0,002	0,052	0,025	0,069	0,002	0,077	0,009	0,184**
Країна		-0,102		0,02		-0,106		-0,038		-0,081		-0,118*		-0,103
Атеїзм		0,032		0,128		0,036		0,069		-0,071		0,023		-0,007
Наявність смислу		0,543**		0,401**		0,477**		0,263*		0,111		0,698**		0,429**
Взаємодія наявності смислу атеїзмом		0,122		-0,137		0,082		0,078		0,258*		0,063		0,149
Загальний скорегований R^2 моделі	0,399		0,097		0,287		0,087		0,105		0,037		0,315	

Додаток Є, таблиця 10 (продовження). Внесок наявності смислу у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні індіферентих).

Змінні в моделі	Залежні змінні					
	Задоволеність життям		Позитивний афект		Негативний афект	
	ΔR^2	B	ΔR^2	B	ΔR^2	B
<i>Крок 1</i> Стать	0,056	0,238**	0,026	0,104	0,006	0,043
Країна		-0,002		0,122		-0,064
<i>Крок 2</i> Стать	0,225	0,199**	0,244	0,064	0,102	0,05
Країна		-0,09		0,03		0,006
Атеїзм		-0,092		-0,09		-0,031
Наявність смислу		0,482**		0,503**		-0,323**
<i>Крок 3</i> Стать	0,0	0,2**	0,011	0,072	0,0	0,052
Країна		-0,09		0,032		0,006
Атеїзм		-0,092		-0,086		-0,03
Наявність смислу		0,462**		0,368**		-0,35**
Взаємодія наявності смислу з атеїзмом		0,26		0,171		0,035
Загальний скорегований R^2 моделі	0,26		0,26		0,081	

Додаток Є, таблиця 11. Внесок конгруентності цінностей у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні релігійних та індіферентних).

Змінні в моделі	Залежні змінні													
	Евдемонічне благополуччя		Автономія		Управління середовищем		Особистісне зростання		Позитивні стосунки		Цілі в житті		Самоприйняття	
	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β	ΔR^2	β
<i>Крок 1</i> Стать	0,023	0,143*	0,013	-0,114	0,043	0,166**	0,003	0,041	0,053	0,199**	0,023	0,122*	0,047	0,194**
Країна		-0,092		0,017		-0,113		-0,039		-0,105		-0,082		-0,084
<i>Крок 2</i> Стать	0,07	0,086	0,057	-0,08	0,018	0,11	0,042	0,05	0,054	0,095	0,032	0,059	0,028	0,15*
Країна		-0,088		-0,033		-0,092		-0,073		-0,056		-0,067		-0,082
Атеїзм		-0,176*		0,063		-0,167*		-0,004		-0,3**		-0,193*		-0,144
Конгруентність цінностей		0,225**		0,208**		0,11		0,21**		0,133		0,184**		0,196**
<i>Крок 3</i> Стать	0,074	0,083	0,0	-0,081	0,0	0,111	0,002	0,045	0,007	0,087	0,006	0,052	0,008	0,142*
Країна		-0,093		-0,034		-0,091		-0,076		-0,062		-0,073		-0,089
Атеїзм		-0,171*		0,064		-0,167*		-0,001		-0,294**		-0,189*		-0,139
Конгруентність цінностей		0,216**		0,207**		0,112		0,204**		0,121		0,174*		0,184**
Взаємодія конгруентності цінностей з атеїзмом		0,069		0,012		0,012		0,045		0,087		0,078		0,92
Загальний скорегований R^2 моделі	0,057		0,053		0,043		0,03		0,098		0,043		0,067	

Додаток Є, таблиця 11 (продовження). Внесок конгруентності цінностей у складові психологічного благополуччя (атеїсти на фоні релігійних та індіферентних).

Змінні в моделі	Залежні змінні					
	Задоволеність життям		Позитивний афект		Негативний афект	
	ΔR^2	В	ΔR^2	В	ΔR^2	В
<i>Крок 1</i> Стать	0,071	0,255**	0,008	0,086	0,008	-0,07
Країна		-0,064		-0,011		0,049
<i>Крок 2</i> Стать	0,023	0,188**	0,036	0,038	0,028	-0,024
Країна		-0,031		-0,009		0,045
Атеїзм		-0,194*		-0,161*		0,148
Конгруентність цінностей		0,081		0,219**		-0,189**
<i>Крок 3</i> Стать	0,0	0,186**	0,005	0,044	0,002	-0,029
Країна		-0,033		-0,004		0,042
Атеїзм		-0,093*		-0,165*		0,151
Конгруентність цінностей		0,079		0,228**		-0,194**
Взаємодія конгруентності цінностей з атеїзмом		0,017		-0,07		0,045
Загальний скорегований R^2 моделі	0,077		0,031		0,019	

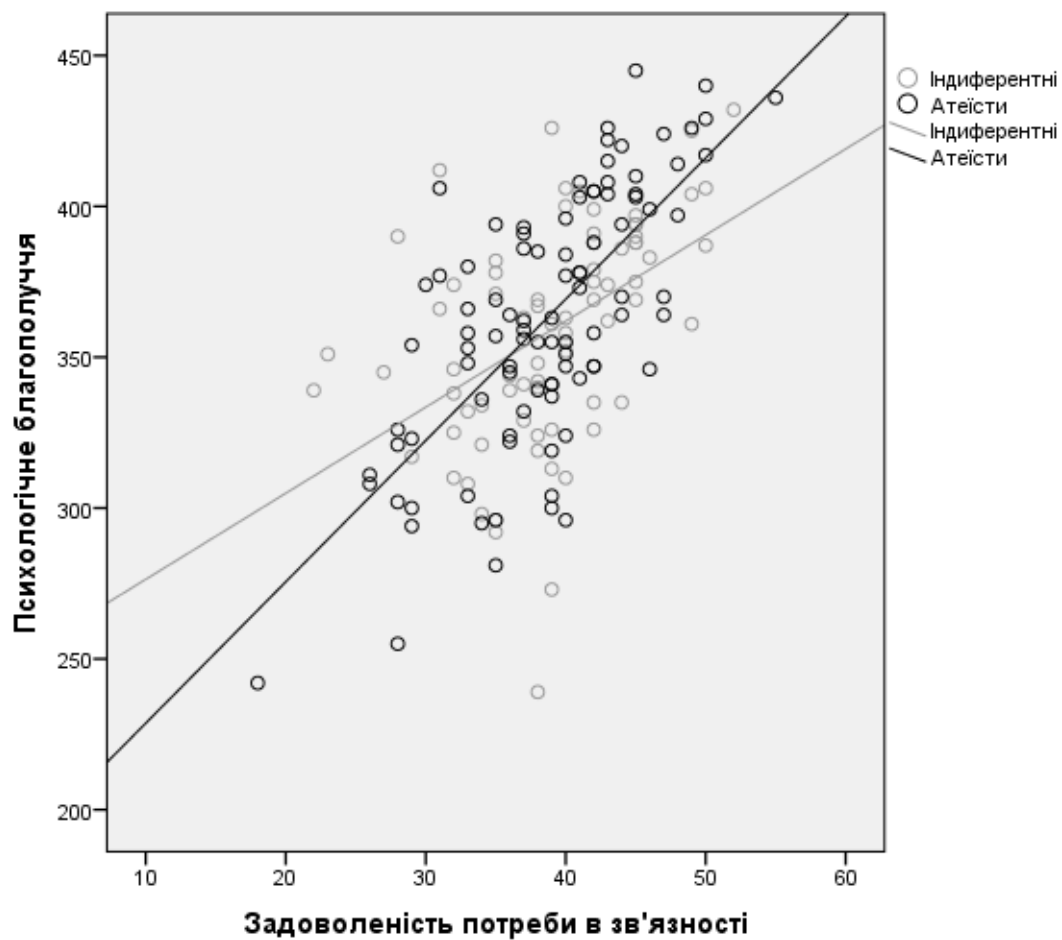

Рис. Ж. 1. Діаграма розсіювання характеру зв'язку задоволеності потреби у зв'язаності та інтегрального евдемонічного благополуччя (атеїсти на фоні індиферентних).

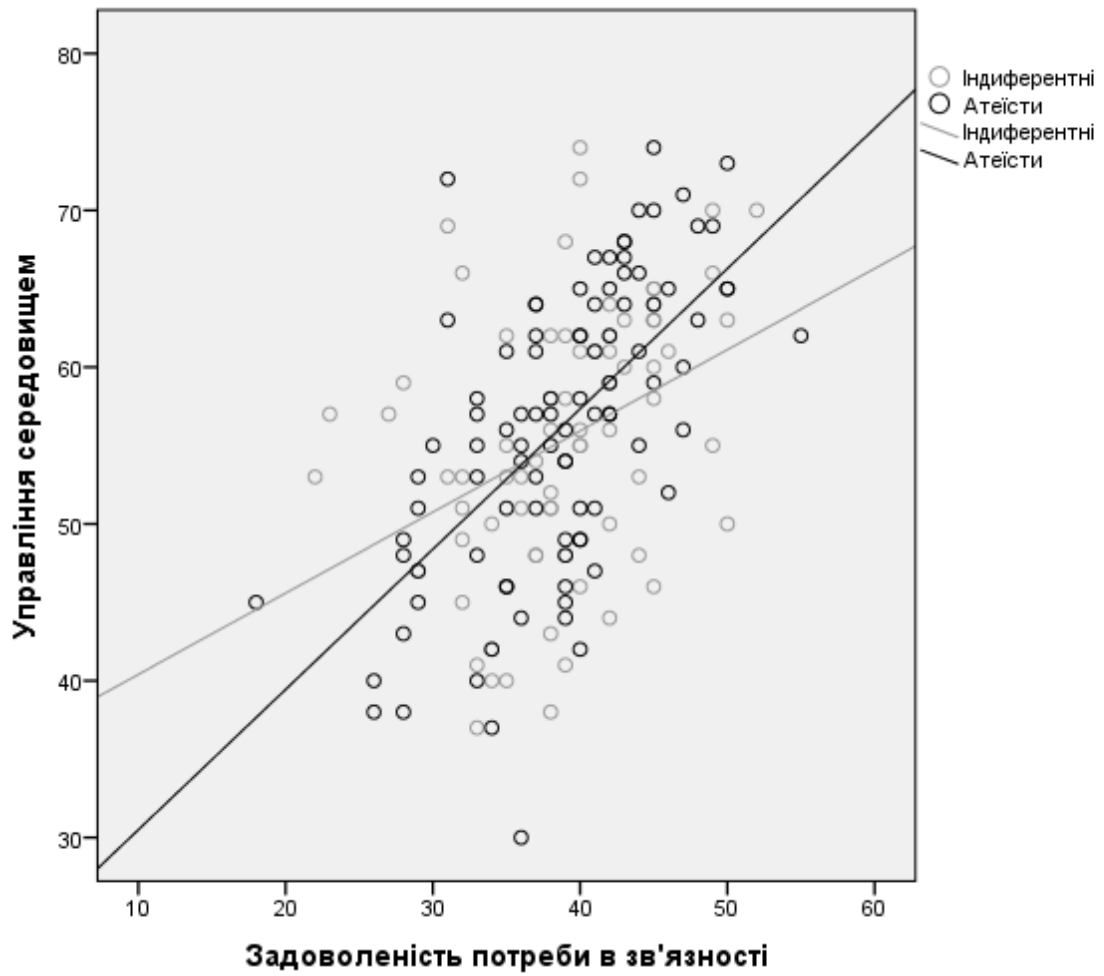

Рис. Ж. 2. Діаграма розсіювання характеру зв'язку задоволеності потреби у зв'язаності та управління середовищем (атеїсти на фоні індиферентних).

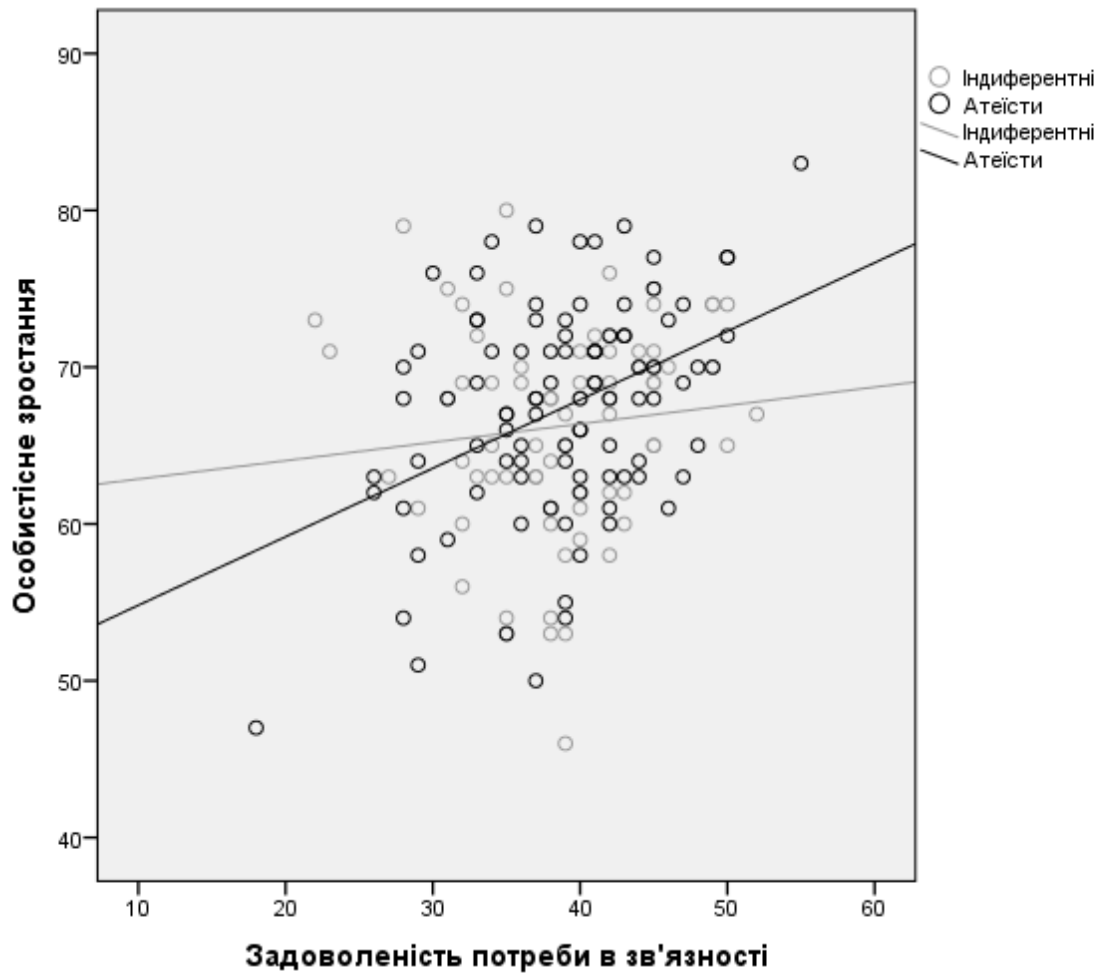

Рис. Ж. 3. Діаграма розсіювання характеру зв'язку задоволеності потреби у зв'язаності та особистісного зростання (атеїсти на фоні індиферентних).

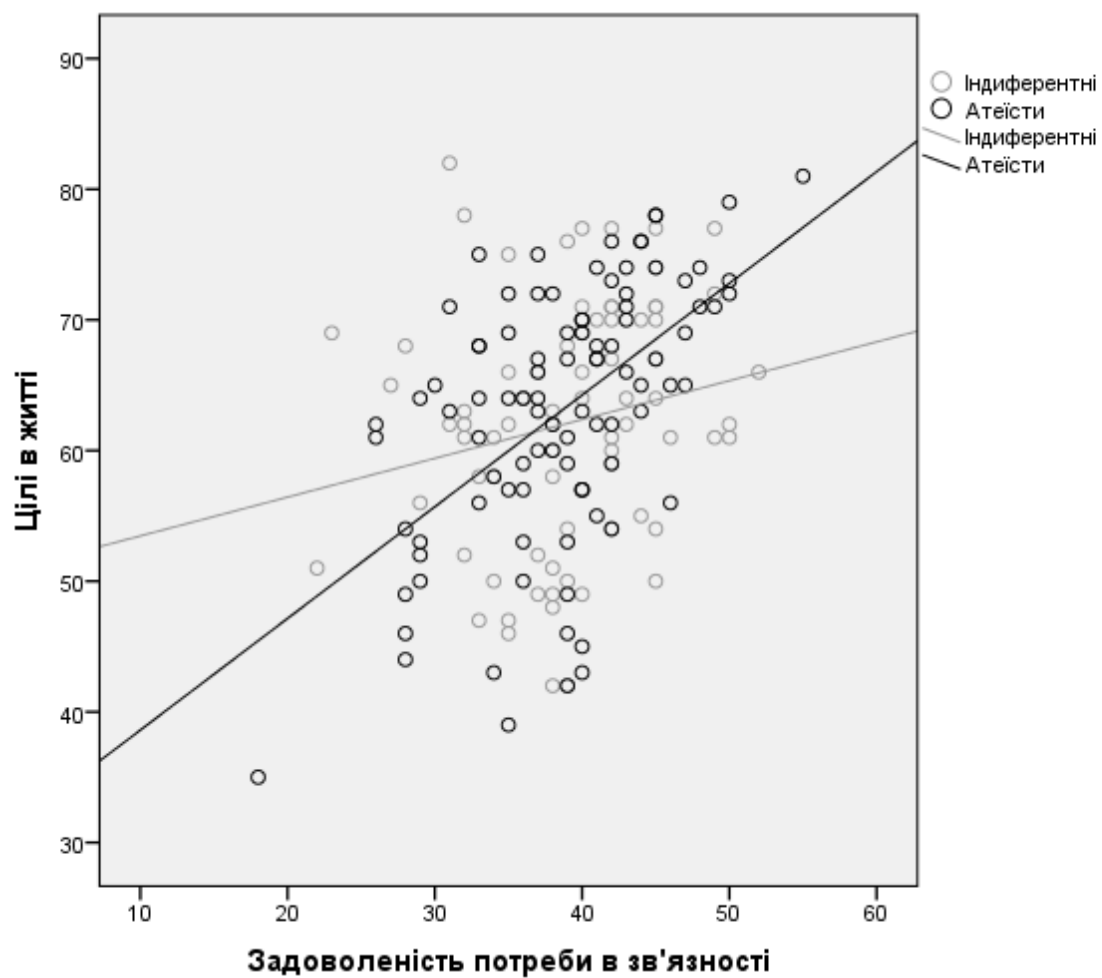

Рис. Ж. 4. Діаграма розсіювання характеру зв'язку задоволеності потреби у зв'язаності та цілей в житті (атеїсти на фоні індиферентних).

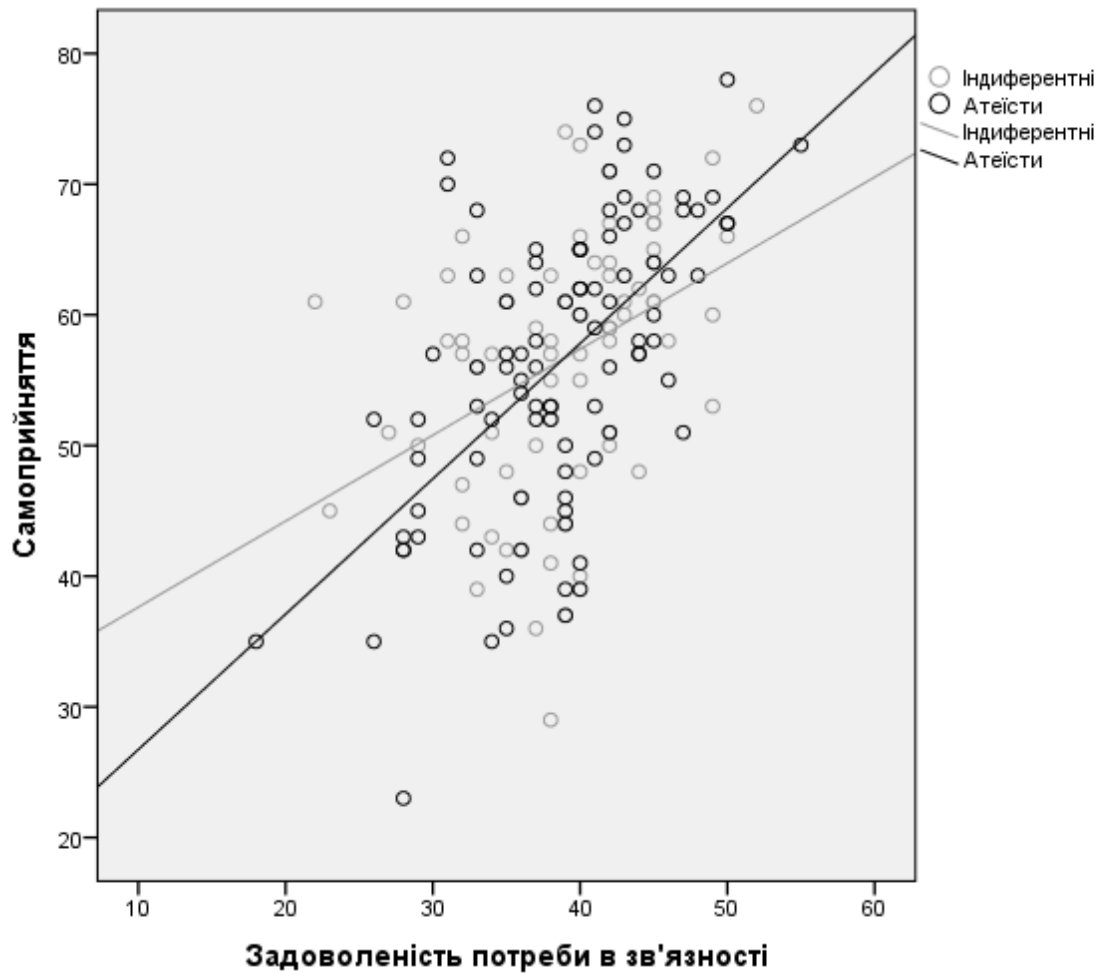

Рис. Ж. 5. Діаграма розсіювання характеру зв'язку задоволеності потреби у зв'язаності та самоприйняття (атеїсти на фоні індиферентних).

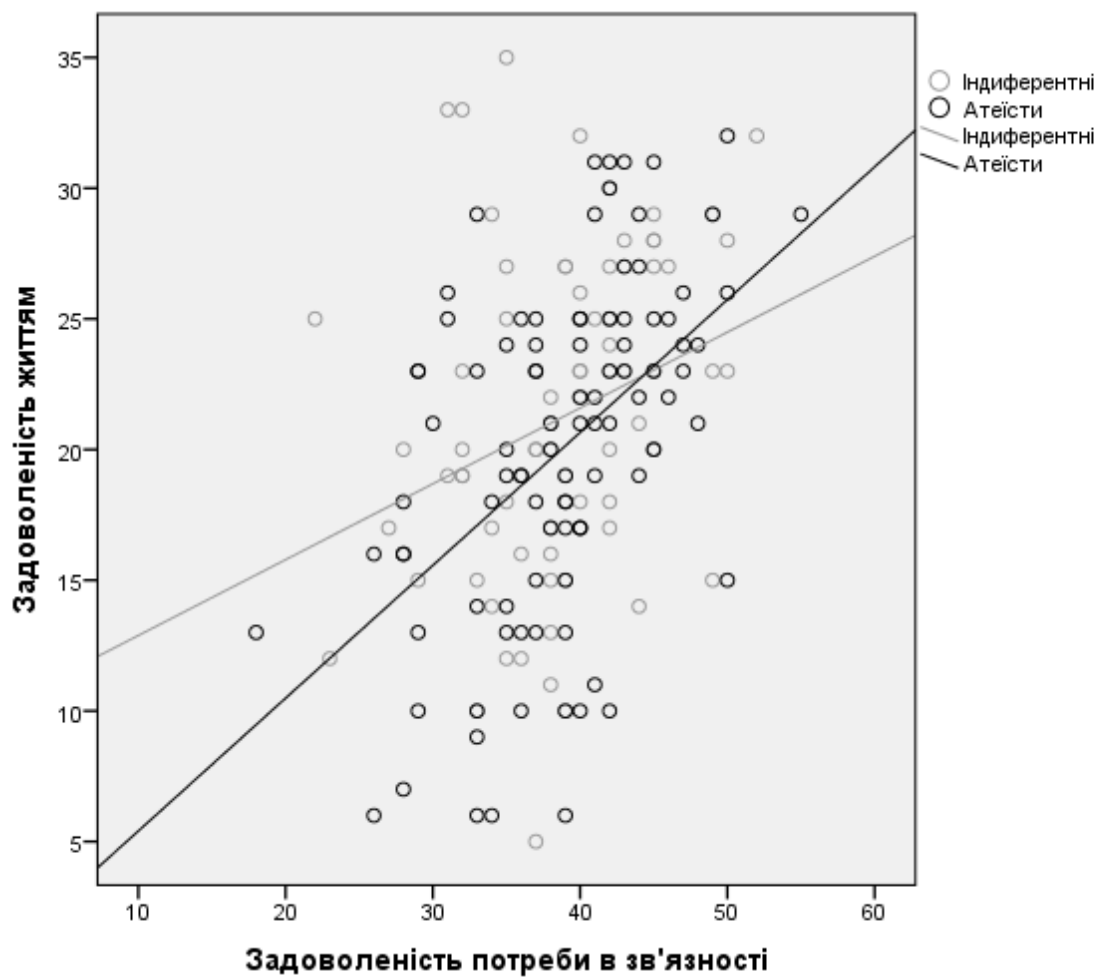

Рис. Ж. 6. Діаграма розсіювання характеру зв'язку задоволеності потреби у зв'язаності та задоволеності життям (атеїсти на фоні індиферентних).

Додаток 3, таблиця 1. Відмінність за змінними психологічного благополуччя серед тих, хто називає або не називає джерело щастя (атеїсти)

Джерело щастя	Змінна психологічного благополуччя	Середнє значення змінної при наявності джерела	Середнє значення змінної при відсутності джерела	Рівень статистичної значущості (p)	Кількість тих, хто назвав джерело	Кількість тих, хто не назвав джерело
Родина	Управління середовищем	58,88	54,61	0,042	33	62
	Самоприйняття	60,33	54,27	0,017		
	Задоволеність життям	22,06	18,82	0,024		
Гроші	Евдемонічне благополуччя	342,83	371,92	0,003	30	65
	Управління середовищем	52,6	57,71	0,011		
	Позитивні стосунки	51,37	58,38	0,002		
	Цілі в житті	59,2	64,85	0,014		
	Самоприйняття	52,07	58,37	0,018		
	Позитивний афект	31,2	34,62	0,043		
	Негативний афект	21,47	17,77	0,012		
Робота	Управління середовищем	59,19	54,87	0,046	27	68
	Позитивні стосунки	59,81	54,72	0,036		

Додаток 3, продовження таблиці 1

	Негативний афект	17	19,71	0,046		
Самоактуа- лізація	Негативний афект	17,14	20,09	0,017	37	58
Гарні емоційні стосунки	Евдемонічне благополуччя	380,82	357,29	0,009	22	73
	Управління середовищем	60,95	54,63	0,0		
	Позитивні стосунки	62,05	54,4	0,001		
	Само-прийняття	61,86	54,73	0,004		
	Задоволеність життям	23,05	19,01	0,005		
	Позитивний афект	36,32	32,7	0,009		
	Негативний афект	16,95	19,53	0,049		
Хобі	Автономія	67,57	61,94	0,001	30	65
	Особистісне зростання	69,8	66,17	0,008		

Додаток 3, таблиця 2. Відмінність за змінними психологічного благополуччя серед тих, хто називає або не називає джерело щастя (релігійні)

Джерело щастя	Змінна психологічного благополуччя	Середнє значення змінної при наявності джерела	Середнє значення змінної при відсутності джерела	Рівень статистичної значущості (p)	Кількість тих, хто назвав джерело	Кількість тих, хто не назвав джерело
Гроші	Евдемонічне благополуччя	350,6	379,06	0,019	15	83
	Автономія	55,4	60,55	0,023		
	Позитивні стосунки	58,67	64,1	0,025		
	Цілі в житті	61	67,05	0,014		
Дружба	Евдемонічне благополуччя	392,75	367,79	0,003	28	70
	Управління середовищем	62,89	58,69	0,012		
	Позитивні стосунки	66,89	61,81	0,008		
	Цілі в житті	68,89	65,01	0,015		
	Самоприйняття	63,21	57,91	0,004		
	Задоволеність життям	25,57	22,64	0,005		
	Негативний афект	15,5	18,8	0,003		
Успіх	Позитивні стосунки	56,82	64,08	0,033	11	87
	Негативний афект	23,64	17,13	0,036		
Самоактуація	Задоволеність життям	21,68	24,2	0,031	28	70

Додаток 3, продовження таблиці 2

Цінності	Задоволеність життям	21,71	24,05	0,051	24	74
Гарні емоційні стосунки	Автономія	56,48	61,01	0,035	27	71
Віра	Управління середовищем	61,43	57,63	0,033	58	40
	Негативний афект	16,69	19,55	0,034		